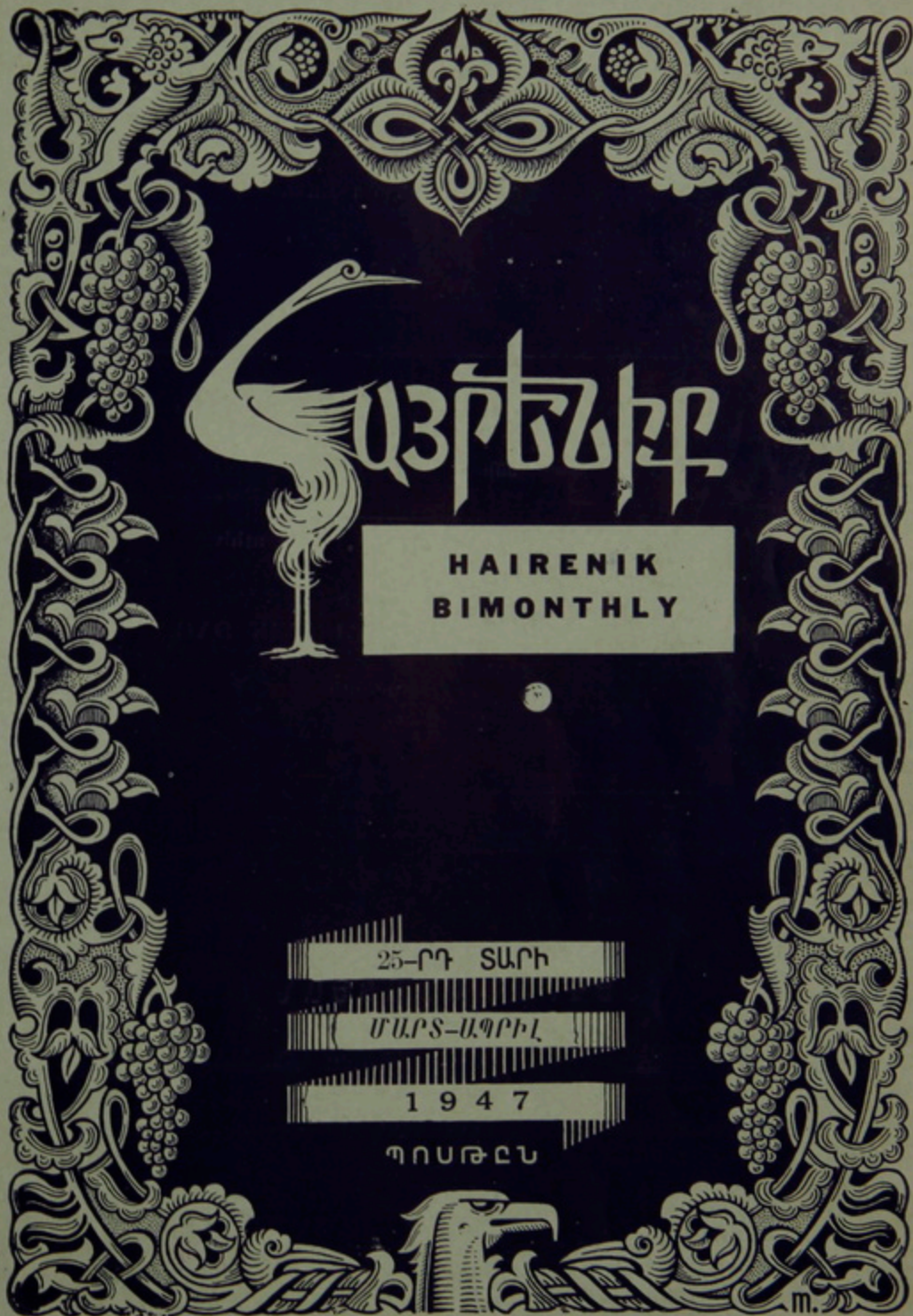

BOSTON, MASS.

HAIRENIK

B I M O N T H L Y

212 Stuart St., Boston 16, Mass.

U. S. A.

Entered as Second Class Matter January 31, 1923, at the Post Office
at Boston, Massachusetts, under the Act of March 3, 1879.

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ամերիկայի եւ Արտասահմանի
համար

ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան \$3.00

Վեցամսեայ 2.00

ՕՐԱԹԵՐԹ

Տարեկան \$9.00

Վեցամսեայ 5.00

SUBSCRIPTION

In U S of America and
Foreign Rates

Bimonthly

Yearly \$3.00

Six months 2.00

HAIRENIK DAILY

Yearly \$9.00

Six months 5.00

ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՆ

NEW YORK LIFE INSURANCE COMPANY

ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՆ

ՍԵՏՐԱԿ ԱԶԱԴԻԱՆ

SETRAK AZADIAN

75 FEDERAL STREET,

BOSTON, MASS.

Room No. 612

TELEPHONE: HUBBARD 4900

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
1. ՄԱՆՆԻԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ.— Դէպի Երկիր	1
2. ՓՐՈՅ. Կ. Մ. ՍՈՂԻԿԵԱՆ.— Կեանքը	8
3. ՈՒԽՏԱԻՈՐ.— Անառակ որդին	9
4. ԺԵՆԵԱ ԱՐԻՍՏԱԿԵԱՆ-ՊՕԼԵԱԿԻՆ.— «Երգ Երգոց»	11
5. Ս. ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ.— Զգիտեմ ինչո՞ւ	21
6. Գ. ՔԵԱԼԱՇԵԱՆ.— Քաղուածօրէն «Երգ Երգոց»ից	22
7. ՍՕՍ-ՎԱՆԻ.— Մեր գերեզմանատունը	23
8. ՄԻՆԱՍ ՆՈՒՐԻ.— Ան	26
9. ՄԱՐԻ Պ. ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ.— Անյաղթ սէրը	27
10. ՍԱՄՈՒԷԼ ԽԱԶԻԿԵԱՆ.— Իմ դիցազնական ժողովրդին	34
11. ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ.— Ազաթուն Սիրունեան	36
12. Ս. ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ.— Գարնան կանչերից	46
13. Ս. ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ.— Քսան տարիս	47
14. ՌԱԲԻՆԴՐԱՆԱԹ ՏԱԳՕՌ.— Մոլորուած քոչուն- ներ (Թարգմ. Ս. ԶԹԶԵԱՆ)	48
15. ՆԵՐՍԷՍ ՇԻՆԱԿԱՆ.— Լուս Մարիկ	52
16. ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ.— Գրիգոր Նարեկացի	56
17. ԱՌՆԱԿ.— Դուն ընչաքաղց	62
18. Վ. ՆԱԽԱՍԱՐԳԵԱՆ.— Նեղուցները	63
19. ՌՈՒԲԷՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ.— Հայագգի դիկտատօրը	72
20. ԷՕԺԷՆ ՎԷՐՕՆ.— Հանճարը արուեստին մէջ	84
21. ԱՐՍԷՆ ԱԻ. ՔԱՀ. ՍԻՄԷՕՆԵԱՆՑ.— Սիրական Տիգ- րանեանի եւ իր ընկերների յիշատակին	87
22. Ա. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆ.— «Սովետական Հայաստան»	96
23. ԲԷՆՕ.— Վրաստանի կցումը Ռուսաստանին	104
24. ՏԻԳՐԱՆ ԴԵՒՈՅԵԱՆՑ.— Կեանքիս դրուագներից	107
25. ՎԱՐԴԳԷՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ.— Գ. Մխիթարեանի «Քառորդ Դար Գրականութիւն» գրքի մասին	109

ՄԱՍՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

ՄԱՅԻՍ 31-ԻՆ ԼՈՅՍ ՊԻՏԻ ՏԵՍՆԷ

ԺԱԳ ԴԸ ՄՈՐԿԱՆԻ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(ԻՐ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ԱՄԵՆԱՍՏՈՅԳ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԷՆ ՄԻՆՁԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

Թարգմ. Ս. ԵՐԿԱՆԵԱՆԻ

Աւելի քան 550 էջ եւ գրեթէ 300 փաթեւներ, պատկերներ, քաղաւորական դրամանիշեր,
եւայլն եւայլն:

Առաջին անգամ է որ՝ այսպիսի ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ մը կը տպագրուի հայերէնով:

Գին՝ թղթակազմ \$ 3.00 լաթակազմ \$ 4.00

ԱՅԺՄԷՆ ԿՐՆԴՈՒՆԻՆՔ ՅԱՆՁՆԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԴԻՄԵԼ՝ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԹԻՒ Ա.

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆԻ

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆԵԱՆԻ

Խ Ն Դ Ա Լ Ո Վ ...

ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ ՀԱՏՈՐԸ

Հեղինակի ՊԱՏԿԵՐՈՎ, 226 էջ, ԸՆՏԻՐ ԹՈՒՂԹԻ ՎՐԱՅ ԵՒ ԳԵՂԵՑԻԿ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Հանճարեղ երգիծաբան Յակոբ Պաբոնեանի այս գործերը, գլխիկէ ամբողջութեամբ,
առաջին անգամ է որ լոյս կը տեսնեն առանձին հատորով:

Գին՝ թղթակազմ \$ 1.50 լաթակազմ \$ 2.50

ՄԻԱՅՆ ԿԱՆԽԻԿ ՅԱՆՁՆԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՆԿԱՏԻ ՊԻՏԻ ԱՌՆՈՒՆ:

ԴԻՄԵԼ՝ ՀԱՅ ԸՆԴՈՒՆԻՆՔ ԿԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԻՆՑ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 2 (259) ՄԱՐՏ-ԱՊՐԻԼ 1947 MARCH-APRIL Vol. XXV, No. 2 (259)

ԳԵՊԻ ԵՐԿԻՐ

(Վ Ի Պ Ա Կ)

Գրեց՝ ՄԱՆՆԻԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Որդունի ամփոթատրոնը լեցուն էր մինչևեղուռը: Սիրան Մալեղեան ճգմուկելով մտաւ ներս եւ գլուխը մարդոց մէջերէն վեր բարձրացնելով, հազիւ կրցաւ նշմարել ամպիոնին վրայ նստած ծեր փրօֆէսէօրը, որ տկար ձայնով մը կը կարդար, առջեւը դրուած թուղթերէն մէկը, ամենէն առաջինը դեռ հաւանաբար:

Իրիկուան ժամը հինգն էր: Փարիզի ձմեռուան գիշերը արդէն չատոնց ի վեր սկսած էր, մութը կոխած ըլլալով հազիւ կէս օրը անցած:

Սրահին օդը լեցուած էր խոնաւ հագուստներու հոտով մը, եւ ուրիշ անբացատրելի սուր բաղադրութեամբ մը, որ կուգար հինաւուրց սրահին խորերէն, կարծես շաղախուած հոգեբանական անհանգստացուցիչ արտաշնչումներու հետ...:

Բո՛ւն ուսանողները գրաւած էին սրահին ամենէն առջեւի նստարանները: Իսկ ունկնդիրներու մեծագոյն մասը կը կազմէին ծերունիներ եւ անդրազ կիներ, որոնց կէսօրէ վերջի ժամանցը կը կազմէին Սորպոնի ձրի դասախօսութիւնները: Անոնք, մէկ դասէն միւսին կ'անցնէին, ժամերուն սահելուն հետ, ըսուածներէն բառ մը իսկ յաճախ չիմացած, մրափած

ըլլալով ամբողջ ժամը, սրահին ծանր գաղջութեան մէջ:

Սիրան նեղուեցաւ, եւ չուզելով այդպէս դրան առջեւ սեղմուած ոտքի մնալ, յուսալով միայն ընդհատ ձեւով մը բառ մը իմանալ ուսուցիչին ըսածէն, ետեւ դարձաւ դուրս ելլելու համար, երբ դրան մէջ դէմ դիմաց եկաւ Երւանդ Սահակեանին հետ, որ՝ իր կարգին, սրահէն ներս սեղմուիլ կը ջանար:

Եւ երկուքը մէկ, իրար տեսնելով, դուրսի բակը նետեցին ինքզինքնին: «Անօդուտ է, Երուանդ, ըսաւ Սիրան գլխարկը եւ վերարկուն չիտկելով, եւ այսօր, կարծես մեր ծերուկ փրօֆէսէօրին ձայնն ալ բոլորովին մտած է իր կօշիկներուն մէջ, որոնք անձրեւէն թրջուած ըլլալով, բոլորովին անթափանցելի դարձած են...»

Եւ խնդացին, ինչպէս կը խնդան խենթ տղաք, որոնք իրենց ազատութիւնը գտած են:

— «Երթանք, ուրեմն, քաֆէ մը նստինք, ըսաւ Երուանդ:»

Փարիզի քաֆէները... Բոլոր երջանկուն թիւններուն եւ դժբախտութիւններուն վերջին հանգրուանը:

Փարիզի մէջ երջանի՞կ ես: Գաֆէ մը կը նստիս երջանկութիւնդ վայելելու: Դժբա՞խտ

ես: Դարձեալ քաֆէ մը կը նստիս, ուրիշներուն ժխտորին մէջ ինքզինքդ մոռնալու...

Սիրանը եւ Երուանդը Պուլվառ Սէն Միշէլի եւ Ռիւ տէզ Էթօլի անկիւնի ան մեծ քաֆէին դուռը հրեցին եւ մտան ներս, զգալով անմիջապէս իրենց դէմքին վրայ փշուրիլը այն տեղի ալքօլով եւ ծուխով թաթախուած կախարդական մթնոլորտին:

Աջ ու ձախ նայեցան եւ տեղաւորուեցան պատին եզերքը նստարանի մը վրայ, քով քովի, եւ անմիջապէս երկուքն ալ արմուկներին կոթնցուցին առջեւի սեղանին մարմարին վրայ:

Ակնթարթի մը մէջ յաւիտենական կառսօնը եկաւ, եւ իւրաքանչիւր ձեռքին մէջ բըռնած խոշոր փայլուն ամաններէն, երկար բաժակներուն մէջ լեցուց քաֆէ-քրիմը, Փարիզի ամէն կարգի երջանիկներուն եւ թշուառներուն օրական գորշագոյն կնդրուէր:

Մթնոլորտը վայրկենաբար իր ցանցին մէջ առաւ զիրենք ալ: Ամփոփուեցան, խորացան իրենց մէջ: Ինչ որ դուրսը կը կլանէր իրենցմէն, իրենց վերադարձաւ նորէն, առջեւին դրուած քաֆէ-քրիմին ամէն մէկ ումպին, եւ շարունակ վառուած սիկառէթներուն հետ:

Երուանդին աչքերը կիսախուփ դարձան, երբ սրահին ծանր ջերմութենէն թոյլ, իր մարմինին գրեթէ կոթնած կը զգար Սիրանին կոնքը եւ ուսը:

Իսկ Սիրանը, ինչպէս միշտ, անհանգիստ էր, անբաւարար: Ուրիշ բանի մը, ըլլալիքներու տարբեր փոթորիկի մը եռուզեռը մարմինին մէջ կ'երթեւեկէր, մինչ աչքերը արագ կը պտտցնէր մէկ մը քաֆէին շուրջ, մէկ մըն ալ Երուանդին նուրբ շրթունքներով բերնին շուրջ, որ կ'ըսէր.

— «Սիրան, գիտես որ շատ ատենէ ի վեր կը սիրեմ քեզ: Եկո՛ւր ամուսնանանք: Ես միշտ եմ մամադ իմ ալ մայրիկս կ'ըլլայ: Ես հիմա բաւական դրամ կը շահիմ՝ երեքս ալ ապրեցնելու չափ: Բայց եթէ օր մըն ալ միայն պանիր-հաց ըլլայ, պէտք է տոկաս...»

Այդ «պանիր-հացը», յանկարծ անշարժացուց Սիրանին աչքերը: Ոչ թէ թշուառութիւն

տեսաւ ատոր մէջէն, այլ նոյն ինքն պանիրը, առջեւը ցցուած, որ երբեք չէր կրնար մարսել:

Եւ մանաւանդ զգաց հայ տղուն բնածին անբուժելի կոպտութիւնը, սէրը պանիրին կապելու չտատամսող, եւ ամենէն անսպասելի մէկ պահուն, բիրտ խօսքով մը, քեզ կեանքին թշուառութեան մէջ նետող...

Եւ արդէն ստամոքսին շուրջ գրեթէ ցաւերով, ըսաւ արագ. — «Դուրս ելլանք հոսկէ, Երուանդ: Երթանք. կամ աւելի ճիշտը ես երթամ, ես երթամ...»

Դուրսը, Փարիզի բարակ մաղուող անձրեւին մէջ, եւ ելեկտրական խոշոր լամպարի մը լոյսին տակ, Սիրանը արագ սեղմեց Երուանդին ձեռքը, եւ հասնող օթօպիւսին մէջ ցատկեց, այլեւս իրեն չդառնալով:

Երուանդ մնաց մայթին վրայ, ի զո՛ւր ջանալով դեռ տեսնել օթօպիւսը, որ արագ կլանուեցաւ փողոցի ժխտորին մէջ: Եւ յանկարծ իր մէջ ցցուեցաւ նոր պատահածը. դարձեալ չէր կրցած. դարձեալ անճարակ դտնուած էր, անպէտ տեղը խօսած...

Բարկութեան եւ լալու սուր հարուածներ զգաց սիրտին մէջ: Տեսաւ տառապած տղու իր վտիտ մնացած մարմինը Փարիզի մեծղի մայթին վրայ: Կը մսէր...: Զգաց որ միշտ այսպէս պիտի մսէր...: Սիրանին տաքուկ կոնքը եւ ուսը երագ մը պիտի մնային իրեն համար... Քմահաճոյքով մը իր մօտ եկած, եւ աւելի ծանր քմահաճոյքով մը իրմէ խուսափող...

* * *

Իրիկուն մը, Սիրանը, Մեթրոյէն դուրս ելլելով, Պուլվառ Մօնթառնասի ամենէն վարի ծայրը գտաւ ինքզինքը: Բռնեց Պուլվառին ճամբան, հասնելու համար, կայարանէն ալ վերջը, հոն ուր արուեստագէտներու եւ սնօպներու Մօնթառնասը կ'եռար, եւ հոն, ուր, ինքն ալ տարիներէ ի վեր վարժուած էր ըլլալ:

Բայց, յանկարծ, հազիւ տառնեակ մը տուններ անցած, աջին տեսաւ շէնք մը, որուն բաց դուռնէն տարօրինակ մարդիկ, շարունակ կ'ելլէին ու կը մտնէին:

Դրան վրայ կարդաց, ու հասկցաւ իսկոյն որ «կարմիր Ուաշ»ի կայանի մը առջեւ էր: Ներս մտաւ: Անմիջապէս յայտնի էր որ ամբարիկեան բարեսրտութիւնը իր ձեռքը դրած էր հոն, եւ ստեղծած ապաստանարան մը, Փարիզ ինկած հազարաւոր փախստական անձար ռուսերուն համար:

Անոնք կը լեցնէին տանը ներքնայարկի ամէն մէկ անկիւնը, եւ կծկուած էին սանդուխներուն վրայ, կամ կեցած պատերուն երկայնքին: Անոնցմէ շատերը հագած էին ռուսական սեւ չապիկ, երբեմն վրայէն վերարկուով, երբեմն միայն քաշքօլ մը վիզին շուրջը սեղմուած, աւելի յաճախ ալ չապիկէն զատ ոչինչ իրենց վրայ:

Շատերը մօրուսաւոր էին, Սլաւի ցցուած այտոսկրներով, որոնց վրայ անոնց երկար կապոյտ աչքերը կը բաժնէին դառնութիւնը յուսալքուած բերաններու:

Սենեակի մը մէջ, երկար սեղանի մը վրայ կը Ֆշար սամավար մը, եւ քովը, ապուրի խոշոր սան մը իր շոգին կ'արձակէր շերեփին դառնալուն հետ: Բարեգութ կիներ կեցած էին սեղանին ետեւ, եւ տաք թէյ ու ապուր կը բաժնէին իրենց առջեւէն շարունակ տողանցող մարդերուն: Քիչ մը անդին, կարելի էր նաեւ յափշտակել հացի կտոր մը:

Արդէն իսկ իրենց ապուրը ու թէյը կուլ տուած հուժկու մարդեր, հաւաքուած անկիւնները եւ ծոած իրենք իրենց վրայ, կը ծխէին անդադար, մոռնալու համար որ կ'ուզէին տակաւին ուտել...

Սիրանը արագացուց ակնարկը ասոնց վերայէն, բայց զգաց որ կը գտնուէր զօրաւոր խառնուածքներէ եւ անհուն թշուառութենէ շաղխուած մթնոլորտի մը մէջ:

1934-ի շուրջն էր արդէն, բայց տակաւին՝ անապատէն ազատած հայ տղան, Քէմալական Պոլիսէն փախած հայ աղջիկը, եւ ռուս յեղափոխութենէն ասնջատուած մարդիկը, խառն ի խոռոն նետուած Փարիզի թոհուրոհին մէջ, տարտամ ու թշուառ՝ կը նայէին իրենց ետին...

Փարիզը ասոնց համար բեմ մըն էր, ուր

իրենց կեանքին մէկ նոր անապատելի արարը կը խաղային շարունակ: Սիրանը, իր հոգիին համար նոր եւ մօտիկ ջերմութիւն մը զգաց այս մարդոց բազմութեան մէջ: Եւ հետաքրքրուած, աջ ու ձախ սկսաւ քննել, եւ տեսաւ որ պատին վրայ տախտակ մը զետեղուած էր, ուր աղգարարութիւններ փակցուած էին ռուսերէն, երբեմն ալ ֆրանսերէն:

Սիրանը կարդաց որ, նոյն երեկոյեան, առաջին յարկի թիւ 10 սենեակին մէջ, գրագէտ Իվան Ռաքօլսքին, պիտի խօսէր ռուս գրականութեան մասին, ֆրանսերէն լեզուով:

Իսկոյն սկսաւ ելլել սանդուխներէն վեր, սեղմուելով երկու կողմին նստած եւ ծխող մարդոց մէջէն: Երբ հասաւ թիւ 10 դասարանը, տեսաւ որ ւրահին մէջտեղը շարուած աթոռները դեռ պարապ էին, բայց պատերուն շուրջի նստարաններուն վրայ արդէն շարուած էին սլաւ աղջիկներ եւ տղաքներ, ամէնքն ալ նշանակալից դէմքերով, բոլորն ալ կարծես նոյն պահուն կեանքին մէկ դժուարին հարցը լուծելու մտազբաղ, կամ այրող զգացողութենէ մը խորապէս տառապող...:

Սիրանը նստաւ երկրորդ շարքի աթոռի մը վրայ, եւ սկսաւ նայիլ բեմին վրայ սպասող փայտէ սեղանին, որուն վրայ շիշ մը ջուր, գաւաթի մը հետ, առ այժմ իր միակ տեսնելիքները կը կազմէին: Հազիւ կը համարձակէր երբեմն ակնարկ մը նետել շուրջիներուն, որոնց խորաթափանց աչքերը իր փոքրիկ ռուսանոցուհիի էութեան ուղղուած, կը չփոթեցընէին զինքը:

Հոն ան շատ հեռու կը զգար ինքզինքը Երուանդին ներկայութեան, իր գահակալի դերէն...

Քիչ վերջը, Սիրանը զգաց որ իր շուրջի բոլոր բազմութիւնը կը շարժուէր, ոտքի էր: Եւ ետեւ դառնալով, տեսաւ յառաջանալը տարօրինակ մարդու մը, որ աջ ու ձախ ձեռքեր սեղմելով դէպի բեմ կուգար, երազատեսի աչքերը չխոնարհեցնելով բնաւ:

Երբ ան բեմին վրայ կանգնեցաւ իր բարձր հասակով, երկու ձեռքերը տարածած սկսաւ

հրաւիրել որ պատին եզերքը հաւաքուածները բոլորն ալ անցնին սրահին մէջտեղի աթոռներուն վրայ: Բոլորն ալ հնազանդեցան խսկոյն, եւ գրաւեցին աթոռները, բայց Սիրանը մինակ մնաց իր երկրորդ կարգին վրայ:

Պարապ մնացած ըլլալով նաեւ առաջին կարգը, Սիրանը մինակը կը մնար դէմ դիմաց ան մարդուն հետ, որուն ձայնը պիտի լսէր քիչ յետոյ, բայց արդէն երկրորդական կը գտնէր նիւթը որուն շուրջ ան պիտի խօսէր...

Առ այժմ, ջերմեռանդութեան մթնոլորտի մը մէջ կը լողար սրահը, եւ ծանր լռութիւն մը իջած էր...

Բայց Սիրանը յանկարծ յիշեց որ արդէն տեսած էր ինք այս մարդը, տեղ մը, ժամերով: Գտաւ. սինեմայի մը մուկ սրահին մէջ էր... Մոզմուքինը՝ իր սպիտակ ձիուն վրայ, թեփներուն արշալին մէջ...

Անիկա բարձրահասակ էր ու մեծղի: Ծերմակ խոշոր ձեռքեր ունէր, որոնք շարունակ կը տարածէր հեռուն, օրհնելու ձեւով մը: Ծատ փայլուն սեւ մազեր գանկին վրայ փակած էին. սեւ մօրուք մը կը շրջանակէր կլոր դէմքը եւ ցցուած այտերուն ու ճգմուած լայն քիթին վերեւ սակայն, անհուն թախիծով եւ կիրքով լեցուն կանաչ խոշոր ու երկար աչքեր: Բերանը, լայն ու շատ կարմիր շրթունքներով, կը բացուէր անխղճօրէն սուր ու ճերմակ ակռաներու վրայ:

Վերջապէս սկսաւ խօսիլ ան, ռուսական զօրաւոր հնչումով Ֆրանսերէն մը, որը հասկընալու համար դարձեալ պէտք էր ռուս ըլլալ...

Դասը Տոստոէվսքիին վրայ էր այդ օրը: Սիրանը մեծ ջանքով մտիկ կ'ընէր, ուզելով հասկնալ, մանաւանդ որ դեռ վերջերը միայն Տոստոէվսքիի «Ոճիր եւ Պատիժ»ը սկսած էր կարդալ գիշեր մը, երբ մինակ էր տանը մէջ, ուր խոր լռութիւն մը կը տիրէր, եւ երբ հասած էր հոն ուր ոճիրը գործուելու մէջ էր ծեր կնոջ վրայ, յանկարծ մեծ վախէ մը բռնուած, մէկդի նետած էր հատորը, եւ այլեւս առանց համարձակելու դարձեալ բանալ, յա-

ջորդ օրը իսկ տարած ու յանձնած էր փոխ առնուած խանութը:

Իր ամբողջ գիտցածը, կամ աւելի զգացածը Տոստոէվսքիէն ասիկա էր. — ահաւոր ոճիր մը եւ իր մարմինն մէջ խորունկ վախ մը: Ի՞նչ պիտի ըսէր անոր մասին այս առաքեալի կերպարանքով մարդը: Ատոր էր որ հետաքրքիր էր:

Բայց անիկա կ'անցնէր արագ նիւթին վերայէն, վստահ ըլլալով ունենալ իր առջեւ հասարակութիւն մը որ արդէն Տոստոէվսքիին գիտէր իր բոլոր գործերով: Եւ կը խօսէր, ակնարկը հեռուն, դէպի սրահին խորը, երբեմն ալ, սակայն, մէկու մը վրայ յառած աչքերը, կը նայէր շեշտակի, կարծես ուզելով մտնել այդ անձին խորը եւ ազդել:

Սիրանը տեսնելով անոր կանաչ աչքերուն մոլուցքը այդ պահերուն, գոհ կը զգար ինքզինքը որ ամբողջ խօսած միջոցին, անիկա նշմարած իսկ չէր իր փոքրիկ էութիւնը, թէեւ ամենէն առջեւն էր: Եւ ուրախ էր որ ինքը չէր որ ենթարկուած էր անոր շփոթեցուցիչ ակնարկին...

Երբ դասը վերջացաւ, Սիրան Մալէգեանը պայուսակը անմիջապէս թեւին տակը սեղմեց եւ դուրս խոյացաւ սրահէն, այլեւս բնաւ ետին չդառնալով: Բայց երբ իջաւ վարի յարկը, պատին վրայ փակցուած ազդը քննելով, հասկըցաւ որ Իվան Ռաքօլսկին, նոյն սրահին մէջ եւ նոյն նիւթին վրայ կը խօսէր ամէն երեք շաբթի իրիկուն ժամը 5-ին:

Իրեն անծանօթ պատճառով մը, այս թըւականը լաւ մը դրոշմեց միտքին մէջ:

* * *

Սիրան շարունակեց յաճախել Իվան Ռաքօլսկիին դասարանը: Երեքշաբթի իրիկունները, թողած Սորպոնը, կը բռնէր Կարմիր Ուաչի տան ճամբան:

Օր մը Երուսաղէին հանդիպեցաւ, որ քաֆէի ան անճարակ օրէն ի վեր բոլորովին անկայուն դարձած էր իրեն հանդէպ, եւ որ չհամարձակեցաւ իսկ կանդ առնել, տեսնելով անօրինակ շտապումը Սիրանին, Պուլվառէն դէպի վար:

Բայց Սիրանը յանկարծ կանգ առաւ եւ Երուանդին թեւէն քաշելով ըսաւ:— «Եկո՛ւր հետս, քեզի նոր տեղ մը պիտի տանիմ...»

Ճամբան գրեթէ չխօսեցան. բայց Երուանդ կը հասկնար որ Սիրանին ջիղերուն մէջ նոր սարսուռ մը իջած էր...

Երբ Կարմիր Խաչի տունէն ներս մտան, Երուանդ հազիւ ժամանակ ունեցաւ տեսնելու թէ ո՞ւր էին, արդէն մտած էին երկուքը միասին դասարանը եւ նստած քով քովի ճիշտ հոն ուր՝ Սիրան առաջին դասին նստած էր:

— «Մըր ենք. ի՞նչ է աս. ո՞վ են այս մարդերը...» կ'ըսէր Երուանդ, չորս կողմը նայելով:

Բայց քիչ յետոյ, երբ տեսաւ իվան Ռաքոյսկին, որ հոգեւէին կ'իշխէր ամպիոնին վրայէն իր առջեւ նստողներուն, եւ երբ տեսաւ ան յափշտակուած աչքերը որ առաւ Սիրանը անոր առջեւ, հասկցաւ որ զօրաւոր ալիք մը կլանած էր անոր անհանգիստ հոգին, որուն քով իր համեստ հայ տղու էութիւնը անօգուտ կը գտնէր...

Դասարանին մէջ հիմա բոլորը Սիրանը կը ճանչնային եւ իվան Ռաքոյսկին «մեր սիրուն փոքրիկ Հայուհին» կը կոչէր անիկա:

Սիրանը մեծ հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր դասերուն, եւ ռուսական գրականութեան մեծ ընթերցող մը դարձաւ: Այդ մանուածապատ եւ միեւնոյն ատեն միամիտ ու պարզ հոգին կը յափշտակէր զինքը:

* * *

Երեքշաբթի օր մը, Սիրանը, երբ Կարմիր Խաչի կայանը մտաւ դասին երթալու, տեսաւ որ անսովոր եռուղեռ մը կար հոն: Ռուսական Մոսկովի իրիկունն էր, եւ ամերիկեան բարեսրտութիւնը տօն մը սարքած էր:

Ռուսերէն շատեր վերադարձած էին արդէն իրենց եկեղեցիին պատարագէն, եւ դեռ մոմեր բռնած էին ձեռքերնին:

Բայց տօնը արդէն պոռթկաց յանկարծ: Հոն եղողները կարծես այլեւս ամէն օրուան մտածկոտ ու մեկամաղձոտ սլաւները չէին: Թօթափած աքսորականի հոգին, անոնց ամէն մէկը դարձած էր ինչ որ էր ատենին, իրենց

կորսնցուցած երկիրին մէջ.— չուայտ քաղաքացիներ, պչրոտ կիներ, կենցաղագէտ ընկերութեան անդամներ: Իսկ գրեթէ բոլորը մէջտեղ դրած էին իրենց արուեստագէտի հարուստ էութիւնները:

Պալալայքաները սկսան հնչել, եւ պարողները կը նետուէին սանձարձակ կրկէսին մէջ, որուն շուրջը տիվաններու վրայ եւ փոքր սեղաններու առաջ շատեր կը ծխէին, կը խմէին եւ խենթերու պէս կը ծափահարէին:

Ամերիկացի բարերարուհիները, չմորած եւ չուքերու վերածուած, կ'աղօթէին որ վերջանար առանց միջադէպի, այս անօրինակ չուայտանքը...

Սիրանը երբ ներս մտաւ, անմիջապէս նշարեց իվան Ռաքոյսկին որ տիվանի մը վերայ, չրջապատուած, կը ծխէր ու կը խմէր: Իրեն հեռուէն նշան ըրաւ որ քովը երթայ, եւ Սիրան ալ գնաց:

Ամբողջ երեկոն, ուր լեզկինքաները կը յաջորդէին Կոզակներուն՝ դանակներու եւ անդուպ ոստումներու պարերուն, Սիրանը մնաց իրաքոյսկին կողքին:

Շլացած էր ռուս ժողովուրդին բնածին գեղարուեստական խառնուածքէն: Աղջիկները գեղեցիկ էին ու ինքնատիպ, մարդերը առնական եւ մոլորեցնող:

Բոլորը կը պարէին իրենց երկրին պարերը բնական ներշնչումով, եւ սրահը կը ցնծար, երբ անոնք նաեւ իրենց պասի ձայներով՝ երգելով կ'ընկերակցէին գործիքներուն մոլեգին ութմին...

Իվանը ամբողջ երեկոն բռնած մնաց Սիրանին ձեռքը եւ ընդհատ ընդհատ կ'ըսէր: — Տե՛ս, ահա այսպէս է մեր երկիրը... Գեղարուեստը ռուս ազգին հոգիին մէջն է... Եթէ տեսնես, եթէ զգաս... Բայց, գիտե՞ս, հիմա քու հայրենիքդ ալ հոն է: Օհ, ես տեսեր եմ Մասիս լեռը, էջմիածինի զանգակատունը...:

Սիրանը չլմորած կը լսէր իվանը, կը հետեւէր պարերուն, երգերուն, եւ ձեռուէն կախուած թուղթէ կարմիր կանթեղներուն լոյսին մէջէն, կը տեսնէր հեռաւոր տարօրինակ երկիրը, որ իրն ալ էր...

Եւ նաեւ կը խմէր կովկասեան ծանր գինի մը, ու կը զգար ուժեղ թափանցումը իր էութեան մէջ՝ ի վանին զօրաւոր խառնուածքին...

* * *

Իրիկուն մը, դասէ մը ելլելուն, Սիրանը տեսաւ Երուանդը որ Սորպոնին դուրսի մեծ դրան առջեւ կանգնած, իրեն կը սպասէր:

Անոր աչքերը կիրքով լեցուն էին եւ վրձնական: Ան, թէեւ խորիւս աղջիկէն ազդուած, բայց եւ հաստատ քայլերով յառաջացաւ դէպի ան եւ ըսաւ.— «Կ'ուզեմ վերջնական բան մը գիտնալ մեր մասին, անխրաւ: Ըսելիք մը ունիմ... Շտտ կարեւոր ըսելիք մը...» Սիրան պատասխանեց.— «Ես սիրահարուած եմ, կեանքիս մէջ առաջին անգամ ըլլալով: Այդ անձը անշուշտ դուն չես: Այդ անձը ի վան Ռաքոլքին է, իմ ուսուցիչս, իմ տէրս...»:

Եւ մոռթին մէջ, թաց մայթին վրայ թողնելով Երուանդը, վազելով անհետացաւ Ռիւտը լա Սորպոնէն վար...

Ան կը վազէր գտնելու ի վանը, որ իրեն կը սպասէր՝ պանդոկի իր փոքր սենեակը, քարթիէ Լաթէնի մէկ հին փողոցին մէջ:

Անոնց հանդիպումը անշուշտ տարօրինակ էր: Սիրանը՝ կեանքին մէջ հազիւ մտած պոստահայ աղջիկ, իսկ ի վանը, փոթորկայոյզ սլաւ մը, արդէն ոչ երիտասարդ, եւ ամբողջապէս կլանուած զգացողութենէ եւ գաղափարներէ, որոնք անհասկնալի կը մնային, անորոշ պատճառներով իրեն սիրահարուած այս աղջիկէն:

Այս հանդիպումը, պանդոկի այս նեղ սենեակին մէջ, առաջինը չէր: Սկսած էր այն օրէն ի վեր, երբ մայիսի գաղջ եւ անհանգստացուցիչ իրիկուն մը, Կարմիր Խաչի դասէն ելլալուն, ի վանը բռնած էր Սիրանին ձեռքը սանդուխներուն վրայ, եւ զգացած էր որ ան արդէն իրն էր, խորունկ զգացումով մը տարուած:

Ո՞վ էր այս փոքր աղջիկը որ զինքը կը սիրէր: Եւ ինչո՞ւ համար կը սիրէր: Եւ ինքն ալ անիկա կը սիրէր...

Ահա այս հարցումն էր որ Սիրանն ալ կ'ընէր ինքզինքին: Եւ երբ անոնք դէմ դիմաց

կուգային պանդոկի սենեակին մէջ, Սիրանը, հակառակ իր մէջ այրող սէրին, չէր համարձակեր երթալ դէպի ան: Եւ ի վանը, գուրգուրանքով կը մօտենար անոր եւ բռնելով անոր ձեռքերը, կը նայէր պիշ աղջկան մոլորած աչքերուն, իր երազատեսի խոշոր կանաչ աչքերով...

Բայց օր մը ըսաւ:— «Սիրան, իմ սիրուն աղջիկս, գիտե՞ս, ես իմ հայրենիքս կորսնցուցած եմ հիմա. բայց, վստահ եմ, օր մը դարձեալ պիտի երթամ հոն, եւ քեզի հետս պիտի տանիմ, որովհետեւ ես քեզ կը սիրեմ: Ես գրեթէ ծեր եմ հիմա. տես քունքերս ճերմակած են արդէն: Ես կը դողամ քու երիտասարդութեանդ վրայ, հակառակ որ քեզ կը սիրեմ զօրաւոր սէրով մը: Բայց չուտով մենք պիտի երթանք միասին գիւղական իմ իզպաս, ուր մայրս դեռ կ'ապրի ու ինծի կը սպասէ: Իմ հայրենիքս կովկասն է. խոշոր լեռներով երկիրը: Դուն հոն շատ պիտի սիրես: Բայց հիմա ես պիտի մեկնիմ, գիտե՞ս: Ես պիտի երթամ շատ հեռուն. պէտք է երթամ, պէտք է աշխատիմ... Երբ վերադառնամ, քեզ հոն պիտի տանիմ... Եթէ վերադառնամ...»:

Եւ ի վան Ռաքոլքին, այդ հսկայ սլաւը, սկսաւ լալ, պզտիկ տղու մը պէս...

Սիրան, չփոթած, համարձակեցաւ անոր մօտենալ, ձեռքերը դնել անոր խոշոր ճակատին վրայ. յետոյ զգալով անոր թեւերը որ կը զրկէին իրեն մէջքը, կամաց կամաց տարուիլ դէպի ան, եւ նստիլ անոր հուժկու ծունկերուն վրայ, ու զգալ կլանուիլ իր դէմքին, անոր արցունքով թաց համրոյրով...

* * *

Յաջորդ իրիկունը, երբ Սիրանը դողահար եւ աղէտի մը անորոշ գիտակցութեամբ պանդոկը դնաց ի վանը գտնելու, ի զուր գարկաւ անոր դուռը, եւ ի զուր սպասեց որ անոր տարօրինակ մեծղի կերպարանքը գտնէր իր դիմաց, երկու լայն ձեռքերը արդէն բացած իրենները ընդունելու...

Դուռը կը մնար փակ, եւ իր մատներուն հարուածները անոր բաց կապոյտ ներկուած

փայտի վրայ, տառապագին ձայն մը կը հանէին ամայի անցքին մէջ:

Վերջապէս տեղէ մը երեւցաւ Ծառան, ոտքերուն վրայ կամաց կամաց շարժուելով, եւ տեսնելով ճարահատ աղջիկը ըսաւ: — «Փրօֆէսէօր իվա՞նը. ան այս առտու շատ կանուխ մեկնեցաւ...»

— «Ո՞ւր մեկնեցաւ, եղաւ Սիրանին միամիտ հարցումը»:

— Իմ խեղճ Օրիորդս, միթէ կարելի՞ է գիտնալ այս մարդոց գործերը, եղաւ Փրանսացիին իրապաշտ պատասխանը:

Իրաւ էր, յայտնի չէր...

Իր երիտասարդ սիրտը փախչող երազի մը կապած էր: Անիրական, անկարելի...

Բայց վարը, Փարիզի մայթին երկայնքը, Սիրան, հարուածուած իր էութեան համար խոշոր եւ անհասկնալի կիրքէ մը, հեկեկաց բարձրաձայն ու ապրեցաւ իր կեանքին առաջին խորունկ ցաւը...

Եւ սկսաւ չորս բոլորը նայիլ, յուսալով որ այդ միջոցին, Փարիզի կլանող մայթին վրայ, պիտի հանդիպէր թերեւս Երուանդին, որ առանց հասկնալու պիտի մխիթարէր զինքը...

Փնտռեց անոր կոպտութիւնը, որ իբր սիրոյ արտայայտութիւն, պիտի դնէր զինքը կեանքին իրականութեան մէջ... Եւ ինք պիտի բուժուէր այս հիւանդագին սէրէն...

* * *

Գիշեր մը Սիրանը կը վերադառնար մխիթարող նուազահանդէսէ մը, վերադիուին մուշտակին մէջ պահած իր դէմքը: Շատ ցուրտ գիշեր մըն էր, եւ ցուրտը կը խածնէր Սիրանին դէմքին հետ, անոր բոլոր էութիւնը:

Երբ հասաւ Պուլվառ սէն Միշէլի ան անկիւնի քաֆէին առջեւ, ուր օր մը Երուանդին հետ նստած էին, տեսաւ որ ներսը, խորը, հայ տղոց անօրինակ բազմութիւն մը կար, ալեծուփ:

Հրեց քաֆէին դուռը, ըրածէն գրեթէ անգիտակ, մղուած իրմէն անկախ ոյժէ մը:

Երբ տղաքը զինքը տեսան, սկսան բացազանչել:—

— «Սիրա՛ն, Սիրա՛ն, դո՛ւն ալ Հայաստանցի պիտի ըլլաս մեզի հետ... Եկո՛ւր, պիտի երթա՛նք...»

— «Ո՞ւր, ի՞նչ, ո՞ւր պիտի երթանք, կ'ըսէր ան...»

— «Հայաստա՛ն, ներգաղթի առաջին կարաւանին հետ: Մենք միասին պիտի տանինք Կոմիտասին մարմինը...»

— «Հո՛ն նոր երգեր չինելու, բացազանչեց այլապէս իսպառ կորսուած երաժիշտ մը...»

— «Հո՛ն, Մասիսը նկարելու, պոռաց ցնցոտիներու մէջ նկարիչ մը...»

— «Հո՛ն, նոր Ադամեան մը ըլլալու... Հազիւ կրցաւ կակազել միշտ անօթի դերասան մը...»

— Հո՛ն, մեր գիրքերը ծախելու, տղա՛ք... բարձրաձայն երազեցին բոլոր թշուառ հայ զրազէտները...»

— Դէպի երկի՛ր... պոռաց մէկը:

— Դէպի երկի՛ր... պոռացին բոլորը:

— Ո՞ւր է, հարցուց Սիրան...

— Կովկա՛ս: Մեր հայրենիքը...

— Կովկա՛ս... Հոն ուր խոշոր լեռներու ստորոտը իզպանե՞ր կան...» դողդոջեց Սիրան:

— «Հո՛ն, ուր խոշոր լեռներու ստորոտը... Հա՛յ տուներ կան, հա՛յ տուներ...»: Երուանդն էր, որ գրեթէ խենթեցած կը պոռար, թեւերը դէպի երկինք բարձրացուցած...

— Դէպի Հայաստա՛ն ես ալ... պոռաց Սիրան:

— Դէպի երկի՛ր, դէպի երկի՛ր... գոռացին բոլորը...

1947, Ազէֆսանդրիա

Կ Ե Ա Ն Ք Ը

Կ'ապրինք, կ'ըսենք, ի՞նչ է կեանքը,
Եթէ միւթ է՝ ո՞ւր է հանքը,
Թէ ուժ՝ ո՞ւրկէ իր հոսանքը:

Իսկ թէ երազ մըն է կեանքը,
Ինչո՞ւ կրենք այս տանջանքը,
Տառապանքը,
Կասկածներու սուր խռտանքը
Ու խաբկանքը:

Թէ նպատակ չունի կեանքը,
Ինչո՞ւ այս մեր դեգերանքը,
Փառք, համբաւի այս բաղձանքը,
Ստրջանքը,
Յոխորտանքը,
Պերճանքն ունայն ու տարփանքը...

Բայց ո՛չ. եսին մեր գգուանքը,
Յուշերու մեր հեկեկանքը,
Ըլլալու այս յամառ քանքը,
Սէր, տենչանքը,
Սորվեցուցին թէ կեանքը
Ունի իրեն նպատակը
Ու վախճան չէ իր պատանքը:

(Փրոֆ.) Կ. Մ. ՍՈՂԻԿԵԱՆ

ԾԱՆՈԹ. ԽՄԲ. — Փրոֆ. Կարապետ Սո-
ղիկեան եղած է Խարբերդի «Եփրատ» Գոլէճի
ուսուցիչներէն եւ զոհ գացած է 1914 թուի Ե-
ղեռնին: Եփրատի սաները ղնահատելի գործ
մը պիտի կատարէին, եթէ հաւաքէին իրենց
ուսուցչի գրութիւնները եւ հրատարակէին ա-
ւանձին հատորով մը: Հանգուցեալ Սողիկեա-
նի ապրումներէն մէկն է ներկայ բանաստեղ-
ծութիւնը:

ՈՐԴԻՆ ԱՆԱՌԱԿ

Երկու տարուամ դառն օրերու հիւսուածքով,
Հայրն կըսպասէր վիշտեր շարած քովէ-քով.
Որդին հեռու՝ շուայտ կեանքի խաղալիկ՝
Լ քած էր տուն, կին, գաւակներ անուշիկ:

Համբերատար հայրն կը յուսար անդադար,
Որդւոյն դարձին՝ սուրբ հըրաշին մեծափառ,
Թռոնիկներուն պսպղուն լոյսին պահապան,
Կը համեմէր դաժան կեանքն անվարան:

Օրուան մէկը որդին յոգնած գէյս կեանքէն,
Զոյժման արցունք, դարձի խօսքեր ողբալէն
Հոսեց առատ, պաղատագին ու խեղճուկ,
Կարեկցութիւն ,գութ, սէր հայցեց անմեղուկ:

«Անառակ»ին պատմութեամբ կեանք կ'առնէր,
հոր դարերէն հոր մը սիրտը կը խօսէր.
Ի՞նչպէս մերժէր որդւոյն աղերսն տրտմագին,
Պէտք է հանգչէր խելառ գաւակն իր կուրծքին:

Բացաւ դռներ սրտին ու տան ցնծագին,
«Լիտի'ր» ըսաւ, «գաճճ կորուսեալ քանկագին.
Իմինս ես, ու ես քուկդ յաւիտեան.
Զկայ պատուարն՝ ըլլանք մէկ կեանք անբա-
ժան»:

Հոխ սեղաններ, երգ ու գինի յորդառատ,
Բարեկամներ, զուարթ դէմքեր խանդակաթ,
Հալեցուցին ձիւնն ու սառը մռա՛յլ տան,
Շաղ ու շոգով այգը բացին ջերմ գարնան:

* * *

Մութ էր սակայն դէմքը որդւոյն կեղծաւոր,
 Սեւ դաւերու խոր ակօսներ օրէ օր
 Կը բացուէին ազօտ ճակտին լայնօրէն,
 Ուրկէ չարիքն պիտի ծլէր մօտ օրէն:

Հրաւերը վատ կեանքին՝ միշտ անոյշ էր,
 Հոս հասնելու ուղին բացողն դրամն էր.
 Պէտք է վերնար ծրագրով մը խոր ու լուրջ,
 Խանր արգելքը հա՛յրը արթուն աչալուրջ:

Զազիր ու պիղծ ռերագործի առաւ քայլ,
 Իւ երկարեց անգո՛ւք՝ ձեռքը անայլայլ,
 Տուաւ բաժակն լեցուն քոյնով նենգօրէն,
 Ու հեռացաւ հօրենական տան սեմէն...

Գալարումներ, այրող ցաւեր մահաբո՛յր,
 Հոգեվարքի տառապանքն էր ծա՛նր ու սուր,
 Կը սպառնային անգին կենաց հօրն զքոտ,
 Որուն սիրտը որդւոյն սիրովն էր խոցոտ:

«Աստուած, ներէ՛», խնդրանքն ուժգին վեր
 քոտ,
 Աստուած նոյն իսկ այդ բո՛ւռն սէրէն փոփոկե-
 ցաւ.
 «Ապրէ՛», գոչեց «բայց յետ այսու վատերէն
 Զգուշացի՛ր, մի՛ դառնար գոհ կուրօրէն:

«Սուրբ զգացումնք արժէք ունին երբ ցանուին,
 Մահուր կենաց ցոլացնող բարձունքին,
 'Խոգերուն դէմ մարգրիտ քափել'ն սխալ է,
 Ամէն գնով այս մեծ դասը դուն սորվէ՛»:

ՌԻՆՏԱԻՈՐ

Աղեփսանդրիա

“ԵՐԳ ԵՐԳՈՑ”

ԱՐԴԻ ՊԻԵՍ 4 ԱՐԱՐ

Գրեց՝ ԺԵՆԵԱ ԱՐԻՍՏԱԿԵԱՆ-ՊՕԼԵԱԿԻՆ

— «Ո՞ւր գնաց ըստ սիրեցեալը, ո՞չ, կինն-
րի մէջ ամենագեղեցիկը: Ո՞ր կողմը գը-
նաց ըստ սիրեցեալը»:

«ԵՐԳ ԵՐԳՈՑ» — Սոփոմոն Իմաստունի

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

ԾԱՂԻԿ ԱԴԱՄԵԱՆ — յայտնի դերասանուհի

35 տարեկան

ԶԱՐԱ — Զարուհի — նորա ֆոյրը 17 տարեկան

ՀՐԱՆՏ ԱԼԵԱՆԱՔ — քատերագիր 27 տարեկան

ԷԼԷՆ ՎԵՐԼԻ — նկարչուհի 36 տարեկան

ԴԱՆԻԷԼ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ — մեծահարուստ

ամէն տեսակ գեղարուեստ գնահատող

52 տարեկան

ՄԱՏԻԼԴ — քատրոնի գգեցուցիչ 50 տարեկան

Դեպքը կատարուած է մեր ժամանակ՝ փա-
րիզում:

I Արար — Էլենի աշխատանքում:

II Արար — Ծաղիկ Ադամեանի տանը՝ հիւրա-
սրահը:III Արար — Թատրոնում, բեմի ետեւ. Ծաղիկ
Ադամեանի անձնական օթեակում:

IV Արար — Նոյն տեսարանը:

ԱՐԱՐ I

Բեմը ներկայացնում է Էլենի աշխատան-
քը, որը կահաւորուած է ընդունարանի ձեւով:

Առաջի պլանի վրայ դէպի աջ՝ բազմոց,
ՍԹԻՏԻՍԻՕ յարկերով, որոնց վրայ գնազան
գեղօրներ եւ գրքեր. երկու կողմը քիկնաթռ-
ներ, մէջտեղը (առջեւ) փոքր սեղան, որու
վրայ պատրաստուած են ֆաղցրանքի եւ գի-
նի. ֆովը սահուն սեղան (թապլը բուլանթ)
որու վրայ քէյ է պատրաստուած:

Բեմի խորքում՝ վարագոյր, որ կիսաբաց
է եւ պատի վրայ երեւում են գնազան նկար-
ներ. իսկ աւելի առաջ՝ պատկերակալի վրայ
դրուած է մի մեծ պատկեր:

Վարագոյրը բացուելու ժամանակ, Էլենը,
շատ նաշակաւոր հագնուած, շտկում է վարա-
գոյրը, որը քաժամում է իւր աշխատանքը
ընդունարանից եւ ծածկում է պատկերակալի
վրայ դրած պատկերը:

ՏԵՍԻԼ 1.

ԷԼԷՆ ՄԵՆԱԿ

ԷԼԷՆ (Նայելով պատկերին). — *Կարծես
թէ, վատ չէ. այո. Ծաղիկն է. նորա հպարտ
եւ հմայիչ դէմքն է. կրակոտ աչքերը կարծես
մի գեղեցիկ հրաման են ուղարկում մարդկու-
թեան:*

*Ի՞նչ ես պահանջում, ի՞նչդ է պակաս.
նստիր այդտեղ սուսիկ-փուսիկ ու սպասիր,
տեսնենք թէ պատկերահանդէսի դատաւորները
ի՞նչ պիտի վճռեն:* (Վարագոյրը գոցելով,
անցնում է ընդունարանը):

*Նայենք թէ այստե՞ղ ինչ կայ. «petits-
fours» Ծաղիկի համար, «Porto» — Դանիէլի
համար: (Անցնում է դէպի սահուն սեղանը):
Եւ շատ գոց թէյ — Հրանտի համար. (դասա-
ւորում է գաւաթները, կիսաձայն որեւէ երգ
մոմոալով: — Զանգակ)*

*ԷԼԷՆ. — Oui, (գնում է դուռը բանալու,
դէպի աջ:)*

ՏԵՍԻԼ 2.

ԷԼԷՆ ԵՒ ԾԱՂԻԿ

*ԾԱՂԻԿ (ձոխ հագնուած է եւ վրան քան-
կաթձի մուշտակներ). — Բարեւ Էլեն. (համ-
բուրում են): Դեռ ոչ ոք չկա՞յ. ես առա-
ջի՞նն եմ:*

Էլէն.— Tu es toujours la bienvenue :

ԾԱՂԻԿ.— Merci : 0, թէյը արդէն պատ-
րաստ է : Եւ այս ի՞նչ համով բաներ : Ամէնու
մասին մտածել ես : Ապրիս, միշտ նոյն հաճո-
յակատար էլէնն ես :

Էլէն.— Է՛, է՛, շատ մի գովասանիր
ինձ. ասա տեսնեմ, կ'ուզե՞ս անմիջապէս թէյ
առնել, թէ կ'ուզես սպասել Հրանտին եւ Դա-
նիէին :

ԾԱՂԻԿ.— Աւելի լաւ է մէկ մէկ հատ խը-
մենք, եւ մի քիչ էլ խօսենք :

Էլէն.— Շատ լաւ. (մտեցնում է սահում
սեղանը բազմոցին, ուր նստած է Ծաղիկը եւ
թէյ է լեցնում նորա եւ իւր համար) :

ԾԱՂԻԿ.— Ձգիտես թէ որքան ուրախ եմ,
էլէն. այսօր մի հրաշալի լուր ստացայ :

Էլէն.— Ի՞նչ լուր. «Երգ Երգոցը» յա-
ջողու՞մ է :

ԾԱՂԻԿ.— Ոչ ոչ, Բրուքսէլից նամակ ու-
նեմ. Ջարան վերջապէս շուտով պիտի գայ :

Էլէն.— Ա՛, դպրոցը վերջացրե՞ց :

ԾԱՂԻԿ.— Այո. այլեւս օրիորդ է, 17
տարեկան է :

Էլէն.— 17 տարեկան. երանի նրան : Ան-
փոյթ է եւ անհոգ : Արար աշխարհը դրախտ է
թուում այդ տարիքի մէջ : Մենք էլ 17 տարեկան
եղած ենք, ա, Ծաղիկ :

ԾԱՂԻԿ.— Ինձ համար, ճիշտ այդ տարի-
քում սկսուեց ամէն տեսակ դժբախտութիւն :
Մայրս կորցրեցի. Ջարային ծնելուց մեռաւ.
մէկ տարի յետոյ էլ հայրս... :

Էլէն.— Այդքան տարի վերջը զաւակ ու-
նենալը անխոհեմութիւն է. հազուադիւրէս է որ
թէ մայրը ապրի թէ զաւակը :

ԾԱՂԻԿ.— Այո. բժիշկներն էլ այդպէս ա-
սացին. փոքրիկը ազատուեց, բայց մաման
մեռաւ. հայրիկի համար այդ շատ մեծ հար-
ուած էր. մամայի բացակայութիւնը չկարո-
ղացաւ տանել : Մի տարօրինակ զոյգ էին նը-
րանք, էլէն. այնպէս էին գուրգուրում իրար
վրայ, այնպէս էին սիրում իրար : Ջարուհին
իմ ձեռքիս մեծացաւ : Սկիզբը ես սիրում էի
նրան, ինչպէս մի փոքրիկ, հետաքրքրական
պուպրիկ, բայց յետոյ այնպէս հարազատօրէն

սիրեցի, ինչպէս մայրը միայն կարող է սիրել
իր զաւակին :

Էլէն.— Քանի՞ տարի է որ չես տեսած
նրան :

ԾԱՂԻԿ.— 7 տարի է. տասը տարի միա-
սին անցրինք. բայց վերջը, գիտես որ թատե-
րական կեանքը ստիպեց ինձ Փարիզ հաստատ-
ուել, այդ պատճառով եւ Ջարուհին գիշերօ-
թիկ դրի : Կարող ես երեւակայել թէ նա որքան
երջանիկ է հիմա. իր նամակը կատարեալ մի
օրհնեց է : Ես եւս շատ ուրախ եմ. վերջապէս
անբաժան կը լինենք :

Էլէն.— Արդեօք նա քո չափ սիրո՞ւն է :

ԾԱՂԻԿ.— Երբ փոքր էր, մի նիհար սե-
ւուլիկ աղջիկ էր, խոշոր տիւուր աչքերով.
այլեւս ոչ մի պատկեր չստացայ իրենից : Դըպ-
րոցը շատ խիստ օրէնքներ ունի. կարծեմ թէ
տարբեր տիպեր պիտի լինենք : Ջարան աւելի
հայրիկին է նման, իսկ ես մօրս կրկնապատ-
կերն եմ : Ախ, էլէն, շատ, շատ ուրախ եմ :
Միայն թէ մի բան ինձ անհանգստացնում է...
Հրանտը դժգոհ է, ասում է թէ «Ջարա»ն պի-
տի խանգարէ մեր յարաբերութիւնները, թէ
մեր կեանքը պիտի փոխուի... :

Էլէն.— Ի՞նչպէս, դու մտադիր ես ծածկել
բրոնիցդ, թէ դու եւ Հրանտը... :

ԾԱՂԻԿ. (կտրելով նրա խօսքը). — Ապա
դու հակառակն ես կարծում : Մի՞թէ կարելի
է պղտորել Ջարայի սիրտը. նա դեռ այնքան
անմեղ է, կեանքից այնքան հեռու մեծցած.
խոստովանե՛լ նրան թէ սիրային կապ ունեմ :
Ո՛չ, ո՛չ :

Էլէն.— Բայց նա ինքը կը սկսի կասկա-
ծել, եւ այդ աւելի գէշ է. դու եւ Հրանտը
այնքան մտերիմ էք... :

ԾԱՂԻԿ.— Կը ջանանք զգոյշ լինել. եւ
մեր մտերմութիւնը կարելի է բացատրել թա-
տերական կեանքով :

Էլէն.— Մեծ սխալ ես գործում, Ծաղիկ.
Իմ կարծիքով, կեանքի մէջ միշտ պէտք է ան-
կեղծ լինել. դու ամաչելու ոչ մի պատճառ
չունես : Սիրում ես Հրանտին, նա էլ քեզ. ին-
չո՞ւ ծածկել :

ԾԱՂԻԿ.— Ոչ, էլէն. դա իմ ուժից վեր է: Երբ երեւակայեմ թէ Զարայի խելօք աչքերը կարող են նայել ինձ արհամարհանքով: Ո՛չ, ոչ. ես նրա համար մայր եղած եմ. միթէ մի մայր կարող է խոստովանել իր զաւակին թէ սիրային կապ ունի: Վերջապէս, այդ իմ անձնական կեանքն է, էլէն. իմ հոգին, իմ սիրտը, ինձ համար մի հրապուրիչ պարտէզ է, որին միմիայն ես եմ իշխում. այդ պարտէզի դուռը ես ոչ ոքի համար չեմ բանայ. որովհետեւ եթէ բանամ, այն վարդերը որոնք ինձ համար են ծաղկել, կը թառամեն, այն թիթեռնիկները որ ազատ ու զուարթ փայլում են արեւի տակ, կը մեռնեն, մարդկանց անխոյժ մատների հպումից:

Էլէն.— Գեղեցիկ ես խօսում, բայց կեանք եւ երեւակայութիւն չատ հեռու են իրարից. իսկական պատճառը ես լաւ գիտեմ: Չնայած որ «Բոհեմ»ին (Boheme) ես պատկանում, մէջդ դեռ շատ ուժեղ է — դասական նախապաշարմունքը:

ԾԱՂԻԿ (զուարթ).— Շատ հաւանական է. ի՞նչ անեմ, այդպէս եմ ծնուել. եւ դեռ ուրիշ շատ պակասներ եւս ունեմ:

Էլէն.— Զորօրինակ...

ԾԱՂԻԿ.— Օրինակ, որկրամուլ եմ: Անուշեղէն շատ եմ սիրում. համարեա ամբողջ petits fours-ը ոչնչացրի. խնդրեմ, մէկ կաթիլ պօրտօ:

Էլէն.— Խմիր, խմիր. դժբախտաբար ուրիշ բան ի վիճակի չեմ քեզ հիւրասիրելու. մի քիչ եւս համբերիր, որկրամուլ կին: Եթէ քո պատկերիդ համար մրցանակը ես առնեմ, այն ժամանակ խոստանում եմ քեզ գինովցնել նամպանեայով:

ԾԱՂԻԿ.— Քո անկեղծ բարեկամութիւնը հազար շամպանեայ արժէ: Բայց իսկապէս, ո՞ւր է պատկերս, տեսնեմ:

Էլէն.— Եկ եւ նայիր. ահա (տանում է նրան վարագոյրի ետեւ):

ԾԱՂԻԿ.— Օ... միթէ ե՞ս եմ այդ սիրուն կինը:

Էլէն.— Անառակ... Կոկետ ես մինչեւ

անգամ ինձ հետ: Եթէ ես քո չափ սիրուն լինէի, հայելիի առջեւից չէի հեռանայ:

ԾԱՂԻԿ.— Նարգիսի պատմութիւնը կրկնելու պէտք չկայ. վերջը կարող եմ նրա պէս պատժուել:

Էլէն.— Գեղեցկութիւնը պատիժ չէ, այլ անվերջ, անսահման մի գոհունակութիւն թէ աչքերի, թէ հոգիի համար: Երբ ես հազիւ 8 տարեկան էի, մէկ օր կրկէսում մի աղջիկ տեսայ, մի հրաշագեղ աղջնակ. ճերմակ ձիու վրայ անվախ սլանալով, նա համբոյրներ էր ուղարկում աջ ու ձախ, իսկ ես նրան մօտէն տեսնել ուզեցի. չօչափել նրա փայլուն գեղեցկութիւնը, զգալ թէ նա երազ չէ, ու լալով աղաչեցի որ դայ մեզ մօտ: Զիւց վար կախուած նա ինձ ասաց խնդալով. «Մի լար, պիտի դամ վաղն եւ եթէ»: Մինչ ես ուրախ սրբում էի արտասուքս, ժողովուրդը բարձրաձայն ծիծաղելով ողջունեց նրան ծափերով:

ԾԱՂԻԿ.— Եւ...

Էլէն.— Եւ մինչեւ այսօր դեռ սպասում եմ նրա այցելութեանը: Յնորք... հա', հա', Լերիսայական ցնորք:

ԾԱՂԻԿ.— Գեղեցիկ ցնորքները դժբախտաբար այդպէս են. երբեք չեն կատարում:

Էլէն.— Եւ այդ դո՞ւ ես ասում: Ո՞ր ցընորքդ չի կատարուել արդեօք:

ԾԱՂԻԿ.— Չափազանցում ես, էլէն:

Էլէն.— Չափազանցում եմ. գեղեցկութիւն, տաղանդ, սէր, ամէն ինչ ունիս, ամէն ինչ, մինչեւ անգամ փառք:

ԾԱՂԻԿ (նստում է).— Տաղանդ, փառք եւ սէր... (մեղմադճոտ) Այո, սէր...:

Էլէն (Պօրտօ է լեցնում իր եւ Ծաղիկի համար. խմելով).— Ի՞նչ է նշանակում այդ եղանակը. ի՞նչ է պատահել:

ԾԱՂԻԿ.— Առանձնապէս ոչինչ. բայց մի ներքին ձայն ինձ ասում է, էլէն, որ Հրանտը վերջերս փոխուել է:

Էլէն.— Երեւակայութիւն է դա:

ԾԱՂԻԿ.— Ոչ, երեւակայութիւն չէ. ես նրան լաւ եմ ճանաչում. տեսնում ես, էլէն, այս թափանցիկ գաւաթը...

իլէն. — Անցած չքեղութեան միակ յիշատակը (ծիծաղելով) :

ԾԱՂԻԿ. — Այո՛, միակ յիշատակը, ինչպէս ասացիր, քեզ հետ այնքան է ընտելացած, որ եթէ մի աներեւոյթ, մի ոչինչ, մի փոքրիկ ճեղք բոյն դնէ նրա մէջ, դու անմիջապէս կը հասկանաս :

Իլէն. — Հարկաւ :

ԾԱՂԻԿ. — Նոյնպէս եւ ես. իմ էութիւնս իր վեցերորդ զգայարանքով թափանցում է այդ ճեղքի ներկայութիւնը, իլէն :

Իլէն. — Երեւակայութիւն է, կրկնում եմ. ի՞նչ է փոխուել Հրանտի մէջ : Զի՞ հետեւում քեզ անկշտում հայեացքով, ինչպէս միշտ, չի՞ նախանձում, մինչեւ անգամ երկար տարիներով ամրացած մեր ընկերութեան : Զեմ խօսում Դանիէլեանի մասին, նւրան բնաւ չի կարողանում հանդուրժել : Կամ չի՞ հպարտանում, չի՞ ուրախանում բուռն ծափեր լսելուց : Սիրում է քեզ խենթի պէս, ինչպէս հինգ տարի առաջ :

ԾԱՂԻԿ. — Այո՛, այո՛, այդ բոլորը ճիշտ է՝ դիտեմ որ պաշտում է ինձ. բայց վերջերս ջղայնացած է, տխուր է, չգիտեմ, չգիտեմ, իլէն : Մեծ է երջանկութիւնս, բայց մեծ է եւ վախս... 0, չեմ ուզում մտածել անգամ... :

Իլէն. — Եւ մի մտածիր, աւելորդ է. ես հաւատացած եմ որ պատճառը շատ պարզ է. դու մի մեծ, շատ վտանգաւոր, մի հակառակորդութիւն ունես, Ծաղիկ :

ԾԱՂԻԿ (տեղից ցատկելով). — Ի՞նչ. դու ճանաչում ես նրան, եւ լո՞ւ էս :

Իլէն (Ծիծաղելով). — Սպասիր, սպասիր, մի վրդովուիլ :

ԾԱՂԻԿ. — Ասա՛, շո՛ւտ, ասա՛, ո՞վ է :

Իլէն. — Սիրելիս, այդ հակառակորդութիւնն այնքան ուժեղ է եւ անհասանելի, որ հետը մրցելը աւելորդ է :

ԾԱՂԻԿ. — Հանելուկների ժամանակ չէ, խօսիր :

Իլէն. — Գեղարուեստն է, սիրելիս :

ԾԱՂԻԿ (հանգստացած). — 0, վախեցրիր ինձ :

Իլէն. — Այո, այո, ջանիկս. դադարիր

եւ նրա իրազորութեան տանջանքը. քո Հրանտը, այն տաղնապալից վայրկեաններն է ապրում, որոնց հետեւանքը մի գեղեցիկ թատերերգութիւն պիտի լինի : Եւ այդ թատերերգութիւնը քո ոտքերի տակ դնելով, քեզ պիտի փառաբանի. իսկ դու, հրաշալի կին, սքանչելի դերասանուհի, դու վախենում ես : Ես չեմ կարծում որ աշխարհում կը գտնուի մի ուրիշ կին, որ պիտի կարողանայ մրցիլ քեզ հետ :

ԾԱՂԻԿ. — Շատ մի գովիր ինձ. սիրունից սիրունը միշտ կայ. իլէն, որքան դու երջանիկ ես, որ ոչ ոքի չես սիրում. հանգիստ ես քո միայնութեան մէջ : Սիրտդ չի դողում սիրած էակի համար : Զգիտես, որքան դաժան են այն անբուն գիշերները, երբ նրան կորցնելու սարսափը կանգնեցնում է արեան վազը երակներիդ մէջ :

Իլէն. — Եթէ քեզ պէս հոյակապ մի կին վախենում է, ինձ պէս խեղճ ու կրակը, ուրեմն, գործը ձգած, օր ու գիշեր սիրած մարդու ետեւի՞ց պիտի վազէ. վայ, ո՞ւր գնաց, վայ, որո՞ւ հետ խօսեց, ժպտաց : Ո՛չ, շատ շնորհակալ եմ. բայց կատակը մէկ կողմ, Ծաղիկ, քո վախենալու պատճառը այն է, որ խօսքիս չլսեցիր եւ չամուսնացար Հրանտի հետ : Հիմա շատ աւելի հանգիստ կեանք կը վայելիր. չեմ հասկանում թէ ինչու չես ամուսնանում :

ԾԱՂԻԿ. — Հինգ տարիից յետո՞յ : Արդէն ուշ է :

Իլէն. — Երբեք ուշ չէ : Եւ այդ հինգ տարին էլ աւելորդ էր սպասելը : Ես քեզ առաջին իսկ վայրկեանից խորհուրդ տուի որ ամուսնանաս :

ԾԱՂԻԿ. — Բայց չէ՞ որ ես ութ տարիով նրանից մեծ եմ, իլէն : Ինձ միշտ վախեցրել է այն դադարաւոր, որ նա, յանկարծ կապուած կը դգայ իրեն ինձ հետ, երբ կը հիասթափուի, երբ կը տեսնի կնճիռներս, կը զգայ յոգնութիւնս, կը թափանցէ մօտեցող ծերութեանս, իսկ ինքը կը լինի դեռ այնքան երիտասարդ : 0, ոչ, ո՛չ : Կը նախընտրեմ այսպէս, ահա... հեռու իրարից եւ մնալ միշտ ցանկալի : Խորը

մտածենք էլէն, միթէ ամուսնութիւնը կարող է խանգարել կեանքի ընկերը լքելու:

Էլէն.— Անշուշտ. չէ՞ որ հոգեկան մի պարտականութիւն եւս գոյութիւն ունի, որ շատ յաճախ փոխարինում է անհետացած սէրը:

ԾԱՂԻԿ.— Պարտականութիւն. ինչ չար ու կոպիտ խօսք: Զգալ որ սիրած էակը քովդ է միայն եւ յանուն պարտականութեան: Ոչ, ինձ համար սիրոյ վերջը կեանքիս վերջն է, էլէն:

Էլէն.— Այնքան ողբերգութիւն եւ խաղացել, որ կեանքին այլեւս ողբերգական ձեւով եւ նայում: Քեզ պէս կիները ոսկեզօծ թիթեռնիկներ են, փայլուն, գոյնզգոյն թեւերով. քեզ նմանների համար՝ հազարներով Հրանտի պէսները պատրաստ են:

Կեանքի ճամբու մէջ, բիւրաւոր, սէր ազդող, աչքեր քեզ են նայում. բաց քո աչքերդ եւ տես. քեզ պէս դերասանուհի հարիւր տարին մէկ անգամ է ծնւում: Ի՞նչպէս կարող ես կապել տաղանդը սիրոյ երազի հետ:

ԾԱՂԻԿ.— Ձեռն ճանաչում ինձ: Կարելի է եւ ինքս եւս չեմ ճանաչում ինձ. չգիտեմ... Ուրեմն քո ասելով մէկի գրկից միւսի գէ՞րկը անցնեմ... Դանիէլի, զորօրինակ. (դառը ծիծաղելով) Հա, Հա, Հա:

Էլէն.— Օ, ոչ, ես քեզ չեմ դրդում դաւաճանելու. միայն թէ կեանքը ողբերգութիւն մի դարձրու: Երբ մէկը աշխարհ է եկած մի մեծ պարգեւ ձեռքին, երբ նա որեւէ կերպով օգտակար է մարդկութեան, երբ իր սրտում մի ողբերգիչ ոյժ է ապրում, նա իրաւունք չունի խաղալ այդ ոյժի հետ: Հրանտներ եւ Դանիէլներ պիտի լինեն քեզ համար միայն մի բարձր սանդուխի աստիճաններ, որոնցմով դու պիտի երթաս դէպի վեր:

ԾԱՂԻԿ.— Լաւ եւ ճառում եւ նոյն ժամանակ քարոզում թէ չարը, թէ բարին:

Էլէն.— Մի՞թէ չարն ու բարին ձեռք ձեռքի չեն տուած այս աշխարհում:

(Զամգակ)

Էլէնը բացում է դուռը:

ՏԵՍԻԼ 3.

Դանիէլ Դանիէլեան, Էլէն, Ծաղիկ ԴԱՆԻԷԼ.— (Շատ մաշակաւոր հագնուած, ձեռքին ձեռնափայտ, համբուրում է Էլէնի ձեռքը, յետոյ մօտեցնում Ծաղիկին եւ նոյնպէս համբուրում նրա ձեռքը):

Էլէն.— Մի քանի անգամ յիշեցինք ձեր անունը եւ ահա... Ասում են երբ գայլի աշունը տալիս են... (խօսելով, նրա գլխարկը եւ ձեռնափայտը տանում է վարագոյրի ետեւ):

ԴԱՆԻԷԼ (կտրելով նրա խօսքը).— Սիրելի էլէն, կարծեմ ես աւելի արջի եմ նման, քան թէ գայլի: Յարգելի տիկին, (դէպի Ծաղիկը) մի՞թէ դուք համամիտ էք էլէնի հետ:

ԾԱՂԻԿ (Ծիծաղելով).— Ոչ, ոչ. դուք աւելի շուտ առիւծի էք նման. ձեր այդ խիտ, սպիտակ մազերը եւ խոշոր գլուխը շատ արտայայտիչ են. զարմանալի է թէ, ինչպէս մինչեւ հիմա, էլէնը չէ ողբերգուած եւ չէ նկարած ձեզ:

ԴԱՆԻԷԼ.— Մեղքը իմն չէ. ես յաճախ առաջարկած եմ նրան, բայց... մերժուած եմ: Նրանց խօսակցութեան միջոցին, Էլէնը փորթօ է հիւրասիրում Դանիէլեանին:

ԾԱՂԻԿ.— Էլէն, մի՞թէ այդ ճիշտ է:

Էլէն.— Շատ ճիշտ է. չնայած իմ ազատամիտ գաղափարներին, կան որոշ բաներ, որոնց ես չեմ հանդուրժում:

ԴԱՆԻԷԼ.— Զորօրինակ:

Էլէն.— Օրինակ, ձեր տիպը ինձ հաճելի չէ. այդ ձեր առիւծանման գլուխը գէշ չէ. բայց ձեր աչքերի սուր փայլը եւս առիւծանման է, եւ ես կարծում եմ, թէ ձեզ նկարած ժամանակ, ինձ այնպէս կը թուէր, թէ ահա, պիտի յարձակուէք վրաս եւ լափէք ինձ...:

ԾԱՂԻԿ.— Հա, Հա, Հա, Հա:

ԴԱՆԻԷԼ.— Merci. շատ աղնիւ էք. բայց, մի բան էք մոռանում, այն, որ ձեր լեզուն իմ ճանկերից շատ աւելի սուր է, այնպէս որ ի դուր էք վախենում: Իսկ ինչ վերաբերում է լափելուն... Առիւծները եւս փնտրում են ընտրեալ մի կերակուր. ես այդ տեսակ առիւծներին եմ. նախընտրում եմ կիների մէջն ամենագեղեցիկը:

իլէն.— Դեռ չյոգնեցի՞ք սպասելով:

ԴԱՆԻԷԼ.— Մինչեւ կեանքիս վերջին ժամը հաւատարմօրէն կը սպասեմ:

Իլէն.— Առիւծ եւ հաւատարմութիւն: Լսո՞ւմ ես Ծաղիկ:

ԾԱՂԻԿ.— Նախընտրում եմ չլսել:

ԴԱՆԻԷԼ.— Այո... Հինգ երկար տարիներ չէք կամենում ինձ լսել. այն օրուանից իսկ, երբ առաջին անգամ տեսայ ձեզ բեմի վրայ, եւ հիացայ ձեր խաղով. այն օրուանից ի վեր հետեւում եմ, ձեր ամէն քայլին շուքի պէս. իրամածիկ եմ դարձել այդ սիրուն ձեռքերի մէջ. (համքուրում է նրա ձեռքերը):

ԾԱՂԻԿ (խուսափելով).— Դանիէլ, ես ձեզ հազար անգամ խնդրել եմ, չկրկնել այս խօսակցութիւնը: Դիտէ՛ք որ աւելորդ է եւ անօգուտ:

ԴԱՆԻԷԼ.— Կան վայրկեաններ երբ լռելը ոյժիցս վեր է. միշտ լռել, լռել, երբ ամբողջ հիանում է ձեզմով, երբ ծանօթ եւ անծանօթ սէր են յայտնում ձեզ, եւ լռել, երբ ձեր այդ մանուկ սիրահարը ձեր փէշերի մէջ պահուած սպառնում է ինձ... արգելում է խօսեմ, պաշտեմ...

ԾԱՂԻԿ.— Դանիէլ, մի՛ համարձակուէ՛ք...

ԴԱՆԻԷԼ.— Բայց... լռում եմ եւ համբերում եմ, որովհետեւ գիտեմ որ պիտի հնչէ իմ ժամը:

Իլէն.— Մի բաժակ պօրտօ եւս Պ. Դանիէլեան, ձեր բորբոքած վէրքերը փարատելու համար:

ԾԱՂԻԿ.— Անտանելի էք, Դանիէլ, անտանելի. ահա թէ ինչու չեմ սիրում ձեզ հետ խօսել: Միշտ նոյն երգն էք երգում:

ԴԱՆԻԷԼ.— Այս տեսակ վայրկեանները այնքան անսպասելի են եւ հազուադիւրս. ի՞նչ պէս չերգեմ իմ երգը. վերջապէս մենակ ենք, վերջապէս մանուկը ներկայ չէ, որպէսզի խանդարէ, արգիլէ: Օ, այսօր ինձ համար մի շատ մեծ տօն է:

Իլէն.— Ծիծաղելով ընդունիր Պարոնի զառանցանքը, Ծաղիկ:

ԾԱՂԻԿ.— Բայց ի՞նչ էք ուզում ինձնից:

Ես երբեք, ոչ մի խօսքով, ոչ մի ակնարկով ձեզ իրաւունք չեմ տուած այդպէս խօսելու ինձ հետ:

ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ.— Իրաւո՞ւնք: Ո՞վ է՝ սիրած էակը պաշտելու համար, իրաւունք հարցնում: Լսեցէ՛ք, Ծաղիկ, պիտի գայ այն օրը, երբ դուք կը պատսպարուէ՛ք իմ գրկում, իմ մօտ:

ԾԱՂԻԿ.— Ոչ, ոչ... իմ մահուան օրը պիտի լինի այդ:

ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ.— Խեղճ, անհոգ թռչնիկ. դու եւս ինձ պէս կարօտ ես սիրոյ. բայց այն ճիւղը որի վրայ յենուած ես, շատ թեթեւ է:

Իլէն (սիգարէտ ծխելով).— Պարոնը բանաստեղծ է դարձել...

ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ.— Մի հեգնէ՛ք, ամէն մարդ իր կեանքի մէջ մէկ անգամ բանաստեղծ է լինում. ես նախագուշակում եմ ապագան. Ծաղիկ, ես հաւատացած եմ, պիտի գայ այն օրը երբ մանուկը ուրիշ շրթունքներ կը փնտռէ:

ԾԱՂԻԿ.— Լռեցէ՛ք: Բաւական է, լռեցէ՛ք:

Իլէն.— Էհ, պարոն առիւծ, իսկապէս բաւական է որքան ճառարանեցիք: Ապագան բոլորիս համար էլ մութ է: Սակայն ձեր եռանդը գնահատելով, հրաւիրում եմ ձեզ վաղը, կէսօրին աշխատանոցս, այնպիսի մի շիկահեր օրիորդ պիտի գայ, որ նրան տեսնելու պէս ամէն ինչ կը մոռանաք: Գարունը պիտի ներկայացնի պատկերիս համար: Եւ արդէն, ձեր տարիքում աւելի բնական է անչափահասներով հետաքրքրուել. այնպէս չէ՞: (Նկատում է որ ոչ Դանիէլը, ոչ Ծաղիկը չեն անդրադառնում իր կատակներին, եղանակը փոխելով): Ձեմ հասկանում իսկապէս, ինչ էք ուզում Ծաղիկից. չէ՞ք տեսնում միթէ՞ որ նա անձեռնմխելի է: Դէհ, Դանի, թաղեցէ՛ք չար ողիւններ:

ԴԱՆԻԷԼ (տատանուելով).— Այո՛— իրաւունք ունէ՛ք... իսկապէս... աւելորդ էր իմ կողմից խօսել: (Դէպի Ծաղիկը, որը բոլոր ժամանակ ջղայնօրէն ծխում էր): Տիկին, խորին ներողութիւն եմ խնդրում ձեզնից... տուէ՛ք ձեր ձեռքը ի նշան հաշտութեան:

ԾԱՂԻԿ (ձեռքը երկարելով).— Թող սա

վերջինը լինի: Այլեւս երբեք չեմ կամենում լսել եւ ոչ մի խօսք:

ԴԱՆԻԷԼ. — Շատ լաւ. (կը համբուրէ նրա ձեռքը):

ԷԼԷՆ. — Ամէն:

Զանգակ.

ԷԼԷՆ (Գնում է դուռը բանալու). — Այս անշուշտ Հրանտն է:

ԾԱՂԻԿ (Շտապ Դանիէլին). — Դանիէլ, մանաւանդ Հրանտի առջեւ, խնդրում եմ զուսպ եղէք:

ԴԱՆԻԷԼ. — Չար մանուկը չգրգռելո՞ւ համար:

ԾԱՂԻԿ. — Դանիէլ:

ԴԱՆԻԷԼ. — Լաւ, լաւ:

ՏԵՍԻԼ 4.

Նոյնք եւ Հրանտ

ԷԼԷՆ. — Ահա եւ մոլորուած գառնուկը:

ՀՐԱՆՏ (Համբուրելով նրա ձեռքը, անցնում է դէպի Ծաղիկը եւ համբուրում է նրա ձեռքերը). — Բարեւ էլէն, (դէպի Ծաղիկը) ներքի որ ուշացայ. (դէպի Դանիէլը) բարեւ Պ. Դանիէլեան:

ԴԱՆԻԷԼ. — Բարեւ:

ԾԱՂԻԿ. — Գիտես որ ես միշտ ներողամիտ եմ: Անշուշտ մի կարեւոր զբաղում պիտի ունենայիր, քանի որ ուշացար:

ԴԱՆԻԷԼ. — Նայած թէ ինչ տեսակ զբաղում:

ՀՐԱՆՏ (անուշադիր նրա խօսքերին, քէյ է առնում էլէնի ձեռքից). — Շնորհակալ եմ էլէն. ամբողջ էութիւնս միայն մէկ մտքով է զբաղուած. փողոցները ընկած, ահա քանի ժամանակ է ի վեր փնտռում եմ:

ԴԱՆԻԷԼ. — Շատ հետաքրքրական է...

ԾԱՂԻԿ. — Եւ ի՞նչ ես փնտռում:

ԷԼԷՆ. — Ես գիտեմ... Ներշնչում:

ՀՐԱՆՏ. — Այո... այո, էլէն... միայն դուք կարող էք ինձ հասկանալ. դուք եւս անշուշտ ունեցած էք այն վայրկեանները, երբ մի տիպ ստեղծելու համար փնտռել էք նրան ամէն տեղ:

ԷԼԷՆ. — Ես ստիպուած եմ մի շատ պարզ

միջոցի դիմել. յայտարարութիւն եմ տալիս թերթերի մէջ, թէ մօտէլ եմ փնտռում. դըժբախտութիւնը նրա մէջն է որ յաճախ դուռս երիտասարդի տեղ մի չորացած վհուկ է զարնում. եւ ես ստիպուած եմ մի քանի նկարանձ (մօտէլ) իրար բերելով ստեղծել ուղածս:

ԴԱՆԻԷԼ. — Այդ բոլորը հասկանալի է նկարչութեան մէջ, բայց զբաղէտը կամ թատերագիրը ինչո՞ւ պիտի փողոցները ընկնի տիպ որոնելու:

ՀՐԱՆՏ. — Ձեզ համար այդ անմբռնելի է. այո, անշուշտ, այդ աւելի նկարչի է յատուկ. բայց ես եւս, երբ մի տիպ եմ ուզում ստեղծել, պէտք է որ տեսնեմ նրան իրականութեան մէջ, պէտք է համեմատեմ երեւակայութեանս մէջ ստեղծուածի հետ եւ յետոյ սկսեմ գրել... Իսկ այժմ ուղեղս լի է պատկերներով... հոգիս ապրումներով. ներսս կարծես հրդեհ է վառուել, որը չեմ կարող հանգցնել:

ԴԱՆԻԷԼ. — Եւ ինչո՞ւ:

ՀՐԱՆՏ. — Որովհետեւ գլխաւոր տիպը չեմ կարողանում գտնել:

ԴԱՆԻԷԼ (ակամայ գալմացած). — Ի՞նչ պէս, մի՞թէ այս անգամ գլխաւոր դերը Տիկին Ծաղիկինը չէ:

ՀՐԱՆՏ (անհամբեր). — Օ, Ծաղիկը ինչպէս միշտ, լաւ դեր ունի, մեծ դեր... բայց միւսը... միւսը պիտի լինի մի փոքրիկ աղջիկ — 15, 16 տարեկան...

ԴԱՆԻԷԼ. — Փհօ՞. տիկին, զգուշացէք. դուք արդէն հակառակորդուհի ունէք, այն էլ 15 տարեկան. միայն ես չեմ որ անչափահասի պէտք ունեմ, ա, էլէ՞ն: (Ծիծաղում է):

ԾԱՂԻԿ. — Այդ բնաւ վտանգաւոր չէ. լոկ երեւակայութեան արդիւնք է ուրիշ ոչինչ:

ՀՐԱՆՏ (մտազբաղ). — Բայց ե՞րբ պիտի գտնեմ... ե՞րբ...

ԷԼԷՆ (Ծիծաղելով). — Ուրիշ միջոց չկայ. Պ. Դանիէլեան, շատ կը ցաւիմ, բայց այն խարտեաչ աղջիկը, որը խոստացայ վաղը ձեզ ցոյց տալ, պիտի վերապահեմ Հրանտին: Հրանտ, վաղը հանդիպէք աշխատանոցս, կարծեմ թէ ուղածնիդ կը գտնէք:

ՀՐԱՆՏ.— Մօղէ՞լ. եւ խարտեա՞ւ: Ոչ...
այդ ինձ բնաւ չի հետաքրքրում. (գգեաւոր-
ուած) մէկ վայրկեան, երեւակայեցէք Սողո-
մոն թագաւորի պալատի շքեղութիւնը... Նրա
60 կիները, մէկը միւսից զեղեցիկ... եւ թա-
գուհին... ամենագեղեցիկը, ամենացանկա-
լին: Ու յանկարծ, գալիս է մի հովուուհի, մի
պարզ, միամիտ գեղջկուհի. նրա խոշոր, աստ-
ղանման աչքերը, նրա փոքրիկ ճկուն մարմի-
նը, կարմիր պղնձագոյն վարսերը, վառոււմ են
յանկարծ Սողոմոն իմաստունի յոգնած, հա-
տած սիրտը: Ծաղիկ, հասկանո՞ւմ ես, երե-
ւակայո՞ւմ ես, թէ որքան հրապուրիչ պիտի
լինի այդ աղջիկը:

ԾԱՂԻԿ (ակամայ) — Այո...

ԴԱՆԻԷԼ — Եւ ի՞նչ է այդ գլուխ գործոց
Պիեսի անունը:

ՀՐԱՆՏ — «Երգ Երգոց»:

ԴԱՆԻԷԼ — Օհ, հօ... Խոստմնալից ա-
նուն է: Սակայն ինչո՞ւ չէք ներշնչուում այն
դերասանուհիով, որը պիտի խաղայ այդ դե-
րը. անշուշտ մէկը ի նկատի ունէք:

ՀՐԱՆՏ — Որքան հեռու էր իրականու-
թիւնից, պ. Դանիէլեան: Առաջինը՝ դերասա-
նուհին դեռ չեմ որոշած. իսկ երկրորդը, խա-
ղարկութեան համար կարեւորը տաղանդն է,
յատկութիւնն է, իսկ մնացեալը դիմաներկու-
մի հարց է. բաւական է որ դէմքը արտայայ-
տիչ լինի:

ԷԼԷՆ — Զգոյշ եղէք, Հրանտ, մինչեւ
հիմա ծաղիկն է եղել ձեր աչքի առջեւ, ձեր
տիպերը ներշնչողը, այժմ որ մի նոր տիպ էք
փնտռում, պիեսը չի՞ տուժի արդեօք:

ՀՐԱՆՏ — Օ, ոչ, երբե՛ք: Ես հաւատա-
ցած եմ, որ եթէ գտնեմ ուղածս, ամենայա-
նող պիտիս գրած կը լինեմ:

ԴԱՆԻԷԼ — Եւ կը գտնէք, կը գտնէք.
դուք երջանիկ մարդ էք, Պ. Հրանտ, ամէն ինչ
տարօրինակ կերպով յաջողում է ձեզ. տե-
սէք, մեր բեմի աստղը անգամ չի նախանձում,
չի հակառակում, երբ դուք մի նոր, մի ուրիշ
տիպ էք փնտռում:

ԾԱՂԻԿ (Բոլոր խօսակցութեան ժամանակ
ջղային կերպով սիգարէտը սիգարէտի ետեւից

է ծխում, նետում է վերջինը մոխրամանի մէջ
եւ տեղից վեր կենում) — Իմ մասին մի մտա-
հոգուէք. ես իմ արժէքը լաւ գիտեմ, եւ ցնորք
ու երազից չեմ վախենում:

ԷԼԷՆ — Բռավօ, Ծաղիկ:

ԴԱՆԻԷԼ — Մանաւանդ երբ հաւատացած
էք թէ մէկը կորցնելով, հազար ու մէկը կը
գտնէք ձեր ոտքերի տակ:

ՀՐԱՆՏ (Սրդաղած) — Եթէ իմ խօսքերս
այդ ձեւով էք ըմբռնում, աւելորդ է ուրեմն
այլեւս խօսել:

ԷԼԷՆ — Բայց այդ կատակ է, Հրանտ:

ՀՐԱՆՏ — Շատ անհամ կատակ է. եւ
ինչ կապակցութիւն մէկի եւ միւսի մէջ: Ու-
րեմն գրագէտը իրաւունք չունի՞ ազատ արտա-
յայտուելու:

ԾԱՂԻԿ (ջղային) — Քեզ ոչ ոք չի արգե-
լում ազատ արտայայտուելու:

ՀՐԱՆՏ (Նոյնպէս) — Եւ ո՞վ կարող է
ինձ արգելել: Ամէն մարդ ազատ է վարուելու
ինչպէս կ'ուզէ, թէ ես...:

ԾԱՂԻԿ — Ինչպէս եւ ես. ա՞յդ ես ուզում
ասել...:

ՀՐԱՆՏ — Եթէ այդպէս ես հասկանում:

ԷԼԷՆ — Սիրելիներս, այսօր երկինքը
չատ ամպոտ է: Եկէք նիւթը փոխենք:

ԴԱՆԻԷԼ — Այո, նախընտրելի է... Էլէն,
ի՞նչ էք որոշած ուղարկել ցուցահանդէսի բա-
ցումին:

ԷԼԷՆ — Դա մի մեծ սիրալիրիզ է, եւ ես
ձեզ բոլորիդ հրաւիրեցի այսօր, որպէսզի ու-
ղարկելուց առաջ ձեր կարծիքը հասկանամ,
բայց դուք այնպիսի մի պատերազմական ըն-
թացք բռնեցիք, որ ես կարեւորը մոռացայ:

ԴԱՆԻԷԼ — Ուրեմն տեսնենք, թէ ձեր
սիրալիրիզը քանի՞ տարեկան է: Հաւատացած
եմ որ մի 80 տարեկան աւերակ էք պատրաս-
տած:

ԷԼԷՆ — Նայեցէք ուրեմն. (բացում է
վարագոյրը):

ԴԱՆԻԷԼ (Անցնում է աշխատանոցը ու
կանգնում պատկերակալի առջեւ: Հրանտը
անտարբեր է. սիգարէտ է վառել, իսկ Ծա-

դիկը լուր ցատած մեքենայաբար խառնում է քէյը դգալով, գաւաթի մէջ) :

ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ (հիացած) . — Էլէն, դուք կախարդ էք. այս ի՛նչ հիանալի է. երբեք այս տեսակ պատկեր չէք ստեղծած: Հիանալի է... Որքա՛ն կեանք, որքա՛ն հմայք: Տիկին Ծաղիկ, էլէնը ձեզ անմահացրել է:

ՀՐԱՆՏ (սքափուելով) . — Ի՞նչպէս... Ծաղիկը...

ԷԼԷՆ . — Հաճեցէք մօտենալ եւ տեսնել:

ՀՐԱՆՏ (մօտենում է եւ նոյնպէս հրապուրւած) . — Որքան նման ես, Ծաղիկ. դուք իսկապէս հրաշագործ վրձին ունէք, էլէն:

ԴԱՆԻԷԼ . — Էլէն, այն գումարը որը դուք որոշած էք այս պատկերի համար, ես կրկնապատկում եմ: Հաշուէք ծախուած, եւ ցուցահանդէսում կարող էք վրան գրել թէ ծախուած է Դանիէլեանին:

ՀՐԱՆՏ . — Ոչ, ես պիտի գնեմ:

ԴԱՆԻԷԼ (հեզմեղով) . — Դուք շատ պահանջկոտ էք. թէ բնագիրը ունենալ, թէ օրինակը, այդ արդէն չափազանց է:

ՀՐԱՆՏ . — Շատ է, թէ քիչ է, այդ իմ գործն է. էլէն, ես պիտի գնեմ, ոչ ոքի չծախէք:

ԷԼԷՆ (ծիծաղելով) . — Այս ի՛նչ յաջողութիւն: Ծաղիկ, պատկերդ դեռ չցուցադրած, իրար հետ մրցում են. չե՞ս կարծում թէ նախընտրելի է աճուրդի դնել:

ԾԱՂԻԿ . — Երեխաներ, ուրիշ ոչինչ:

ՀՐԱՆՏ . — Հա՛, ի հարկէ, քեզ համար միեւնոյնն է, թէ քո պատկերը ուր եւ որու մօտ լինի:

ԾԱՂԻԿ . — Այդ միմիայն պատկեր է:

ՀՐԱՆՏ . — Իսկ ես չեմ կամենում. ես թոյլ չեմ տալ, որպէսզի ուրիշ մէկը գնէ այդ պատկերը:

ԷԼԷՆ . — Բայց դուք իսկապէս չափը անցնում էք. կարծեմ թէ ես եւս ձայն ունեմ այս առեւտուրի մէջ. որուն ուղեւ նրան էլ կը ծախեմ:

ՀՐԱՆՏ . — Եւ անշուշտ կը նախընտրէք նրան ծախել, որը աւելի կը վճարի. ձեզ, կի-

ներիդ համար միայն ոսկիներով լի քսակը նշանակութիւն ունի, ուրիշ ոչինչ:

ԾԱՂԻԿ . — Հրանտ, դու այսօր անճանաչելի ես:

ԴԱՆԻԷԼ . — Ազատամիտ պարոնը, որ փողոցներ է չափում փողբիկ աղջիկներ փնտռելով, այս պարզ հարցում միջնադարեան հայեացքներ է արտայայտում:

ՀՐԱՆՏ . — Իսկ դուք, լուէ՛ք: Ես ոչ ոքի իրաւունք չեմ տալ ինձ նկատողութիւն անելու, մանաւանդ ձեզ: Դուք կարծում էք, թէ ես կոյր եմ. չեմ նկատում ձեր խաղերը. չեմ տեսնում թէ ինչպէս էք դառնում Ծաղիկի շուրջը. հոգեկան համապատասխան վայրկեանի էք սպասում, հա՛:

ԾԱՂԻԿ . — Հրանտ, Հրանտ, չափը բոլորովին անցնում ես:

ԴԱՆԻԷԼ . — Այո, պարոն. իսկապէս դուք չափը անցրիք: Եթէ որեւէ ասելիք ունէք, ես ձեր տրամադրութեան տակ եմ, եւ պատրաստ եմ ձեզ բաւարարութիւն տալ: Այս ձեռքը դեռ ուժեղ է, եւ ձեզ պէս քսան երիտասարդի դասը կարող է տալ:

ԾԱՂԻԿ . — Դանիէլ...

ՀՐԱՆՏ . — Ես պատրաստ եմ, ուր եւ երբ կ'ուզէք:

ԷԼԷՆ . — Հա, հա, հա: Մենամա՛րտ. այդ էր պակաս. ի՛նչ հիանալի նիւթ թերթերի համար եւ ձեր ապագայ պիէսի յաջողութեան: Արդեօք ա՞յդ էք փնտռում, որպէսզի վաղը կարդանք թէ յայտնի թատերագիր Ալեանաք եւ Դանիէլեան, հուր ու թուր փոխանակեցին մի աչքառու դերասանուհու պատճառաւ... Ամօթ է, ամօթ, Հրանտ, հանգստացէք... Եւ պուք... Դանիէլ...

ԾԱՂԻԿ . — Դանիէլ, չէ՞ որ դուք մի քիչ առաջ ինձ խոստացաք...

ՀՐԱՆՏ (դեռ յուզուած, կտրելով նրա խօսքը) . — Քանի որ խոստացաք, կատարեցէք ուրեմն բոլոր ձեր խոստումները... Եւ եղէք երջանիկ. մնաք բարեաւ... (վրդովուած, շտապ մեկնում է):

ԾԱՂԻԿ . — Հրա՛նտ, Հրա՛նտ...

ՏԵՍԻԼ 5.

Ծաղիկ, Դանիէլեան, էլէն

ԾԱՂԻԿ. — Ի՞նչ պատահեց, ինչո՞ւ Հըրանտը պիտի այսպէս խօսի եւ վարուի... այս առաջին անգամն է:

ԷԼԷՆ. — Ուշադրութիւն մի դարձրու. ջըղային վիճակ ունի:

ԾԱՂԻԿ. — Ո՛ւ, ո՛ւ... (Դանիէլին) Դուք էք մեղաւոր, այո, դուք. նախանձում էք մեր երջանկութեանը, ուզում էք խանգարել մեր կեանքը: Ես խնդրեցի ձեզնից, որ թողնէք մեզ հանգիստ, եւ դուք խոստացաք. ի՞նչ էք կամենում մեզնից... Ես առանց Հրանտի չեմ կարող ապրել, չեմ կարող, էլէն... (Լալիս է նրան փաթաթուած):

ԷԼԷՆ. — Մի լար, սիրելիս, այդ բոլորը կ'անցնի:

ԴԱՆԻԷԼ (հեզմակամ). — Ի դուր էք ինձ մեղադրում, Տիկին. ես մի պարզ հանդիսական եմ, մի դիտող — ձեր կեանքի առաջին արարի զանգակը ահա հնչեց: Եւ ես ուրիշների պէս վճարած եմ դիտելու իրաւունքը. միթէ կարելի՞ է հանդիսականը վռնտել: Նա եկած է նայելու, ուրիշ ոչինչ:

ԷԼԷՆ (կէս կատակ, կէս քարկացած). — Դուք ոչ թէ հանդիսական, այլ միմոս էք. տեսէք թէ հիմա ինչպէս պիտի վռնտեմ ձեզ: Ահա Պարոն Հանդիսական, ձեր գլխարկը եւ ձեռնափայտը. խնդրեմ... (բացում է դուռը):

ԴԱՆԻԷԼ. — Անխիղճ էք եւ անիրաւ: (Գընալով կամացուկ էլէնին) չմոռանաք. ձեր որոշած գինը ես կը կրկնապատկեմ, միայն թէ պատկերը իմա լինի:

ԷԼԷՆ. — Լաւ, լաւ, կը տեսնենք:

ՏԵՍԻԼ 6.

Էլէն եւ Ծաղիկ

ԷԼԷՆ. — Մեղքը չե՞ն այդ սիրուն աչքերդ: Ի՞նչ ես լալիս անիմաստ բանի համար. ես քեզ խելացի կին եմ կարծել:

ԾԱՂԻԿ. — Նա ինձ չէ սիրում այլեւս, չէ սիրում:

ԷԼԷՆ. — Յիմարութիւններ, յիմարու-

թիւններ... Ես հաւատացած եմ, որ Հրանտը, արդէն զղացել է իր վարմունքի համար. վերջապէս նա էլ իր ջղային վայրկենաները ունի, ինչպէս մի կին տանջւում է ծննդաբերութեան ժամերին, այնպէս մի գրագէտ եւս տանջւում է իր երկը ծնելու համար: Մի՞թէ դու այդ չես հասկանում, Ծաղիկ:

ԾԱՂԻԿ. — Հասկանում եմ. բայց այս անգամ իր այդ նոր պիէսը արդէն բաժանում է մեզ իրարից: Էլէն, ես չեմ ոգեւորում նրան այլեւս, ինչպէս առաջ, այլ մի ինչ որ անյայտ էակ, որին նա փնտռում է ամենուր:

ԷԼԷՆ. — Թող փնտռէ, սիրելիս. կը գտնի եւ անմիջապէս կը մոռանայ. կը զբաղուի թատերգութիւնը իրականացնելու, կ'ոգեւորուի բեմադրութեամբ, եւ նորից քեզ հետ կը լինի, քո մօտ: Մի մոռանա, որ նա դեռ շատ երիտասարդ է. հազիւ 27 տարեկան, եւ արդէն յայտնի թատերագիր է: Որքան խորը նա պիտի ներշնչուի եւ զգայ, այդ գեղեցիկ բաները իրագործելու համար:

ԾԱՂԻԿ. — Ախ, այնպէս կ'ուզէի հաւատալ քեզ: Քո խօսքերը տաք փաղաքշանք են իմ սրտիս համար, էլէն: (Զանգակ):

ԷԼԷՆ. — Գրաւի եմ գալիս, որ Հրանտն է: (Բացում է դուռը):

ՏԵՍԻԼ 7.

Հրանտ, Ծաղիկ, էլէն

ԷԼԷՆ (Հրեյով նրան դէպի Ծաղիկը). — Անառակ... Ամօթ չէ՞ որ այդ սիրուն աչքերը ձեր պատճառաւ արտասուեն:

ԾԱՂԻԿ. — Հրանտ...

ՀԻՄԱՆՏ. — Ծաղիկ, իմ Ծաղիկ. (Ծնկաչոք նրա առջեւ) ներքի ինձ. չգիտեմ, ինչ պատահեց հետս, չեմ ուզում յիշել քիչ առաջ ասած խօսքերս. հասկացիր ինձ Ծաղիկ, եւ ներքի... (Նրա խօսքերի ժամանակ, էլէնը ժողովում է գաւաթները սահուն սեղանի վրայ եւ ներս է սահեցնում սեղանը վարագոյրի ետեւ ու հեռանում:)

ԾԱՂԻԿ. — Կեանքս, հոգիս, ամէն ինչ ես ինձ համար. ինչ որ անես կը ներեմ քեզ, միայն թէ հաւատամ թէ սիրում ես ինձ:

ՀՐԱՆՏ. — Սիրում եմ եւ միշտ պիտի սիրեմ, ոչ միայն քեզ, այլ եւ քո շուքը, քո ձայնի արձագանդը, քո թաւիչ աչքերը... Ինչո՞ւ ես հիմա լալիս... մի լար... առաջին անգամն է որ տեսնում եմ քո արցունքները բեմից դուրս, կեանքի մէջ. Ծաղիկ, մի լար. ապա թէ ոչ, ես եւս կուլամ հետդ...

ԾԱՂԻԿ. — Թող որ արտասուեմ, թո՛ղ. — քաղցր են այս արցունքները, որովհետեւ առաջինն են որ թափում եմ քո պատճառաւ:

Ամէն ինչ որ քեզնից է գալիս, ամէն տանջանք քաղցր է ինձ համար:

ՀՐԱՆՏ. — Օ, Ծաղիկս, անուշահոտ, հրապուրիչ Ծաղիկս, այդ քո խօսքերը պիտի գրեմ «Երգ Երգոց»ի մէջ: Զգում եմ որ պիտի սկսեմ գրել, այսօրուանից իսկ պիտի սկսեմ «Երգ Երգոցը»... Ամբողջ մեր սիրոյ հէքեաթը պիտի դնեմ նրա մէջ: Ծաղիկ...

ԾԱՂԻԿ. — Այո... մեր սիրոյ հէքեաթը... (ամուր գրկելով նրան):

ՎԱՐԱԳՈՅՐ

ԶԸԳԻՏԵՄ ԻՆՉՈ՞Ւ...

Զրգտիեմ ինչո՞ւ, լալի՛ս է հոգիս
— Լալիս է հոգիս.
Մի անյայտ, կորած երազի համար՝
— Երազի՛ համար...
Վիշտ եղար սրբտիս — Թախիծը կեանքիս,
— Թախիծը կեանքիս,
Քեզ որոնեցի աստղերի միջում,
— Աստղերի միջում.
Սիրտըս վրհատած՝ վերջալոյսիս մօտ,
— Վերջալոյսիս մօտ,
Ձայնում եմ քեզի, հեռաւոր կարօտ,
— Հեռաւո՛ր կարօտ:
Յայտնուի՛ր դու ինձ, քոզ դէմքըդ տեսնեմ,
— Թո՛ղ դէմքըդ տեսնեմ.
Դողդոջ շուրթներով մրմընջամ քեզի,
— Մրմընջա՛մ քեզի,
Դո՛ւ բարով եկար, ի՛մ ոսկի կարօտ,
— Ի՛մ ոսկի կարօտ...

Ս. ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ

Յօդագրօ, Մէսս.

ՔԱՂՈՒԱԾՕՐԷՆ «ԵՐԳ-ԵՐԳՈՅ»-ԻՑ

I

Ես դաշտերի սիրուն շուշան,
Արի՛, բոյր տամ երեսիդ.
Փշերի մէջ՝ ես վարդ ւալումն,
Խաւարի մէջ՝ լռյսի շիթ:

Ստինքներս այծեմիկի
Զոյգ ծագի պէս թրվումն՝
Ցատկտում են իմ ծով կրծքի
Շուշանների արտերում:

Մարմինս օծեմ անուշ իւզով՝
Ծոցիս նռնե՛ր ու խնձո՛ր...
Արի՛, գրկուիմք անո՛ւշ դողով,
Ծծի՛ր շուրթս մեղրածոր:

II

Գիշերն է գալիս, մթնշաղ, ստուեր...
Խնկաբոյր սարում ողկոյզն է ննջում...
Ո՞ւր ես, ե՛կ շուտով, ինձ անուշ քուն բեր,
Ապրի՛ր ու մեռի՛ր իմ փրփուր լանջում:

Ահա՛ քեզ գտա՛յ վարդերի ծոցին...
Ո՞ւր էիր թողել ինձ որք ու անտէր.
Եւ բուրմունքներով մեղմ սւսւացին,
Պատասխան տուին թաւիշի վարդեր.

«Նա մեր ծոցից եկաւ առնի
Կիրք ու բոյր,
Որ շուրթերով իր գեղանի
Տայ համբոյր...
Ամբողջ գիշեր ծծեց անուժ
Բո՛յր, նեկտար,
Ահա, հարբած է եարդ անուշ...
Դէ՛, եկ, տա՛ր»:

III

Պատրաստել եմ անուշ նոփց
Օշարակ—
Իմ շուրթերից, իմ համբոյրից՝
Հուր-կրակ:

Արի, խմի՛, իմ շուրթերից
Զերմ-գինի...
Ո՛վ որ խմի — նա միշտ անմահ
Կլինի:

IV

Նռան հատեր—թովիչ խալեր այտերիդ,
Ծնօտներդ անուշաբոյր խնկաման.
Կնդրուկ, գմուռս միշտ բուրում են շուրթերիդ,
Դու հազարից, դու բիւրից էլ անման:

Մարմար ոտով առագաստի շէմքն անցած,
Ժպիտներդ սաթի պէս են ինձ քաշում...
Ամպերից էլ կը նետէի ես ինձ ցած,
Արբենալու ծոցիդ խաս ու դումաշում:

Գ. ՔԵԱԼԱՇԵԱՆ

ՄԵՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆԸ

Գրեց՝ ՍՕՍՎԱՆԻ

թեան...

ԻՒՂԷՆ աւելի՛ բարձր է իր դիրքով: Գիւղէն աւելի՛ հաճելի ու զով...:

Ծաղիկ: Ծառաստան:

Խոտ ու թռչնոց ձայն:

Ապա՝ մշտահոս Ե՛րզ Ունայնու-

* * *

Գիւղէն աւելի՛ լայն ու ընդարձակ: Գիւղէն աւելի՛ փարթամ ու շիտակ:

Հովի սլալոց:

Մեղուի բզզոց:

Յետոյ՝ մեղմաձայն Տաղը Մեռելոց...:

* * *

Շուրջ բոլորն ունի իրա թանթըրուկն, որուն ծաղիկներն՝ գոյն ունին ձիւնի:

Հովը կը թօթվէ ծաղիկներն ցանկին.

Կարծես թէ բոյրի գետե՛ր կը հոսին.

Շիրիմէ՛ շիրիմ, տապանէ տապան՝ բուրմունքը կ'անցնի բարկ ու հոտեւան:

Մինչ բարտիններ կը շարժեն բուրվառ՝

Ուտիններ կ'ըլլան Եւոգեան քնար...:

* * *

Գետակը շէնշող՝ կուշտէն կը հոսի, չիրմատան կուտայ զովութիւնն ջուրի:

Ալիքի ծփա՛նք: Ափերու ճարճատ: Ծղդփոց ու սահանք: Գետափնեայ ծառեր ջուրերուն վըրայ՝ նկար կը բանին ժիր ու գործունեայ:

Շիրմատան ցանկին՝ բու մ'է առեր թառ, խորհուրդ կը հիւսէ մեռելոց համար... երկու գիւղացի կ'անցնին ողբալէն, բա՛հ, բրի՛չ ունին, արցունք կը հոսի անոնց աչքերէն, կը մըտնեն ներսը՝ գիւղին մեռելտան, ու ծառի մը տակ՝ փոս մը կը փորեն՝ անխօս ու անձայն...:

Բա՛հի ու բըրձի տըքոց կը լսուի ընդդէմ չոր հողի... մեռելի յուշ կայ հոս ու ամէն դի... փշրուող հողէն՝ մեռել կը հոտի...:

Գիւղին մէջ այսօր մեռել կայ, ու լա՛ց.

Զըկայ ոչ մէկ աչք՝ որ մընայ անլաց...:

Ապրող մէն մի անձ՝ իր տէրը ունի, մի-ճաւայր ու տուն, բայց երբ որ մեռնի՝ ան կը պատկանի ընդհանուր գիւղի, այս է օրէնքը, չըկայ խրտրութիւն հարուստ, աղքատի...: Ասոր համար է որ գիւղ-գիւղացին միատեղ կուլայ երբ մեռել մը կայ... մեռելը մէկ է, սուգը ամէնուն, «ամէնը՝ մէկուն, մէկը ամենուն», ահա պատգամը մեր սուրբ գիւղերուն...:

* * *

Օհէ՛, մեռելնե՛ր: Անհամա՛ր շիրիմ: Տապա՛ն ու քարեր: Ոմանք դեռ նոր են, ոմանց տապանի գիրերը մաշեր, ոմանց ալ գիրերն իսպա՛ռ կորսւեր: Դարն ու ժամանակ, անձրեւն ու հովեր՝ զանոնք սրբեր են, քըշեր ու տարեր:

Այս տեղ կայ քար մը, մաշած ու տըքուն, բերկէ կը լսես դաժան դարերու անգութ պատմութիւն...: Ահա՛ ուրիշ մը, հալած-քրքըր-բա՛ծ, հազար տեղով վէրք՝ ունի անկասկած, գիւղի նախատիւ, առաջին հայուն մահարձանն է ան, որուն շուքին տակ՝ որբի պէս անյոյս, դարերը կուլան...:

Իբրեւ պատկառանք, իբրեւ մեծութիւն, այդ քարը կ'ապրի ընդդէմ ներկայի... եւ որու կուրծքէն՝ ծի՛լ-ծի՛լ կը կաթի հեւքը յոգնասպառ վատուժցած դարի:

Ըլլա՛ն քրիստոնեայ, ըլլա՛ն հեթանոս, խտրութիւն չըկայ, կեանքը մէկ է հոս: Զունին ո՛չ կուի, ո՛չ կադ ու պայքար, հոս տեղ կը տիրեն՝ կարգերը արդար...: Ի՛նչ հակասութիւն, մինչդեռ ողջերը ունին իրենց ցաւ,

հոգերն առօրեայ՝ մեռնողներն ունին հողին տակ հանդիստ, քաղցը նիրվանայ...:

Բայց մեռելն ի՛նչ է, թէ նոյն իսկ ըլլայ մշակ կամ ծառայ, իշխան կամ արքայ...: Ժիւ մը՝ պատրանքի, բրդուճ մը յուշի՝ նետուած անսահման ծովը Ունայնի...: Թէ երէկ կային՝ այսօր ա՛լ չըկան... Թէ վաղը նորէն, պիտի վերապրին ու մարդիկ դառնան՝ ինչպէս որ էին... ես՝ ասոր համար կ'ընդվզիմ կարծես...: սակայն Յարութեան ցանկացող Հոգիս՝ կիրք կ'ելլէ յանկարծ եւ կը սաստէ զիս...:

Անթի՛ւ շիրիմներ:

Քարե՛ր ու քարե՛ր: Մեր կեանքին առջեւ՝ ցցուած վարկածներ: Գիտութիւնն մեռեալն հողին է տուեր, մինչդեռ կրօնքը սա հողէն հանած՝ անկէ Յարութեան քանդակն է բանած...:

* * *

Շիրմատան մէջտեղ՝ ծառերու հեղեղ:

Խորհուրդ կայ այնտեղ՝ մութիմ չափ ահեղ: Շիրմատան գրբին սկիզբն ու վախճանն՝ հոն ունին իրենց հանգոյցը գորդեան...:

Ծառերու շուքէն,

Հեզ ու տարօրէն՝

Կը խնդայ Մատուռն՝ գինով արեւէն...:

Սո՛ւրբ Աստուածածին, — օր մը եղած կին, չընորհք կը բաժնէ հին-նոր Մեռելին...: Կը սիրէ ամէնքն՝ ինչպէս իր որդին...:

Գիշեր թէ ցերեկ, անոր դուռն բաց է, անոր խորանի մօմը հանապազ՝ իր լոյսն կ'արձակէ...:

Տունէն դէպի արտ, արդէն դէպի գեղ, անց ու դարձ ընող կին կամ էրիկ մարդ՝ կը մտնէ այն տեղ, խաչ մը կը հանէ կամ աղօթք՝ կ'ընէ՝ օրը քանի հեղ...:

Ամէնքը գիտեն որ ԺԱՄն մեռելտան՝ ՄԱՅՐ մէ՛ գթառատ, սիրով անսահման, ու ամէնքը գիտեն, որ երբ գիշեր է, քունէն ու տանջէն երկիրն կը լըռէ՝ Սուրբ Աստուածածին, մեռելներն բոլոր շուրջը հաւաքած՝ մեռելոց գիրքը անոնց կը կարդայ ձայնով մը յուզուած...:

Շիրիմ: Ու շիրիմ: Ծո՛վ Ունյանու-
թեան...:

Մեռելոց Աշխարհն անլոյծ հարցական՝
ծանրածանր նըստած մեր ճամբուն վրան...:

* * *

Հա՛յ գերեզմանատուն: Ովկիա՛ն աճիւնի.
ուրկէ կը լսուի կանչը կրօնի...:

Ձըկայ հող ու քար,

Ձըկայ ծիւ ու ծառ՝

Որ հոն չունենայ հիւսուող ու քակուող
խորհուրդէն բաժին, ամէնքը՝ մէկտեղ, սեղ-
մըած իրարու՝ կը շինեն վիպերգն Մեռելոց
կեանքին...:

Շիրմատան մէջ բոյսերէն շատեր դեղ են
ու դարման, վէրքի ու վախի, ջերմի, կաթ-
ուածի, ու ամէն տեսակ ցաւի բոյժ կուտան:
Աղբիւրն որ ժամու կուշտէն կը բխի, հոս, հոն
սփռելով յուզիչ մեղեդի՝ կը բուժէ ախտեր
յօդի ու մորթի, բաւ է որ հիւանդն անոր ջու-
րովը հեղ մը լըւացուի...:

Ժամուն խորանի ետեւի ժայռէն իւղ մը
կը ծլայ, կաթիլ առ կաթիլ՝ յատակն կը լեց-
ուի գուռին մարմարեայ, ով որ գլխու ցաւ,
աչքի ցաւ ունի, այդ հրաշագործ ձէթին թո՛ղ
դիմէ, իւղը թո՛ղ քըսէ գլխուն ու աչքին, ցա-
ւը շուտափոյթ պիտի անհետի:

Իսկ ո՛վ որ կ'ուզէ իր բախտը փորձել,
վաղուան ըլլալիքն՝ նոյն օրն գուշակել, թո՛ղ
խիճ մը վերցնէ, ժամուն անկիւնի քարին
փակցընէ: Թէ փակաւ՝ լաւ է, իսկ եթէ ինկաւ՝
աղօթքին ուժով, բարի գործերով՝ ինքզինք
պաշտպանէ...:

Մեր գերեզմանատո՛ւն,

Եւ՝ անոր ժամտուն,

Ճամբայ են, բացուած՝ դէպի Անհունու-
թիւն:

Ասոնց մէջն է որ կը հիւսուի գաղտնի,
մութէն գիշերուան՝ խրթին առասպելն սա
ԱՆՄԱՀՈՒԹԵԱՆ:

Ես կը սիրեմ մեր՝ շիրմատան քարեր,

Հոն ծըլած խտեր, ծաղիկ ու ծառեր: Կը
սիրեմ սրտանց ինչ որ կայ այնտեղ, հինէն ու
նորէն՝ ու ատոնք կուգան, մեղի անխաբիսափ՝
կրօնքի ճամբէն...:

Այս տեղ թաղուած են պապերուս պապեր,
անոնց նախահարց հազար սերունդներ...:

Մեր գիւղն պզտիկ էր, բայց չա՛տ հնա-
րոյր, հազար ու հազար, ժամանակ ու դար՝
դայն ըրեր էին կոխ ու առաթուր, գիւղը ինչ
բան որ կրցեր էր ծընիլ իրրեւ մարդ ու կին,
այս տեղ էր բերեր ու յանձներ հողին, ասոր
համար ալ մեռելտուն մեծցած՝ բոներ սարա-
հարթ, մէկ լեռնէն միւս՝ թեւն իր տարածած:

Այժմ կը քալեմ շիրմատան մէջէն,

Կարծես թէ ծանօթ ձայներ կը լսեմ...:

Ու Ձայներ ալ կան, հինէն, չա՛տ հինէն,
որոնք կը խօսին ինծի քաղցրօրէն...:

Հոս՝ մեռած Գիւղն է, մեռած ՀԱՅՈՒ-
ԹԻՒՆ, որքա՛ն կը բաղձամ, հիմա իսկ մեռ-
նիլ, մեր սո՛ւրբ պապերուն, սուրբ ածիւննե-

րուն՝ հետը խառնուիլ... հողին մէջ անգամ՝
կ'ուզեմ ՀԱՅ ապրիլ, թէ հոն ալ հայու հա-
մար տանջանք կայ, բիրա ու պարտադիր՝
սյատրաստ եմ նորէն, գերթ Հայ ու Արմէն՝
տանջուիլ ու տանջուիլ:

* * *

Ձո՛վ է: Որքա՛ն զով:

Մեռելոց Աշխարհն՝ կարծես թէ ըլլայ
անալիք մի ծով, ուր շիրմաքարեր՝ կ'երգեն
մեղեդի, ուրտեղ երկինքէն՝ կըրօնք կը կա-
թի...:

Ժամու պատին տակ թաղեցէ՛ք դուք զիս:

Այս է ցանկութիւնս: Հոս՝ սիրեց հողիս:
Այսպէս գրեցէ՛ք սալքարիս վըրայ,
թէ՝ «Մեռնողն հայ էր, Հայ ալ կը մը-
նայ»...:

Ա Ն

Ան՝ գիշերը կը սիրէր,
 Եւ աստղերու փառքը հին.
 Եւ՝ լուսնակին տակ նիրհող՝
 Լինն էր անոր սիրուհին:—

Դուն տեսա՞ր ան տղան՝
 Թաւ մագերով աղեքեկ,
 Որ հեռացաւ ֆաղափէն՝
 Ա՛լ չի դառնար հոն երբեք:

Ձայները զինք կանչեցին՝
 Վերջին երդումն իր առին՝
 Թողուլ, թողուլ ու թողու՛լ...—
 Ու ան զնաց անտառին:

Իր թուղթերը ան այրեց,
 Թափեց բառերն իր գետինն.
 Ոչ ալ 'մընաք բարով' մը՝
 Թողուց մարդոց՝ իր ետին:

Գընաց, գընա՛ց ու գընա՛ց,—
 Ինչպէս գնաց Մահարին.
 Եւ բառերը չորս թափեց՝
 Մինչեւ հիմա կը վառի՛ն:

Ուզեց մոռնալ ամէն բան,
 Եւ յիշատակն ամէնուն.
 Մոռնալ, մոռնալ ու մոռնա՛լ,—
 Մինչեւ անգամ իր անունն:

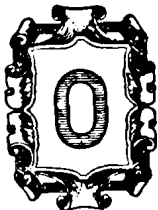
Հոն՝ ամայֆի աստղերէն՝
 Գտած էր ան ընկերներ,
 Եւ հովանի մայրն ծառերէն՝
 Իր անտառի մայրն ունէր:—

Ան գիշերը սիրեց միշտ,
 Խորնկուքիւնն լուռ պահին.
 Եւ ամայֆի գրկին մէջ՝
 Լինն էր անոր սիրուհին:

ՄԻՆԱՍ ՆՈՒՐԻ

ԱՆՅԱՂԹ ՍԷՐԸ

Գրեց՝ ՄԱՐԻ Պ. ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ

ԴԱՆԱԽՈՐԴ էր Ֆրէտ, կորույի եւ անվեհեր: Փոքր հասակէն բուռն փափաքով նուիրուած էր այդ վտանգաւոր ու արկածալից ապարէզին, անվերջ սաւառնումներով դէպի հեռաւոր հորիզոններ երթալու համար: Կը սիրէր ճամբորդութիւնը:

Բարձրահասակ, առինքնող կերպարանքով, քնքոյշ բնավորութեամբ եւ զգայուն խառնուածքով երիտասարդ մը, որ իր կապոյտ աչքերուն խորը կը պահէր երազուած սիրոյ մը անսպառ քաղցրութիւնը: Նուրբ եւ համաչափ դէմքին վրայ մշտապէս ժպիտը կը ցոլար, ու զեղեցիկ նկարագրի մը որոշ գիծերը կ'արտայայտուէին անոր խօսակցութեան եւ շնորհալի չարժուածներուն մէջ:

Ունէր քոյր մը եւ եղբայրներ, սիրոյ անքակտելի կապերով իրարու միացած. բոլորն ալ մեծցած էին բայց տակաւին կառչած կը մնային բոյնին՝ երջանիկ կեանքի մը զուարթութիւնը երգելով, հօր ու մօր անսահման սիրտը պարանշին ներքեւ:

* * *

Պատերազմի տարի էր, հայրենիքը վտանգի տակ: Պարտականութեան ազդու եւ սպառնալից ձայնը կը լսուէր խրճիթէն մինչեւ պալատ: Բաժանման տխրատեսիլ ուրուականը կը շրջէր երկրի չորս կողմերը. իւրաքանչիւր տուն իր մեկնողն ունէր դէպի ռազմաճակատ, իւրաքանչիւր սիրտ իր մօրմօքը. պիտի հեռանար նաեւ օդանաւորդ Ֆրէտը: Անընդհատ թռիչքներու մասին անոր խանդոտ երեւակայութիւնն ու տարիներու երազը պատճառ դարձան, որպէսզի դժնդակ օրերու ճնշումը չատճանր չզղայ իր ուսերուն: Մասամբ ուրախ էր:

«Նոր վայրեր պիտի տեսնեմ, ամէն երկրէ, իրեն յատուկ բարիքներէն նուէրներ պիտի զրկեմ, օգնաւուփս յաճախ անակնկալ այցե-

լութիւններ պիտի տամ ձեզի», կ'ըսէր եւ հազիւ կը ծածկէր մեկնումի անապարանքը, վիշտով համակուած ծնողաց առջեւ:

Ֆրէտ դեռ չէր ճանչնար բաժանումը...

Վերջին գիշերն էր ընտանեկան սիրաշաղյարկին տակ: Հայրը իր խրախուսիչ յորդորները կուտար, մայրը՝ խանդաղատանքի ամենափափուկ ծալքերը կը բանար որդւոյն առջեւ, եւ քոյր ու եղբայրներ՝ գիրկընդխառնումի յուզիչ տեսարաններ կը պարզէին, որոնց մէջէն փափուկ սրտի մը նուրբ լարը կը թրթրոտար ու նուիրական մրմունջ մը կը զրկէր Ֆրէտի. — «Եղբա՛յր, օտարութեան մէջ քոյր մը ունեցիր, որ իմ տեղս բռնէ»:

«Քոյր մը օտարութեան մէջ». արձագանգեց Ֆրէտի սիրտը եւ լռեց. կարելի՞ էր միթէ:

Թերեւս ալ չվեղառնար իրենց հոգեհատորը, եւ անծանօթ վայրի մը մէջ «Անծանօթ գինուորի յիշատակին» խառնէր իրենը...

Բաժանման ծանր եւ անաւո՛ր գիշերը զանդաղօրէն կը յառաջանար. լալկան ժամերը տխուր զարկերով մահերդ մը կը հիւսէին. մահերդը՝ բիւրաւոր երիտասարդ կեանքերու. ծնողք կծկտած էին արիւնոտ հեռանկարներու առջեւ. աշխարհ սուգի մէջ էր...

* * *

Ֆրէտ յանդուգն սաւառնումներով, խիզախօրէն կտրած էր ծովեր ու ցամաքներ, Արեւմուտքէն Արեւելք անցած. իր երազած եւ երեւակայած Արեւելքը՝ պայծառ ափերով, ջինջ երկնակամարով, կախարդի՛չ Արեւելքը:

Գեղեցիկ էր եւ հետաքրքրական, իրեն անծանօթ այդ երկրամասը, հին եւ խորհրդաւոր. — Հոն՝ իւրաքանչիւր խոռոչ իր հառաչանքն ունէր, իւրաքանչիւր լեռ՝ իր ազդակը. ջուրեր յաղթողի ու պարտուողի հեքիաթը կը խառնէին իրենց հոսանքին, եւ կորաքամակ, ալեհեր դարեր՝ մեծ ու փոքր ազգերու պատմութիւնն ունէին իրենց շրթներուն:

Ֆրէտ իր շարունակական թռիչքներուն մէջ լիովին ճանչցաւ զայն, ունկնդրեց անոր, սիրեց իբրեւ երկրորդ հայրենիք մը, եւ հոգւոյն վրայ կրեց անոր խոր դրոշմը: Սակայն այս բոլոր նորութիւնները չկարողացան մեղմել զինք հրդեհող կարօտը. օրէ օր ծաւալեցան անոր բոցերը եւ սպառնացին իր դարուն կեանքին: Հեռուն՝ իր տան առարկաներն ու կարասիները լեզու ելած, զինք կը կանչէին. սիրելիներու խոովայոյց նայուածքները կ'աղերսէին իրեն. — «Դարձիր դէպի տուն». եւ քրոջ վերջին քաղցր մրմունջը լսելի էր ամէն վայրկեան, ամէն տեղ. պարտադրիչ հրաման մը. — «Եղբա՛յր, օտարութեան մէջ քոյր մը ունեցիր, քո՛յր մը, որ իմ տեղս բռնէ»:

«Քո՛յր մը, այո՛՛ բայց ի՞նչպէս, պարտականութեան բոցավառ երկինքներուն մէջ». հարց կուտար Ֆրէտ ինքնիրեն, եւ յաճախ մանուկի մը նման կ'արտասուէր:

Անցան ամիսներ. սաւառնորդը՝ զինք հալածող մտածումներէն ազատելու համար, փորձեց ազատ պահերուն շրջիլ օդակայանին կից, անծայր դաշտերուն մէջ, անոնց կուրծքը ժապաւինող արծաթահոս գետակներու եզերքին. մազլցեցաւ բարձրութիւններ, իջաւ ձորեր, եւ սակայն հոգւոյն մէջ բացուած պարապը անկարելի եղաւ գոցել: Կեանքը դարձաւ անհանդուրժելի. «Հօմ սուիթ հօմ»ի, իր անվերջ փնտրտուքին մէջ «Հօմ սիֆ» եղաւ ու քաշուեցաւ ընկերութենէն:

* * *

Քաղաքէն դուրս, արգասաբեր հողերու սրտին՝ ճերմակ տնակ մը կար, ծառերու խիտ շարքերով շրջապատուած. Ֆրէտ շատ անգամ անոր առջեւէն կ'անցնէր մտամոլոր եւ մեղամաղձոտ: Օրուան մէկը, իր սովորական պըտոյտի վերադարձին, փոքրիկ տան առջեւ տեսաւ սիրուն, դեռատի աղջիկ մը. արագ մտածում մը լուսաւորեց զինք— քոյր մը օտարութեան մէջ— դանդաղեցուց քայլերը, ակամայ ետ նայեցաւ, եւ շատոնց կորսուած ժպիտը չողաց դէմքին:

Հետեւեալ օրը եւ անոր յաջորդող շատ ուրիշ օրեր, Ֆրէտ անծանօթ զգացումի մը ճշնշումին տակ՝ կանգ կ'առնէր սպիտակ տան առ-

ջեւ, նայուածքով կ'անցնէր ծառերուն խիտ շարքերը, կը դիտէր անբիծ շուշանի մը տարուբերումը՝ առտնին պարտականութեանց հողմերէն, եւ համակրութեամբ կը լեցուէր իր հեռաւոր քրոջ պատրանքին առջեւ, որ հոն կը ծաղկէր բուրումնաւէտ, եւ օրէ օր արմատ կը նետէր իր հոգւոյն խորը:

Անոր բոլորանուէր զոհողութիւններուն մէջ, անկեղծ ու հարազատ խնամքին ներքեւ, ապագայ բունիկ մը ունենալու քաղցր երեւակայութիւնը կը խանդավառէր զինք. սիրտը կ'ուռէր յորդող զգացումներով, որոնք ժամ առաջ նուիրել կը բաղձար անծանօթ քրոջը. կ'ուզէր խոստովանիլ թէ կը սիրէր հոգւոյն ամբողջական թափովը:

Վերջապէս շատ չանցած, բախտը օգնեց իրեն. տարածեց իր լուի՛կ պաշտամունքին լոյսն ու խունկը, վերջ տուաւ սրտմաշիչ դեգերումներուն, եւ բացաւ դռները ճերմակ տնակին, իր սիրող սրտին առջեւ: Ֆրէտ այլեւս ընտանիքին մէկ անդամն էր:

Առաջնակարգ գեղեցկութիւն մը չունէր Այտան. լայն ճակատի մը շուրջ սեւ մազերու առատ զանգուրներ, սեւ ու խորունկ աչքերու հետ՝ կուտային իրեն, արեւելեան գրաւչութեան զօրութիւնը: Միջակ դասակարգի աղջիկ էր, միջակ դաստիարակութեամբ, սակայն հարուստ էր առաքինութիւններով ու ընտանեսէր, անձնուրաց, հեղահամբոյր, ժրաջան ու պարտաճանաչ, որ մօրը տկարութեան պատճառաւ, շատ կանուխէն իր վրայ կը վերցնէր տան ամբողջ պատասխանատուութիւնը: Հարեւանցի ակնարկ մը նոյն իսկ կը բաւէր երեւան բերելու անոր փափուկ ճաշակն ու ծայր աստիճան կոկիկութիւնը տան մէջ, շրոպած համբերատար հոգածութիւնը՝ ծերունի հօր եւ հիւանդ մօր հանդէպ: Պարզ էր իր արդուզարդին մէջ, անկեղծ իր վարուելակերպով, տաք իր բնաւորութեամբ. անթերի տիպ մը արեւելեան բարքերու ցոլացման:

Ինչ որ աղդեց Ֆրէտի, Այտայի արտաքինը չէր. Ֆրէտ տեսաւ զայն իր հոգեկան զգըլխիչ գեղեցկութեան մէջ, խորապէս զնահատեց եւ ծունկի եկաւ անոր առջեւ: Վերջապէս զգաց թէ ընտանիքը կորսնցնելու դա՛ռն հետեւանք-

ները կարելի է դարձանել մի միայն ընտանեկան կաղզուրիչ մթնոլորտին մէջ: Ճերմակ տնակը իրն էր. օտարութեան մէջ քոյր մը յեղաշրջած էր զինք. կեանքը հմայք ունէր, երկինքը՝ անհամար աստղեր:

* * *

Այտայի բնական քաղաքը մեծկակ գաղութ մը ունէր, Ֆրէտի հայրենակիցներէն բաղկացեալ, որոնց ուշադրութիւնը գրաւած էր իր գալու առաջին օրէն իսկ: Բոլորն ալ մեծ հետաքրքրութեամբ կը հետեւէին անոր ամէն մէկ շարժումին, երթեւեկին, գործի ու պարապոյ ժամերուն. հաճելի եւ հմայիչ էր, կը փնտրուէր իր ներկայութիւնը:

Բնական է, Ֆրէտն ալ իր կարգին՝ կը սիրէր օտարութեան մէջ մօտաւորութիւն հաստատել այն ամէն բանին հետ, որ իր հայրենիքը կը յիշեցնէր, իր ընտանեկան յարկը կը պատկերացնէր: Գոհ էր իրեններէն չընկալատուած ըլլալուն համար, եւ անոնց մտերմութեան մէջ կը փորձէր մեղմել իր ծով կարօտը:

Այս չփոմներու ընթացքին, տարիքոտ օրիորդ մը յոյսեր կապեց իր երիտասարդ կեանքին: Հարուստ էր, եթէ ո՛չ գեղեցիկ. ծանօթ էր քաղաքին ազդեցիկ անձնաւորութեանց, կը յարգուէր բոլորէն, եւ կրնար օգտակար դառնալ Ֆրէտի՝ ամէն տեսակէտով, եթէ միայն՝ ինք ընտրուէր իբրեւ կեանքի ընկերը անոր: Նամակագրութիւններ, թէյասեղաններ, սիրազեղ արտայայտութիւններ, ժամադրութիւններ, խոստումներ, թանկարժէք նուէրներ, ամենաչնչին ազդեցութիւն մը իսկ չկրցան ունենալ Ֆրէտի վրայ. ան մնաց անդրդուելի իր անդրանիկ սիրոյն մէջ, մնաց հաւատարիմ՝ Այտայի հանդէպ:

Գաղութը խորթ աչքով նայեցաւ այս յանդգնութեան եւ յամառութեան, արժանապատուութեան հարց նկատեց, եւ ջանաց լուրջ հանգամանք տալ անոր: Ի՞նչպէս կարելի էր մերժել իր արժանաւոր ազգակիցը եւ իյնալ արեւելեցիի մը ճղճիմ գիրկը: Նախանձ եւ ատելութիւն ծայր տուին:

Պէտք էր ետ դարձնել զայն իր սխալ ճանապարհէն, քանի ուշ չէր: Ոմանք մօտեցան

անոր՝ բարեկամական թելադրութիւններով, սմանք՝ համոզիչ փաստերով, ուրիշներ ծանր սպառնալիքով, սակայն բոլորն ալ իրենք զիրենք գտան անխախտ կամքի մը կրանիթեայ կարծրութեան դէմ:

Չկայ աւելի վտանգաւոր եւ ահարկութեան. կնոջ մը արհամարհուած սէրը չարիքի աղբիւր է: Այս ալ վերջապէս բարձրացուց իր գլուխը, օձի նման գալարուելով ինքն իր վըրայ, եւ թափեց թոյնը...

Սիրոյ զոյգին դատապարտութիւնը տեղի ունեցաւ սեղմ շրջանակի մը մէջ, եւ անփոփոխելի վճիռը տրուեցաւ:

Քանի մը օրէն Ֆրէտ պիտի տեղափոխուէր. զինուորական հրաման էր, անսաստել կարելի չէր:

Գաղութը չունչ քաշեց, իսկ քաղաքին ընակչութեան մեծամասնութիւնը, որ լարուած ուշադրութեամբ հետեւած էր այս անընական համարուած սիրոյ պատմութեան՝ զանազան կարծիքներ կը յայտնէր տեղի ունենալիք բաժանման մասին:

«Անհիմն սէրեր երկար չեն կրնար տեւել. հեռաւորութիւնը կը մարէ ամենապայծառ զգացումներն իսկ»:

«Կրնայ ըլլալ որ բաժանումը աւելի արծարծէ ճշմարիտ սէրը»:

«Եթէ այսքան զրգուում եւ իրարանցում տեղի չունենային, թերեւս աւելի դիւրաւ մոռնային զիրար. հետապնդումը յաճախ կ'ուժովցնէ սէրը»:

«Ֆրէտ ընկճուող տղայ չէ, ոչ ալ Այտան խոստմնազանց աղջիկ, բայց դաժան պարագաները շատ անգամ կը փշրեն շղթաներն իսկ»:

«Ամէն մարդ իր ազգին, անոր բարքերուն եւ սովորութեանց հետեւելու է, եթէ կ'ուզէ երջանիկ ըլլալ»:

Ասոնք եւ ասոնց նման թեր ու դէմ ենթադրութիւններ կը փոխանակուէին բերնէ բերան: Աստուածային սիրոյ անուշ փորձառութիւնը ունեցողները կը կարեկցէին անոնց, յուսախարները՝ զուարթ սկզբնաւորութեան քով՝ տխուր վերջաւորութիւնը տեսնելով, կը վերյիշէին իրենց ասղնտող անցեալը, եւ կը կսկծային անոնց վերահաս բաժանման վրայ,

խակ չարակամներ՝ դիրքերու հեռաւորութիւնը չեղտելու համար, դասակարգի ջատագովականը կ'ընէին. — «Ախալ քայլ էր որ առին. աւելին մէկը իր աստիճանին համեմտաւ ընտրութիւն ունենալու է. վերջապէս միմիայն բարեմասնութեանց համար կապուելն ալ խոհեմութիւն չէ. ահա՛ վախճանը»:

Ժողովուրդին միտքը նման է մանկան մտքին, շօշափելի նիւթ կ'ուզէ զբաղելու համար. Ֆրէտն ու Այտան օրուան հետաքրքրութիւնն էին, խօսակցութեանց միակ կորիզը: Արիւնոտ օրերու մէջ նետուած սիրոյ այդ ոսկի շղթային օղակները համբելը պարտականութիւն դարձած էր մեծ ու պզտիկի համար:

* * *

Մեկնելու օրն էր Ֆրէտի: Անկարագրելի բազմութիւն հաւաքուած էր օղակայանին մերձակայ դաշտերուն մէջ: Հոն էին ամէն տարիքէ ու դասակարգէ մարդիկ. եկած էին դիտելու բղբումը այնքան նրբօրէն հիւսուած սիրոյ մը, որ հակառակ ամէն կարգի ծանր դժուարութեանց եւ արգելքներու, տարի մը ամբողջ պահած էր իր հրաշալի տոկունութիւնը: Գոհ եւ լո՛ւռ էր գաղութը, իսկ խառն զգացումներ կը փոթորկէին բնիկ տարրին անհանգիստ կուրծքերուն տակ, եւ խօսքերու տարափներով կ'լեցնէին դաշտը. —

«Անկարելի որ դայ, այնչափ բազմութեան մէջ պիտի չքաշուի՞ երեւնալու. երեսը ջուր չէ՞ մնացեր»:

«Երեսը ջուր ունեցողը ինքզինքը օտարին գիրկը չէր նետեր»:

«Ի՞նչ ընէր խեղճը, տղան եկաւ իր ոտքը. այդպէս սիրուն ու խելացի տղայ կը մերժուէ՞ր, իրենները խենթ կ'ըլլան վրան, լաւ ըրաւ ձեռք ձգեց, մանաւանդ այս օրերուն երբ ճրագով կը փնտռուի պաշտպան մը»:

«Ձայնդ կտրէ՛. օտարին հետ թեւ թեւի պտըտիլը միշտ ալ փորձանք է. թող քաշէ ըրածը. հարկաւ կրակ կը թափի մեր գլխուն, մեր օրերուն ասանկ բա՞ն կար»:

«Կը մոռնա՞ք ձեր երիտասարդութիւնը. դուք ծածուկ սիրեցիք, ասոնք յայտնի. աշխարհին առջեւ անկեղծօրէն ըսին թէ կը սիրեն

գիրար, կ'ապրին իրարու համար. Աստուած այսչէ երկուքն ալ»:

«Երանի՛ թէ ալ չգտնեն գիրար, որպէսզի ուրիշներուն դաս ըլլայ, թէ ոչ, մէկ մէկու ետեւէ մերինները պիտի օտարանան, գլխէ պիտի ելլեն. ի՞նչ սեւ օրերու մնացինք, աշխարհը փուլ պիտի գայ մեր վրայ, մեռնէինք, չտեսնէինք այս օրերը»:

Դեռ հաղար ու մէկ տեսակ մեղադրալից եւ արդարացուցիչ զրոյցներ Այտայի հասցէին. գալով Ֆրէտի՝ թէ սիրուած թէ նախատուած տղան էր, անոր համար՝ ոմանց աչքերուն մէջ արցունք կար, ոմանց դէմքին՝ քմծիծաղ:

* * *

Առաւօտ շատ կանուխ, վերջին անգամն ըլլալով, Ֆրէտ այցելած էր ճերմակ տնակը. հոն գտած էր իր դժբախտ սիրելին արցունքներու մէջ եւ յուսահատ: Այտան՝ գիրար վերջնականապէս կորսնցնելու երկիւղէն պաշարուած՝ կը մերժէր ռեւէ սփոփիչ խօսք. կեանքը այլեւս արժէք չունէր իրեն համար, անոր տառապած հոգին, ձէթէ հատած ճրագի մը նման վայրկեանէ վայրկեան կ'աղօտանար: Չափազանց յուզուած էր նաեւ Ֆրէտը. իր առնական կորովով ի զո՛ւր կը ջանար ծածկել սիրտը ալեկոծող զգացումները: Պիտի հեռանար. ո՞վ գիտէ ե՞րբ եւ ո՞ւր կարելի պիտի ըլլար հանդիպիլ իրարու. թերեւս անողոք մահը վրայ հասնէր եւ փակէր ամէն հաշիւ...

«Այտա՛, վերջին խնդիրքս պէ՛տք է կատարես. պէտք է ներկայ ըլլաս այս քաղաքի վերջին թոխչիս: Օղանաւ անմոռանալի յիշատակներովդ բեռնաւոր, սիրտս սրտիդ հետ՝ աշխի բարձրանամ վեր, մաքո՛ւր մթնոլորտին մէջ, ուր երբեք չի հասնիր մարդկային ռեւէ դձուած շարժառիթ: Թերեւս ալ զիս չտեսնես, թերեւս երկնային վայելքներու անձնատուր, ալ չվերադառնամ վարը, ստորին խաւերուն մէջ, սակայն հոգիով միշտ քեզի հետ պիտի ըլլամ: Քաջ եղի՛ր, եկո՛ւր ողջերթիս, ականատես եղիր սլացքիս, որպէսզի սէրս իր կատարելութեան մէջ ճանչնաս»:

Այտան այս կցկտուր եւ խորհրդաւոր խօսքերէն շատ բան չհասկցաւ, յուզումի ար-

դիւնք նկատեց, փորձեց յուսադրել զայն, բայց չկրցաւ:

Ինչո՞ւ այսքան սրտաբուխ թախանձանք, ինչո՞ւ ծայրայեղ ստիպում. միեւնոյնը չէ՞ր միթէ բաժանումը՝ հիմա կամ քանի մը ժամ վերջը. ինչո՞ւ չծածկէին իրենց սրբազան վիշտը օտարներու ներկայութեան, ինչո՞ւ իրենց կեանքի երջանկութեան եւ դժբախտութեան վայրկեանները չխառնուէին իրարու, նո՞յն համեստ տնակին մէջ: Կայծակի արագութեամբ անցան այս հոգեմաշ մտածումները, եւ յանկարծ անոր տենդոտ երեւակայութեան մէջ պատկերացան բաժանման ցնորեցուցիչ վայրկեանին իր վրայ նետուելիք վրէժխնդիր նայուածքները. ճմուռեցաւ սիրտը եւ հեկեկաց դառնօրէն. —

«Մի՛ տանջեր զիս Ֆրէտ, խնայէ՛ ինծի»...

Ֆրէտ անողորմ էր. վերջին համբոյրին հետ պարտադրեց իր կամքը. —

«Կը սպասեմ քեզի»...

Այտայի համար շատ դժուար էր առնել այդ քայլը, բայց վերջապէս առաւ: Վսեմ սիրոյ մը վերջին հրամանը գօտեպնդեց զինք. ժողովուրդը աշխարհն ու իր ծանր հարուածները. անգամ մըն ալ կշռեց անպարտելի սէրը իր պաշտելիին եւ աչքը սեւեռած երկինքի կապոյտին, ուրկէ պիտի անցնէր ան, դողդղաց... ուչ էր, ծածկեց դէմքը, քաշեց «չարաֆ»ը գլխին, ու կրակ յոյգերու մէջ դուրս նետուեցաւ տունէն:

* * *

Օդանաւը պատրաստ էր սաւառնելու. Ֆրէտ ամէն ինչ կարգի դրած՝ աննպատակ շարժումներով կը դառնար անոր շուրջ: Մտացիր էր, ներքին ծանր պայքարէ մը բոլորովին այլափոխուած: Քանի մը վայրկեանէն պիտի աշխատէր մեքենան, զինք հեռացնելու համար իրեն այնքա՞ն սիրելի Արեւելքէն. ի՞նչ նուիրական ցուներ կապուած էին անոր... Անձկութիւնը կ'աւելնար, աչքերը պարապութեան ուղղած՝ կը սպասէր. պիտի դա՞ր...

Վերջին վայրկեանին երեք կանացի կերպարանքներ իրենց շուքերը երկարեցին մարդերուն վրայ. Ֆրէտ անոնց ծպտումին մէջ ճանչցաւ Այտայի սլացիկ հասակը, տխուր

ակնարկ մը նետեց անոր քողածածկ դէմքին, եւ վճռականօրէն ինկաւ օդանաւին գիրկը:

Բարձրացաւ երկաթէ խոշոր թռչունը, տարածեց իր պսպղուն թևերը. բարձրացաւ եւ իր ետեւ քաշկուտեց փայլուն երազներու շարքեր: Անոր դռնչիւնը լեցուց շրջապատը, ցնցուեցաւ Այտան, ոտքի մնալու ուժ չունէր. ի դո՞ւր ընկերուհիները փսփսացին եւ քաջալերեցին զինք, «համբերէ՛, մի՛ ընկճուիր. քեզ պիտի չմոռնայ, չուտով պիտի վերադառնայ»...

Օդանաւը կը պտուտկէր կապոյտին խորը, առանց բաժնուիլ կարենալու: Բազմութեան մէջ շուրջ կ'աճէր. — «Արդեօք պիտի չմեկնի՞», ե՞տ պիտի գայ: Խուլ դղրդիւն մը լուռեցաւ, անոր յաջորդեցին անախորժ աղմուկներ. օդանաւը անիւի մը նման թաւալեցաւ, եւ յանկարծ սոսկալի արագութեամբ վար ինկաւ... Սարսափի միանուագ ճիչ մը բարձրացաւ ժողովուրդէն, որ միահամուռ տատանեցաւ, ձեռքերովը ծածկեց դէմքը ականատես չըլլալու համար այդ անսպասելի սրտակեղէք տեսարանին:

Այտան նուազած՝ գետին փռուեցաւ, բոլորին կարեկցութեան հոսանքը իր կողմ դարձնելով. գութի զգացումը ողորած էր դաշտը. դժբախտութիւնը յաճախ կ'աղնուացնէ հոգիները:

Ծանրապէս վնասուած օդանաւին մէջէն Ֆրէտի արիւնաթաթախ մարմինը անմիջապէս հանուեցաւ, եւ զետեղուեցաւ պատգարակի մը վրայ, հիւանդանոց փոխադրելու համար: Բազմութիւնը ցրուեցաւ ցաւալի արկածի մը ծա՛նր տպաւորութեան տակ:

* * *

Բժշկական մեծ ճիգերով՝ վերջապէս ըսթափեցաւ Ֆրէտ, բացաւ իր նուաղկոտ աչքերը եւ խուզարկու նայուածքով մէկը փնտռեց: Արիւնաքամ եւ ուժասպառ էր, մարմնոյն վրայ շատ ճմուռածքներ կային, եւ աջ սրունքը գէշ կերպով վիրաւորուած էր:

Օրուան տխուր պատկերները խառն ի խուռն անցան յիշողութենէն. ուղեց խօսիլ, հարցումներ ընել, բայց չըթուներ իր անշարժ

մնացին: Այդ միջոցին գուրգուրալից ձեռք մը հանգչեցաւ ճակտին, եւ աչքերը հանդիպեցան Այտայի աչքերուն: Խաղաղ ժպիտ մը վայրկենապէս լուսաւորեց իր տոթոյն դէմքը, եւ գոհունակութեան արտայայտութիւնը տարածուեցաւ անոր վրայ, մեղմելով անտանելի ցաւերը՝ գոյացած պրկումներէն: Ֆրէտ դարձեալ փականց աչքերը:

Այդ սարսափելի արկածէն ի վեր քանի մը օր անցած էր. Այտան ուխտաւորի մը ջերմեռանդութեամբ հսկումի կեցած էր իր սուրբին մօտիկ, անձամբ կը խնամէր Ֆրէտը, ձեռքովը կուտար դեղերը: Առաւօտ մը վերջապէս քակուեցան անոր լեզուին կապերը, աննկարագրելի ուրախութիւն պատճառելով: Գաղտնիք մը ունէր, զոր հետը գերեզման տանիլ չէր ուզեր. ձեռքը Այտային ձեռքին մէջ՝ մի քանի լո՛ւռ վայրկեաններ եւս ապրեցաւ, եւ գլուխը խոնարհած ըրաւ իր խոստովանանքը.—

«Քեզի համար, Այտա, օղանաւս վար ձը գեցի»...

Այտան այդ գերմարդկային հզօր սիրոյն առջեւ խելայեղ՝ մոռցաւ հիւանդին մահամերձ վիճակը, սեղմեց կուրծքին, սեղմեց զայն շնչահեղձ ընելու աստիճան եւ հեկեկաց ուժգնօրէն.—

«Մե՛ղք էիր Ֆրէտ, չէի արժեր»...

Սենեակին սպիտակ պատերն ու վարագոյրները սարսուղացին անբիծ հոգւոյ մը այս անլուր խոստովանանքէն, եւ իրենց մէջ պահեցին անոր ինքնագոհ կեանքին տառապանքն ու երջանկութիւնը:

Խաղաղած էր Ֆրէտ...

* * *

Գիտութեան բոլոր ջանքերն ու փորձերը ապարդիւն անցան. Ֆրէտի կեանքը վտանգի մէջ էր, զայն փրկելու համար սրունքին կըտրուելը անհրաժեշտ նկատուեցաւ:

Գործողութեան սրահը տարուելու համար, երբ փոխադրակառքին վրայ պառկեցուցին զինք, երկարեց իր դողդոջուն բազուկները, քաշեց Այտան իր կողքին, եւ ինքնամոռացումի աստուածային զգացումով շնչաց.— «Ներէ՛ ինծի, Այտա՛, քեզի այնքա՛ն խոր վիշտ պատ-

ճառելուս»... Այտան շուարած՝ ալիք առ ալիք կուտակուող չարագուշակ մտածումներուն մէջ, համբուրեց անոր լուսապսակ ճակատը, եւ սրտառուչ մաղթանքներով յուսադրեց զայն.— «պիտի առողջանաս եւ երջանիկ օրեր պիտի վայելենք միասին»...

Անբախտ աղջիկը իր կեանքի ճշնաթամը կ'անցընէր. «Միայն ապրէր, հոգ չէ թէ մէկ սրունքով». կը մրմնջար եւ մուրացիկի մը նման, անցնող բժիշկէն կեանք կը հայցէր իր սիրելիին համար:

Վերջապէս սահեցան յաւիտենականութեան չափ երկար տեւող վայրկեանները. գործողութիւնը լրացած էր, եւ Ֆրէտ փոխադրուած իր անկողինը:

Ուշ ատեն արթնցաւ իր թմրութենէն. գիտակից իր թանկագին կորուստին, մռայլ խորհուրդներու մէջ յուսալքուած, դիտեց Այտան եւ արտասուեց — միասրունք, կիսամարդ — Կ'արժէ՞ր ապրիլ...

«Այտա՛, հոգիս, այլեւս կեանքդ մի՛ կապեր ինծի, մէկ սրունքով ամուսին մը, անվերջ տանջանք մը պիտի դառնայ քեզի. խիղճս կը տանջէ զիս, պէտք է մոռնաս մեր սէրը, պէտք է հեռանաս ինձմէ, եւ ունենաս կատարեալ ազատութիւնդ»:

«Լռէ՛, Ֆրէտ, կը զառանցե՞ս արդեօք. ես քուկդ եմ եւ քուկդ պիտի մնամ, կը բաւէ որ կեանքի նշոյլ մը պահես ինծի համար. իմ ազատութիւնս քու թեւերուդ մէջն է»:

Անյաղթ սիրոյ չքնաղ խորանին առջեւ երկու սրտեր կը միայնին, եւ իրենց խնկաթոյր քուլաները կը խառնէին իրարու, անմահութեան տաճարին մէջ: Միւրոյ Աստուածը կը հրճուէր երկինքէն...

* * *

Ֆրէտ հիւանդանոցէն ելլելէն վերջ, զինուորութենէ ազատ արձակուեցաւ, եւ օտարութեան մէջ գտած քրոջը հետ՝ ձեռք ձեռքի տըլած, գնաց իր բունիկը հիւսելու իրեններուն մօտ:

Միւրոյ յաղթանակին համար ճակատող տղան, կորսնցուց սրունքը, բայց գտաւ սիրտ մը հարազատ, եւ սիրոյ տառապանքէն հիւծած

աղջիկը՝ անոր անթառամ դափնին կրեց իր ճակտին։ Երկուքն ալ երջանիկ էին։

* * *

Ֆրէտ զինուորագրուելէ առաջ գրականութեան կը հետեւէր. պատերազմէն վերջ երկու հատոր գրեց իր մայրենի լեզուով եւ նուիրեց Այտային, որ ճշգրիտ նկարագրականն էր անոր վսեմ ցեղի տառապանքին, անյողդողդէ կամքին ու զոհաբերութեան։

Անոր մէջ պայծառօրէն պատկերացուած

էին նաեւ Այտայի ժողովրդեան ընտանեկան կեանքի առաքինութիւնները։

Գիրքը կը վերջանար հետեւեալով.—

«Եթէ աշխարհի վրայ ամէն կին Այտա մը ըլլար, ապերջանկութիւն գոյութիւն չէր ունենար»։

Աւաղ, ո՞ւր են ճշմարիտ Ֆրէտներ այս օրերուն, եւ որքա՞ն դժբախտ են Այտաներն այս պատերազմին...

Ազէֆսանդրիա

մնացին: Այդ միջոցին գուրգուրալից ձեռք մը հանգչեցաւ ճակտին, եւ աչքերը հանդիպեցան Այտայի աչքերուն: Խաղաղ ժպիտ մը վայրկենապէս լուսաւորեց իր տոգոյն դէմքը, եւ գոհունակութեան արտայայտութիւնը տարածուեցաւ անոր վրայ, մեղմելով անտանելի ցաւերը՝ գոյացած պրկումներէն: Ֆրէտ դարձեալ փակեց աչքերը:

Այդ սարսափելի արկածէն ի վեր քանի մը օր անցած էր. Այտան ուխտաւորի մը ջերմեռանդութեամբ հսկումի կեցած էր իր սուրբին մօտիկ, անձամբ կը խնամէր Ֆրէտը, ձեռքովը կուտար դեղերը: Առաւօտ մը վերջապէս քակուեցան անոր լեզուին կապերը, աննկարագրելի ուրախութիւն պատճառելով: Գաղտնիք մը ունէր, գոր հետը գերեզման տանիլ չէր ուզեր. ձեռքը Այտային ձեռքին մէջ՝ մի քանի լո՛ւռ վայրկեաններ եւս ապրեցաւ, եւ գլուխը խոնարհած ըրաւ իր խոստովանանքը.—

«Քեզի համար, Այտա, օղանաւս վար ձըգեցի»...

Այտան այդ գերմարդկային հզօր սիրոյն առջեւ խելայեղ՝ մոռցաւ հիւանդին մահամերձ վիճակը, սեղմեց կուրծքին, սեղմեց զայն շընչահեղձ ընելու աստիճան եւ հեկեկաց ուժգընօրէն:—

«Մե՛ղք էիր Ֆրէտ, չէի արժեր»...

Սենեակին սպիտակ պատերն ու վարագոյրները սարսուցին անբիծ հոգւոյ մը այս անլուր խոստովանանքէն, եւ իրենց մէջ պահեցին անոր ինքնագոհ կեանքին տառապանքն ու երջանկութիւնը:

Խաղաղած էր Ֆրէտ...

* * *

Գիտութեան բոլոր ջանքերն ու փորձերը ապարդիւն անցան. Ֆրէտի կեանքը վտանգի մէջ էր, զայն փրկելու համար սրունքին կըտրուելը անհրաժեշտ նկատուեցաւ:

Գործողութեան սրահը տարուելու համար, երբ փոխադրակառքին վրայ պառկեցուցին զինք, երկարեց իր դողդոջուն բազուկները, քաշեց Այտան իր կողքին, եւ ինքնամոռացումի աստուածային զգացումով շնչաց. — «Ներէ՛ ինձի, Այտա՛, քեզի այնքա՛ն խոր վիշտ պատ-

ճառելու»... Այտան շուարած՝ ալիք առ ալիք կուտակուող չարագուշակ մտածումներուն մէջ, համբուրեց անոր լուսապսակ ճակատը, եւ սրտառուչ մաղթանքներով յուսադրեց զայն. — «պիտի առողջանաս եւ երջանիկ օրեր պիտի վայելենք միասին»...

Անբախտ աղջիկը իր կեանքի ճգնաժամը կ'անցընէր. «Միայն ապրէր, հոգ չէ թէ մէկ սրունքով». կը մրմնջար եւ մուրացիկի մը նման, անցնող բժիշկէն կեանք կը հայցէր իր լիբելին համար:

Վերջապէս սահեցան յաւիտենականութեան չափ երկար տեւող վայրկեանները. գործողութիւնը լրացած էր, եւ Ֆրէտ փոխադրուած իր անկողինը:

Ուշ ատեն արթնցաւ իր թմրութենէն. գիտակից իր թանկագին կորուստին, մռայլ խորհուրդներու մէջ յուսալքուած, դիտեց Այտան եւ արտասուեց — միասրունք, կիսամարդ — ց'արժէ՞ր ապրիլ...

«Այտա՛, հոգիս, այլեւս կեանքդ մի՛ կապեր ինձի, մէկ սրունքով ամուսին մը, անվերջ տանջանք մը պիտի դառնայ քեզի. խիղճս կը տանջէ զիս, պէտք է մոռնաս մեր սէրը, պէտք է հեռանաս ինձմէ, եւ ունենաս կատարեալ ազատութիւնդ»:

«Լռէ՛, Ֆրէտ, կը զառանցե՞ս արդեօք. ես քուկդ եմ եւ քուկդ պիտի մնամ, կը բաւէ որ կեանքի նշոյլ մը պահես ինձի համար. իմ ազատութիւնս քու թելերուդ մէջն է»:

Անյաղք սիրոյ չքնաղ խորանին առջեւ երկու սրտեր կը մխային, եւ իրենց խնկաթոյր քուլաները կը խառնէին իրարու, անմահութեան տաճարին մէջ: Սիրոյ Աստուածը կը հրճուէր երկինքէն...

* * *

Ֆրէտ հիւանդանոցէն ելլելէն վերջ, զինուորութենէ ազատ արձակուեցաւ, եւ օտարութեան մէջ գտած քրոջը հետ՝ ձեռք ձեռքի տըլած, զնաց իր բունիկը հիւսելու իրեններուն մօտ:

Սիրոյ յաղթանակին համար ճակատող տղան, կորսնցուց սրունքը, բայց գտաւ սիրտ մը հարազատ, եւ սիրոյ տառապանքէն հիւծած

աղջիկը՝ անոր անթառամ դափնին կրեց իր ճակտին։ Երկուքն ալ երջանիկ էին։

* * *

Ֆրէտ գինուորագրուելէ առաջ գրականութեան կը հետեւէր. պատերազմէն վերջ երկու հատոր գրեց իր մայրենի լեզուով եւ նուիրեց Այտային, որ ճշգրիտ նկարագրականն էր անոր վսեմ ցեղի տառապանքին, անյողդողդ կամքին ու զոհաբերութեան։

Անոր մէջ պայծառօրէն պատկերացուած

էին նաեւ Այտայի ժողովրդեան ընտանեկան կեանքի առաքինութիւնները։

Գիրքը կը վերջանար հետեւեալով.—

«Եթէ աշխարհի վրայ ամէն կին Այտա մը ըլլար, ապերջանկութիւն գոյութիւն չէր ունենար»։

Աւաղ, ո՞ւր են ճշմարիտ Ֆրէտներ այս օրերուն, եւ որքա՞ն դժբախտ են Այտաներն այս պատերազմին...

Ազէֆսանդրիա

ԻՄ ԴԻԻՑԱԶՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

(«ՊԱՆՈՐԱՄՆԵՐ» ՇԱՐՔԵՐԻՑ)

Դարեր անվերջ, մեծ պատմութեան կռիւները յորդ ու վարար,
Եկա՛ն, գարկի՛ն ու կռիւ տուին ավերը մեր գրանիտեայ.
Մեր վերքերից ծնունդ առած ատրուշաններն անմար ու վառ,
Հո՛ւր բոցերով նոր լոյս տուին արմէնների ոգուն անմահ:

Դարեր անվերջ աստուածները յօրինեցին՝ նգովաշունչ
Ողբերգութիւնը անարդար՝ մեր աշխարհի մուիրական,
Եւ այսահար վամպիրների արշաւները նենգ, մահաշունչ
Բազմահագար մեր վեհ ազգին տուին կերպար դիւցազնական:

Դարեր անվերջ, երկինքը քար ու մարդը բիրտ, ամբարտաւան,
Մեր իսկ արեամբ դարձրին բոսոր բազինները սուրբ, անարատ,
Ու Ելլուգեան*) հովիտներից, տաճարներից բազմանուան՝
Դարեր անվերջ ծնունդ առան նո՛ր փիւնիկներ արեւագարդ:

Մոխիր դարձած կրակատեւչ մեհեաններից վահեւվահեան,
Ոգի առան ալփահալած վահագները վիշապագուն.
Մեր սրբատաշ աւերները խորախորհուրդ, հնադարեան՝
Հօր կամփի բոց տուեցին սերունդներին մեր հայկագուն:

Ապերասան ոտխների ռնիւրներին յաւէտ ներհուն,
Դարեր անվերջ նգովեցին լեռները մեր սէգ ու հպարտ.
Եւ գարկերի՛, աւերների՛, աւարների բի՛րտ հնոցում՝
Կոփուեց խրոխտ ու առնական ազատամա՛րտը մեր անպարտ:

*) Յոյն դիցաբանութեան մէջ՝ չիրիմներ նահատակուած սրբերի:

Ողիսականը փողերգող մատեանների ծոցում կարմիր,
վա՛ռ հաւատփի երգ հիւսեցին պապերը մեր արեւածին.
Մական ու խաչ, ասպար գրկած ասպետները մեր ջահակիր՝
Յոյսի՛, լոյսի՛ շող շաղեցին ժառանգներին հերոսածին:

Եւ պատմութեան մեր մեծ գրքում ժպտաց ԶԻՐԱԻԸ յաղթական.
Հօր ռազմի գոռ դաշտերում վառ հո՛ւր տուեց անմար, անշէջ.
Ենունդ առաւ ԱԻԱՐԱՅԻՐԸ, իր սրբերը ազատակամ
Նոր դա՛ր բերին արմէնների անմեռ ոգուն հայրենատենչ:

Եւ անցընող սերունդները հեզեցին վիշտն ու արեւաիրփ,
Տունն ահեղ արձագանգը աւանդների մեր յաղթապանծ.
Ու Զիրաւին, Աւարայրին որպէս յանրժ երախայրիփ՝
Ենունց դաշտում գոյամարտի՝ ՍԱՐԴԱՐԱՐԱ՛ԴԸ փառապանծ:

* * *

Հիմի ծաղկող ու դալարուն ոտի ելած, երկիրը մեր,
Տօնում է բորբ գարունները՝ նո՛ր վերելփի հրաշափառ.
Վնիս ու վէս իր երկնում արեւները յար ու հուրհեր,
Շնչում են մեր դիւցազնական պատմութիւնը վա՛ռ ու անմար:

ՍԱՄՈՒԷԼ ԽԱՉԻԿԵԱՆ

Թէհրան

ԱՂԱԹՈՆ ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ

Գրեց՝ ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿՈՒՄՆԵԱՆ

ՈՀԱՐԵՂԷՆԻ առևտուրով զբաղող կըս կլորիկ, որով շատ գիրուկ, հայրենակից մըն է պարոն Աղաթոն Սիրունեան: Երեսը կը նըմանի՝ մէջը թիւերով լեցուն գէրոյի: Ամուսնացած է, իրեն պէս, կըս կլորիկի մը հետ որ կը կոչուի.— Տիկին Անտէլ:

Երբ այր ու կին կը քալեն քով քովի՝ մայթը հագիւ կը բաւէ իրենց: Անգաւակ են: Քրիստոնեայ են ու կը հետեւին մեծ Վարդապետին: Քրիստոս գաւակ չունեցաւ. իրենք ալ չեն ունենար: Պարոնին փորը եւ տիկինին փորը երկրագործներու պէս են. սակայն ո՛չ ոք պէտք է ծնի այդ աշխարհներէն: Պարոնին փորէն կը ծնին, սակայն, առատութեամբ, գաղափարներ, կարծիքներ, տպաւորութիւններ: Ամէն իրեն պատահելուս՝ կը գտնեմ զինքը նոր գործով, առնուազն նոր երանգով:

Պատերազմէն հազիւ վեց ամիս առաջ Ժանթապալ պարոն Աղաթոնին: Թէեւ համակ միս է ու արիւն, սակայն, կակուղ է միսը եւ հանդարտ արիւնը, հակառակ իր բուռն, վճռական արտայայտութիւններուն:

Իր վրայ ամէն ինչ կլոր է: Գլուխը կլոր, լեզուն կլոր, ականջները կլոր, ուսերը կլոր: Իր տափակութիւնն ալ կլոր է, իր սրամտութիւնն ալ կլոր: Բազմանիւ արարած մըն է: Այդ պատճառով շատ կը դառնայ, չուտ կը դառնայ: Վա՛յ անոր որ կ'իյնայ իր անիւններուն տակ:

Պարոն Աղաթոն Սիրունեան արբանեակ մըն է որ կը դառնայ օրուան մոլորակին (մարդ, մտայնութիւն, կուսակցութիւն) չուրջը. երբ պէտք զգայ՝ մոլորակ կը փոխէ, մերթ զարնուելով ուրիշ արբանեակներու: Այդ բախումներէն շատ չ'ազդուիր: Հոգը չէ տիեզերական ներդաշնակութիւնը: Եւ կամ, թերեւս, իր շրջափոխութիւնները մաս կը կազմեն տիեզերական ներդաշնակութեան, քանի որ փոքր

ցնցումներէ զատ, ոչինչ կործանած է մինչեւ այսօր՝ իր շրջմոլիկ ընթացքին հետեւանքով: Շատ անգամ դառնալ կը ձեւացնէ մոլորակի մը շուրջը: Իրականին մէջ մէկ մոլորակ ունի որուն բոլորտիքը, հաւատարմօրէն, ամէն օր, կը դառնայ: Այդ մոլորակը մասվաճառին խաշուութն է:

Մօտաւորապէս չորս տարի նախակրթարանի սանդուխներէն վար իջած է, աղմուկով: Բարձրանալը մարդ չէ տեսած: Դպրոցը ձգելէն յետոյ՝ բաւական պատէ պատ զարնուած է (հացը՝ այսինքն միսը ճարելու համար): Օր մըն ալ, Փարիզի մէջ, ինկած է ազնիւ քարերու վրայ: Անկէ ի վեր կը բարձրանայ գոհարներուն հետ: Մեծ գործի ձեռնարկած ատեն՝ պղտիկ առևտուր մը կ'ընէ Տիրամօր հետ.

— Է՛յ Աստուածամարս, եթէ սա գործս յաջողցնես՝ գալ կիրակի խոշորկեկ մոմ մը կը վառեմ, պատկերիդ առջեւ: Ժամուն պնակին մէջ երեք հարիւրնոց մը կը նետեմ: Աղքատ կնկան մըն ալ հարիւրնոց մը կուտամ:

Ու միշտ կը յաջողի գործը: Եւ ամէն անգամ ալ ամբողջովին չի կատարեր խոստումը, ըսելով.

— Աստուածամարը նազիկ կնիկ է. մեծկակ մոմը չի սիրեր. բարակուկ մոմիկէն աւելի կ'ախորժի: Ժամուն պնակին մէջ երեք հարիւրնոց նետելը ցուցամոլութիւն կ'ըլլայ. հարիւրնոցը բաւական է: Աղքատ ըսուածին ալ լուծայ տալու է. Աւետարանը անանկ կ'ըսէ. այրի կնկան լուծան: Անպատճառ «լուծայ» ըսուածը ան ատենուան մէկ փարան էր: Մէկ փարան հօրս ատեն, տասը փարա եղած էր: Հիմակ ալ ըլլա՛յ, ըլլա՛յ՝ թող տասը Փրանք ըլլայ...

* * *

Ահաւասիկ, կարգով, քաղ մը իր կարծիքներէն, գաղափարներէն, արտայայտութիւններէն, վէճերէն:

1939-ի վերջը.

— Աղբար, առ ի՞նչ սոսկալի աղբ են եղեր սա գերմանները. միշտ մարդոց հանգիստը կը խանգարեն... Աստուած վկայ, եթէ ձեռքս տան՝ ամէնն ալ կը սատկեցնեմ: Թո՛ւ, անամոթներ, աշխարհը կ'լլել կ'ուզեն կոր... Աստիկա ընելու եւ վայրեցնելու է... Աստիկա Անգլիոյ շնորհքն է...: Աղբար, գէշ աղէկ կ'ապրէինք կոր... ամէն մարդ իր պիւֆթէկին ետեւէն կը վազէր կոր... Հանգիստ չեն ձգեր կոր որ վաստկած միսդ հաճոյքով կրծես... Ամէն բան տակնուվրայ ըրաւ սա Հիթլերը... Եկուր ու ախորժակով պիւֆթէկ կեր... Նորէն կ'ուտեմ կոր ես... բայց վաղն ալ մտածելու է... վաղը պիւֆթէկ պիտի գտնա՞նք...: Աղբար, Աստուած վկայ, մարդկութիւնը վայրենի է...: Մարդիկ պատերազմ կ'ընեն, ի՞նչ է պատերազմը, — ջա՛րդ, — ի՞նչի ջարդ... մարդկային միսի ջարդ... մարդը թնդանօթի միս են ըրեր... Մարմինը, միսը ուտելու համար եղած է, ոչ թէ սպաննելու համար... վա՛յ ճեղ, վայրենի մարդիկ... Աղբարս, սատեղ վաթսուներհինգ, եօթանասուն, չատ չատ ութսուն տարի ունինք ապրելու համար. խելօքիկ մը նստին ու համով հոտով միսիկ ուտեն չ'ըլլա՞ր... Մարդ ու կնիկ իրար թող հոտուըտան, իրար սիրեն, իրար կրծեն, իրար խածնեն, իրար լղեն, իրար ծամեն, ֆէյֆլի ֆէյֆլի իրար ուտեն... իրար սպաննելը ո՞րն է...: Ամօ՛թ, ամօ՛թ: Իտէա՛լ չկայ, Իտէա՛լ...:

* * *

1940-ի կէսը անցած է: Գերմանական զարաման ժամանակ.

— Վա՛յ բարեւ, հոգիս: Տեղ մը չփախա՞ր...: Ես ալ չփախայ: Ես, նեղ օրերու մէջ, միշտ մսավաճառիս խորհուրդը կը հարցնեմ: Գացի իր քով ու ըսի. — «Երթալո՞ւ է, չերթալո՞ւ է, եթէ երթալու է՞ ո՛ւր երթալու է...»: Մարդը ձեռքը ուսիս վրայ դրաւ ու ըսաւ. — «Տեղդ կեցիր. ե՛ս ալ հոս եմ»: Երբ լսեցի որ ինք հոս է՝ ես ալ որոշումս տուի: — «Քանի որ դուն հոս ես, ըսի՝ ե՛ս ալ հոս եմ»: Բնական բան է, աղբար, մսավաճառս ո՛ւր, ես ալ հո՛ն: Ես հոս ըլլամ, մսավաճառս գաւառը ըլլայ. է՛ ետքը, — կամ մսավաճառս հոս ըլլայ

ևս գաւառը ըլլամ. ետքը...: Ես սանկ ու նանկ մսավաճառի հետ գործ ունենալ չեմ ուզեր: Մարդուն ըսի. — «Միսս կ'ապահովե՞ս կոր...» Մարդը ըսաւ. — «Վստահ եղիր, անհոգ եղիր. որքան որ միս կ'ուզես, ի՛նչ տեսակ որ կ'ուզես»: «Ուրեմն ես հո՛ս, հո՛ս եմ» ըսի: Լա՛ւ որ չեմ գացեր, մօմ շէր: Գացողներուն մէջ մահ, վիրաւոր, կորուստ, դժբախտութիւն: Խասապները ուժով ու հարուստ մարդիկ կ'ըլլան: Ուժով ու հարուստ մարդիկը խելացի չ'ըլլան: Խասապին խօսքը մտիկ ընողներն ալ խելօքիկ մարդիկ կ'ըլլան: Երբ ժողովուրդը լեղապատառ, լեզուն դուրս ինկած, արեւին, անձրեւին տակ հարաւ կը փախչէր, մենք, ես ու կնիկս, հանգիստ տունը նստած պիւֆթէկ, ֆոթլէթ, էսֆալոթ, ֆիլէ կը ճաշէինք, օրական մինչեւ չորս անգամ: Կէս գիշերին կ'արթննայինք. ափսէով պաղ միսը ու հացը քովերին կ'ըլլար, վերմակին վրայ կը դնէինք ու փառաւորապէս, անկողնին մէջ, անգամ մըն ալ կը ճաշէինք: «Անցած ըլլայ» ըսէ: Շարաթ մըն էր հիւանդ էի: Վախցայ. արդեօք արիւնս պակա՞ս է, ըսի: Բժիշկ բերինք. կանոնաւոր, մեծ բժիշկ մը: Մարդը ինծի քննեց ու փորիս զարնելով ըսաւ. — «Ո՞րդ, քիչ մը քիչ կեր, բան մըն ալ չունիս»: Քա՛հ, քա՛հ խնդացի. ես ալ կը վախնայի կոր որ անարիւն եմ ու կրնամ թոքախտ ըլլալ...: Ո՞վ մտիկ կ'ընէ բժիշկներուն խօսքը...: Է՛, սա գերմաններուն համար ի՛նչ կ'ըսես: Վայրենի մարդիկ չեն երևար կոր, բայց դիմացս երբ կ'ելլան կոր, միւս կողմը կ'անցնիմ կոր...: Որքան ալ ըլլայ, վստահելի մարդիկ չեն... Ի՛նչ կ'ըլլայ, ի՛նչ չ'ըլլար... հեռուէ՛ն, մի՛շտ հեռուէ՛ն...: Եկեղեցի գացի, մոմ մը վառեցի Աստուածամարիկիս առջեւ: Մոմ մըն ալ խասապիս համար վառեցի: Աստուած մէկ օրը հազար ընէ...: Մնաս բարով. կ'աճապարեմ կոր: Այսօր մեր մատամբ դիտե՞ս ինչ պատրաստած է. հաւկիթի մէջ թաթխուած քէօֆթէ... նա՛մ, նա՛մ, նա՛մ... Մինչեւ քսանը՛հինգ երեսուն հատ կրնամ ուտել...: Գերմաններ կուզան կոր...: Ցտեսութիւն...:

* * *

1940-ի երկրորդ կէսին մէջ.

— Բարեւ, փաշաս, ի՞նչտոր ես, աղէ՞կ

ես... Սա գերմաններուն համար ի՞նչ կ'ըլլա... գէշ մարդիկ չեն երեւար կոր... քիչ մը սիրել սկսայ... ի՞նչ մեղքս պահեմ, ես քաղաքավար մարդիկը կը սիրեմ...: Շիտակը ըսելով՝ առաջին կարգի զինուոր են...: Կաս կարմիր են. անպատճառ միս չատ կ'ուտեն. միս չատ ուտողները չնորհքով մարդիկ կ'ըլլան...: Պատերազմը իրենք պիտի չահին: Արժանի են: Շատ միս ուտողը ամէն բան կը չահի: Անգլիացիներն ալ չատ ֆիսկալ, չատ չնորհքով մարդիկ են: Առտուն անգամ միս կ'ուտեն եղեր: Ես կ'ուտեմ կէսօրին, իրիկունը, մէյ մըն ալ կէս գիշերին: Անգլիացիներն ալ արժանի են պատերազմը չահելու: Ես չիտակը, երկու կողմին ալ յաղթութիւն կը մաղթեմ: Ամէն ազգ, ամէն մարդ թո՛ղ չահի: Ցտեսութիւն, փաշաս, մսավաճառին կ'երթամ կոր. մեր տիկինը միսի կը սպասէ կոր...:

* * *

1940-ի վերջը.

Գլխաւոր փողոցի մը մէջ կը հանդիպիմ պրն. Աղաթոնին ու ան կ'աղաղակէ.

— Բարե՛ւ, փաշաս, բարե՛ւ: Ի՞նչպէս ես, լա՛ւ ես...: Գիտե՞ս, պատուական մարդիկ են սա գերմանները. գործ բերին, դրամը խաղալ սկսաւ...: Ամօթ չէ եա՛, չատ կը սիրեմ կոր հիմա գերմանները...: Փաշաս, այսօր չատ ֆէյֆի եմ, փառաւոր գործեր ըրի՛ մէկ օրուան մէջ: Բան մը պիտի ըսեմ, բայց պայմանով մը. ինծի չէ՛, չե՛մ, չո՛ւմ պիտի չըսես: Նայէ, ըսեմ: Ես ատանկ բաները չեմ սիրեր: Ինծի հետ բարեկամութիւն ընողը՝ ինծի մերժելու չէ: Ես քեզի չատ հինէն կը ճանչնամ: Աչքիս լոյսին պէս կը սիրեմ: Մեզի պիտի երթանք. հիւրեր ունինք: Անմահական օղի ունիմ: Բերնիդ արժանի մէղքներ կան: Քանի մը հատ պիտի ճնկենք: Գիտեմ. հիւանդ ես. բայց վստահ եղիր որ իմ օղիս մարդու վնաս չի տար: Իմ մէղքներս մարդու չեն դալիր: Ի՞նչ ըսիր...: Քալէ՛...:

Սիրունեան յարկաբաժինն եմ. փողոցի վրայ նայող սենեակի մը մէջ կը հիւրասիրուիմ: Կահաւորումը միջակէն վատ է: Տիկին Անժէլը արդէն կը ճանչնամ: Կը ծանօթանամ պարոն Աղաթոնի աներձագին՝ պարոն Ժէրա-

րին, կնոջը՝ Ագապիին, եւ իրենց մանչուկին՝ Արմանին:

Ժէրար երկար ու չոր մարդ մըն է: Ագապի թոռմիկ սկսած ծաղիկ մը, տպաւորիչ աչերով: Արման աղուոր մանչուկ մըն է, թաղուած ֆրանսերէն, պատկերազարդ, հին հանդէսի մը մէջ:

Քանի մը գաւաթ կլլելէ յետոյ, պարոն Աղաթոնի մէջ սոխակը կը գեղգեղէ: Կը խօսի իր աներձագին մասին.

— Մեր Ժէրարը գէշ տղայ չէ, բայց մե՛ղք որ ինծի գաղափարակից չէ:

Ժէրար ջղային է: Բուռն իր սիրոյն եւ ատելութեան մէջ, կ'ըսէ.

— Քու ո՞ր գաղափարիդ գաղափարակից ըլլամ: Տարին ունի չորս եղանակ, տասներկու ամիս, յիսուներկու շաբաթ, երեք հարիւր վաթսուներհինգ օր: Դու ատարին հազար կարծիք ունիս, հինգ հարիւր գաղափար, համակրութիւն, հակակրութիւն, բոլորն ալ իրար հակասող: Ո՞ր գաղափարդ տեսական է: Վարդը մէկ օր կ'ապրի գոնէ. դու կարծիքներ ունիս որ ժամ մը չեն ապրիր: (Դառնալով ինծի) եղբայր, օր մը անգլիասէր է, յաջորդ օրը գերմանասէր, միւս օրը գերմանատեսաց, յետոյ անգլիատեսաց, հայասէր, հայատեսաց, մարդասէր, մարդատեսաց: Կատարեալ ժիրալէթ, ամենակատարեալ ֆըրըլտալիս: Միայն ֆրանսացիներուն եւ Ծրանսայի հանդէպ ունեցած սէրը անփոփոխելի է... մէյ մըն ալ միսին համար ունեցած պաշտամունքը...

Աղաթոն ըսաւ.

— Մեր Ժէրարը դպրոց տեսած է: Լեզուն ֆըրըլտալիսի պէս կը դառնայ, տեսար չէ՞. փաստը տուաւ. գաղափարակից չըլլալուն ալ փաստը տուաւ: Ժէրար, սիրելիս, ես ամէն անգամ գաղափար մը յայտնելու անկեղծ եմ: Իմ օրուան գաղափարիս գաղափարակից եղիր:

— Այսինքն միշտ «այո՛» ըսեմ: Եւ ինչո՞ւ համար...:

— Գաղափարակից ըլլալու համար:

Մէջ մտաւ գեղանին տիկին Ագապի ու ամուսնոյն ըսաւ.

— Դու ալ գաղափարակից եղի՛ր. լմնայ երթա՛յ...

Աղաթոն սիրալիր ակնարկ մը ուղղեց Ազապիին: Համակ համբոյր էր իր նայուածքը...

Տիկին Անժէլ ըսաւ ինծի.

— Միշտ չուն ու կատու են...

Աղաթոն հարցուց.

— Շունը ո՞վ է, կատուն ո՞վ է...

Սօսք առաւ Ժէրար.

— Մարդ, շատ անգամ, իր կերած կենդանիին ձեւը կ'առնէ: Այժմ շատ ուտողը՝ այծի կը նմանի, նապաստակ շատ ուտողը՝ նապաստակի, կով շատ ուտողը՝ կովու, խոզ շատ ուտողն ալ կը նմանի խոզի:

— Այդ ամէնէն ալ ուտողը ի՞նչի կը նմանի, հարցուց Աղաթոն:

— Այդ ամէնէն ալ ուտողը կը նմանի գաղանի: Ահա թէ ինչո՞ւ մարդիկ հրէշի վերածուած են:

— Այդ հաշիւով մարդիկ հրեշտակի միտ կ'առնուին. գտի՛ր, բե՛ր, ամէն օր, հրեշտակի միտը, գինը ինչ որ է կը վճարեմ...

— Շատ ուշ է: Քիչ առաջ կ'ուզէիր գիտնալ շո՞ւն թէ կատու ըլլալդ: Անհո՞գ եղիր: Ո՛չ մէկն էս, ոչ ալ միւսը: Այր ու կինը կ'ըլլան չուն ու կատու: Այրերը չուներ են իսկ կիները կատուներ: Ըսել չեմ ուզեր որ ամէն կին կատու է. բացառութիւններ կան որոնք վագր են: Ըսել չեմ ուզեր որ ամէն այր չուն է. օ՛, ո՛չ. յարգելի բացառութիւններ կան որոնք խո՞զ են, քեզի պէս...

Աղաթոնին աջ յօնքը զգալապէս վեր բարձրացաւ իսկ ձախ յօնքը զգալապէս վար իջաւ: Աչերը չիլ դարձան: Որոշապէս բարկացած էր ու իր խմորեղէն դէմքը առած էր սաղայէլական արտայայտութիւն: Ժէրարին ըսաւ.

— Ծօ՛, ինծի՛ նայէ...

Ժէրար ըսաւ.

— Նայեցայ...

Աղաթոն իր դիւային դէմքը պահած.

— Աղէկ նայեցա՞ր...

— Նայեցայ: Մէյ մըն ալ դուն նայէ: (Ու ձեռքի հայելի մը խփելով, բռնեց Աղաթոնին դէմքին դէմ) Դուն ալ նայեցա՞ր...: Սոքը սասանայի է փոխուեր...

Փոքրիկ Արմանը միջամտեց.

— Մամա, միշտ կը պոռան, չեմ կրնար կարգալ...

Ժէրար եւ Ազապի զայրացան իրենց տղուն: Աղաթոն, օդին մէջ շարժում մը ընելով, իր սովորական դէմքը ստացաւ: Աղաթոն խօսեցաւ իր օրուան յաջողութիւններէն: Օրհնեց, դովեց գերմանները ու եզրակացուց.

— Անոնց շնորհիւ մեր կեանքը ազատեցինք. անոնց շնորհիւ գործ կ'ընենք: Շատ կը սիրեմ ֆրանսացիները. սիրել սկսայ նաեւ գերմանները: Կը մաղթեմ որ երկուքն ալ իրար չիրեն: (Ու Ազապիին նայելով) Սիրելէն անուշ բան կա՞յ...

Ժէրար ըսաւ.

— Այսօր գերմանները կը գովես. նայինք ո՞րքան ատեն պիտի տեւէ: Վստահ եմ որ, օր մը, պիտի քֆրես:

— Աղբար, ինչո՞ւ ապագան մէջ կը խառնես հիմա: Բնաւ համաձայնող չես: Դուն ալ գերմանասէր ես:

— Ոչ մէկ ըսածիդ համար վստահութիւն ունիմ, պատասխանեց Ժէրար:

— Ըրածներուս համա՞ր ալ վստահութիւն չունիս...

— Չունիմ:

— Օդիս վրայ վստահութիւն ունի՞ս... (Դարձեալ ստացաւ դիւային դէմքը) Հացիս վրայ վստահութիւն ունի՞ս... միտիս վրայ վստահութիւն ունի՞ս... Ապերա՞խտ...

Դժոխքը հիւրասենեակէն ներս մտաւ: Ժէրարն ալ սատանայացաւ, տիկին Անժէլն ալ, նոյնիսկ Ազապին աղուոր սատանուհի մը եղաւ: Արմանն ալ սատանի ձագ մը եղած էր: Օդին կրակի վերածուած էր:

Այնքան սատանաներու մէջ մնալ կարելի չէր:

Հայհոյութեան ոռոմբեր սկսան արձակել իրարու: Ռոռոմբեր հայկական լուսանքի, ոռոմբեր ֆրանսական լուսանքի, վերջապէս ոռոմբեր թրքական հայհուհներու:

Ստամբուլի ցաւը պատրուակելով հեռացայ:

Սանդուխէն իջած ատենս դեռ կը լսէի պրն. Աղաթոնը որ կը պոռչտէր.

— Կնիկ, սա միտը բեր որ ջիդերս հան-

դարտին: Հիւրիս առջեւ զիս խայտառակե՛լ: Դուրսը ամէն մարդ կը պատկառի ինձմէ, ամէն մարդ: — Եպարավաճառ, պողավաճառ, գինեպան, նոյնիսկ Բէլի պէս մսավաճառս ու իր Շամիրամ Թազուհիի պէս կնիկը, իր ջէյրամի պէս հարսը... հազար պատիւ կ'ընեն ինծի...: Անանկ է. մարդարէն իր տունին մէջ պատիւ չունի...:

* * *

1941-ի սկիզբը.

— Մարդ գերմաններուն հետ աշխատելու է եղեր: Ի՞նչ սէմփաթիկ, ի՞նչ ճէթըլմէն, ի՞նչ կըթուած մարդիկ: Շատ կը սիրեմ կոր: Երկու օր առաջ, Գերման սպայի մը ադամանդ մը ծախեցի: Ապրանքը 200,000 հաղիւ կ'արժէր: 300,000 ուղեցի. վճարեց, վայրկեանական վճարեց: Կէս ժամուան մէջ 150,000 շահեցայ: Մարդը ընկերներ ալ պիտի բերէ:

— Ուրեմն խարեցիր սպան:

Աղաթոն, խորհրդաւոր դէմք մը առնելով, ըսաւ.

— Ձե՞ս դիտեր աշխարհի օրէնքը: Մարդ իր սիրածը կը կոթէ:

* * *

Քանի մը շարաթ յետոյ.

— Գերմանները... ի՞նչ ազգ, ի՞նչ գինուոր, ի՞նչ մարդիկ...: Միշտ սիրած եմ ատ ազգը...: Աննման են...: Իրենց օգտակար կ'ըլլամ կոր...: Քարտէսով իրենց ճամբայ կը ցուցնեմ կոր...: Անունս «փոլոթիկոս» դրած են...: Հիթլերին գրեցէք ըսածներս, կ'ըսեմ կոր...: Ա՛հ, մէյ մը ճանչնայի ատ Հիթլերը... ի՞նչէր ունիմ անոր ըսելիք...: Ամէն բանէ առաջ, պիտի ըսեմ որ միս ուտէ: Կամացուկ մըն ալ պիտի հասկցնեմ որ ամէն թռչունի միս չ'ուտուի: Պիտի ըսեմ որ կլլելը աղէկ բան է, բայց մարսել պէտք է: Մարսելու համար նա՛մ, նա՛մ ընելու է. այսինքն ծամելու է: Ծամելու համար ալ ակոսան կարելորդ է: Ակոսայի համար ալ ոսկի պէտք է: Ծամբայ պիտի ցուցնեմ, վոլթ-Փաս պիտի սորվեցնեմ: Յետոյ պիտի պահանջեմ որ գերմանական զինանշանը՝ արծիւը փոխէ: Տեղը կովու կամ եզի գլուխ դնէ. բախտ բերող է: Կովու գլուխին տակն ալ

խաչածեւ երկու դանակ, կեռ խաչին տեղ: Դեռ ուրիշ բաներ ալ որոնք ինծի կը պահեմ:

— Պարոն Աղաթոն, ըսի:

— Հրամմէ, անուշա, հրամմէ, չաքարս...

— Դուն ամէն բան մսավաճառի խանութի վերածել կ'ուզես:

* * *

1942-ի երկրորդ կիսուն.

— Բարեւ, մոն չէր: Աս պատերազմը պէտք էր ըլլար: Կեցցէ՛ պատերազմը...

— Բայց դուն խաղաղասէր էիր...

— Խաղաղասէր էի երբ գինուորական տարիք ունէի. հիմա յիսունս անցայ. ա՛լ պատերազմասէր եմ...: Մեր երիտասարդ եղած ատենը՝ ծերերը օգտուեցան ընդհանուր պատերազմէն: Հիմակ ալ թո՛ղ կռուին երիտասարդները եւ ծերերս հարստանանք: Ամէն բան կարգով է: Աշխարհը կը դառնայ, ամէն բան հետը կը դառնայ: Երէկ այնպէս, այսօր այսպէս: Եկուր ականջէդ վար, մտերմարար, բան մը ըսեմ: — Կեցցէ՛ պատերազմը եւ կեցցէ՛ սեւ շուկան: Հա՛, բան մըն ալ ըսեմ: Երկու օր առաջ խոզ մը բերել տուի գաւառէն... նա՛մ, նա՛մ, նա՛մ... ի՞նչ հոտ, ի՞նչ համ... բերնիդ արժանի... Պոռտոյի գինիով այդ խոզի միսը... նա՛մ, նա՛մ, նա՛մ...: Արքայութիւն, փաշա, արքայութիւն...

* * *

1942-ի վերջերը.

— Բարե՛ւ, բարե՛ւ, փաշա: Քեզի տեսնալ կ'ուզէի կոր: Անցած օր սա Արշակին հետ խնդիր ունեցանք: Պոլշեվի՞ք է ինչ խարախաքա է: Գերմաններէն դժգոհ է եղեր: Կեանքը սուղցուցեր են, ֆիլան ֆալան բաներ: Ի՞նչ անճարակին վաստկածն է: Աղբար, ապրանքին սուղ ըլլալը ի՞նչ կարեւորութիւն ունի երբ դրամը առատ է, երբ ամէն բան կը գտնուի: Պատերազմէն առաջ հազար բարիք կար. կար ամա դրամ չկար, փաշա: Խնդիրը դրամին վրայ է: Աշխարհի քէմլը ոսկին է: Ապերախտ ըլլալու չենք. գերմաններուն շնորհիւ հարստացանք: Ամէն օր միս կ'ուտենք կոր: Առանց միսի կեանք կ'ըլլա՞յ: Ելեր է ատ շոշորթ Ար-

շակը ինծի «անմիտ» կ'ըսէ: Ծօ', ըսի, միտք ըսածդ ուղեղ է, ուղեղ ըսածդ ալ միտ է ու միտն ալ, փա՛ռք Աստուծոյ, ես եմ: Իր չոր ոսկոր վիճակովը ելեր է ու ինծի «անմիտ» կ'ըսէ: Մարդ օրը երեք ժուժ միտ եթէ չուտէ եւ ժուժը երեք պիւֆթէկ կամ բուսթէկ եթէ չուենայ՝ հարկաւ անմիտ կ'ըլլայ: Գնա՛ աստ ապուշին հասկցուր որ առանց միտի միտք չ'ըլլար: Միտք ըսուածը չոր ոսկոր չէ, միտ ու ծուծ է: Ամէն միտ ուտելու, Աստուած վկայ, միտքիս մեծնալը կը զգամ...

* * *

1942-ի դեկտեմբերին.

— Բարեւ, ջանիկս, քէյֆ հա՞ւ...: Սա Արշակին հետ նորէն բռնուեցանք: Աս անգամ շատ գէշ կերպով իրարու տուինք առինք: Ուտքի ելանք: Քիչ մնաց իրար ալ պիտի ծեծէինք: Մինասենց տունն էինք. Աւետիսեանները եւ Սիմոնեանները մէջ մտան: Հարկաւ պիտի հարցնես թէ խնդիրը ի՞նչ էր, կամ խնդիրը ի՞նչէն սկսաւ: Էֆէնտիս, ես ըսի որ առանց հայ եկեղեցիի, առանց կաթողիկոսի, առանց ազգայնականութեան հայութիւն չ'ըլլար եւ առանց Թրքահայաստանի հողերուն Հայաստան չ'ըլլար: Վա՛յ պապամ, դո՛ւն ես ասիկա ըսողը. Արշակը կատղեցաւ, կրակ կտրեցաւ, միաց, գոռաց, քֆրեց, թքաւ ու ինծի «հէ՛, է՛, անխելք, սատանայ, անիշխանական ու «Փաշիստ» անուանեց: Ես ալ հարկաւ բերնիս Եկածը դուրս տուի ու մանաւանդ ըսի. — Եթէ հրէշ եմ՝ ուրեմն է՛ չեմ, եթէ Փաշիստ եմ՝ ուրեմն անիշխանական չեմ: Յետոյ խնդիրը, բնականաբար, անձնականութեան գնաց...: Ես Սիմոնեանին հետ տուն գացի ու ջիղերս հանդարտեցնելու համար մէկ քիւօ միտ կերայ: Մեղքցայ ալ Արշակին. ի՞նչպէս ինք պիտի խաղաղեցնէ ջիղերը. խեղճը ուտելիք միտ չունի...

* * *

1943-ի սկիզբը.

— Ծուռ նստինք, շիտակ խօսինք. ա՛լ սա գերմաններն ալ չափը կ'անցընեն կոր, աղբարս: Ըլլալիք բան չէ: Ամէն բան կը տանին

կոր, ամէն բան կ'առնեն՝ Գերմանիա կը կրեն կոր: Մարդ ըսածդ իր չափը գիտնալու է: Մինակ գոհարեղէն տանելու էին: Ուտելիք կը տանին, խմելիք կը տանին, կարասի կը տանին, ոսկի, գոհար կը տանին, մարդիկն ալ կը տանին կոր, կիներն ու աղջիկներն ալ կը տանին կոր...: Եթէ ձեռքերնուն գայ՝ մէյ մէկ անիւ պիտի դնեն Ֆրանսայի տակը ու շիտակ 'Կեռմանիա պիտի տանին: Ա՛լ բաւական է: Թող ելլեն տեղերնին երթան: Աւագակ են եղեր: Արդէն սրտանց չէի սիրած այդ մարդիկը: Հիմակ ատել կը սկսիմ կոր: Աղբար, ամէն բան կը տանին, աղէ՛կ, գոնէ առատ միտ ձգեն մեղի...: Ես եթէ օրը երեք անգամ միտ չուտեմ՝ չեմ կշտանար: Վա՛յ անկուշտ անամօթնե՛ր: Աղբար, առանց միտի պատերազմ կ'ըլլա՞յ...: Աս վերջերս առուտուր ալ ըրած չունին...

— Պարոն Աղաթոն, չապիկ փոխեր ես, ըսի:

Աղաթոն ձեռքը չապիկին վրայ վրայ դրաւ ու ըսաւ.

— Շարաթը երկու, երբեմն երեք անգամ չապիկ կը փոխեմ: Գործս կը պահանջէ: (Ժըպ-սիլով) Կիներն ալ կը սիրեն մաքուր հագուած, լողուոր հագուած մարդիկը...: Օձը անգամ չապիկ կը փոխէ. ա՛լ ո՛ւր մնաց մարդը...: Շապիկ փոխողը ուշադրութիւն կը գրաւէ. նայէ՛, ուշադրութիւնդ գրաւեր եմ: Շապիկ փոխելը յաջողութիւն կը բերէ: Աստեղ Փարիզ է, ուշադրութիւն. դո՛ւն ալ, կրցածիդ չափ, չապիկ փոխէ:

1943-ի կէսին.

— Բարեւ, մոն շէր: Գործերը ի՞նչպէս Լն...: Օգը բաւական տաքցաւ...: Քեզի ըսելիք ունիմ, այսինքն պատմելիք: Ժէրարենք մեզի եկած էին չարաթ գիշեր: Շատ բան չկար տունը: Ժէրարին հետ վար իջանք, մեր տակի նպարավաճառին, սեւ չուկայով բաներ մը գտնալու համար: 24 հատ հաւկիթ առի, երկու շիշ գինի, մէկ լիվր սոսիսոն եւ երկու տուփ սարտին: Ուրիշ բան չունէր: «Գերմանները ամէն բան կը տանին կոր» ըսաւ նպարավաճառուհին: Մեր միւսիւ ժէրարին արիւնը գլուխը ելաւ ու սկսաւ ճառ մը խօսիլ ու ըսել կնոջը.

— «Վերջացուցէ՛ք ձեր այդ երգը. — «Գերմանները ամէն բան կը տանին»: Այո՛, կը տանին, անշուշտ պիտի տանին, ո՞ր յաղթականն է որ չի տանիր: Դուք, վաղը, եթէ յաղթական ըլլաք պիտի չտանի՞ք: Կը տանին բայց ոչ ամէնը: Փա՞ստ: Ահա ձեր ծախած գինին, հաւկիթները, սարսիւնը, սոսիսոնը: Եւ ամէն տեղ, սեւ շուկայով, ամէն ինչ կայ: Ազարակապանէն սկսեալ մինչեւ նպարավաճառը՝ ժողովուրդին անուշը կը շահագործէք, կը հարստանաք եւ հայրենասիրութիւն ալ կը ծախէք՝ «Գերմանները ամէն ինչ կը տանին» ըսելով: Վերջացուցէ՛ք: Ամօ՛թ է: Փրանսայի շահը մէկ բան կը պահանջէ. գործակցիլ Գերմանիոյ: Զեր յաւիտենական թշնամին Անգլիան է, բաբեկամի դիմակով: Նոր թշնամի մըն է Գերմանիան, բաց ճակատով: Քանի որ ձեզի ձեռք կ'երկարէ, սեղմեցէ՛ք այդ ձեռքը ձեր շահուն ու Եւրոպայի շահուն համար:»

Նպարավաճառուհին վախցաւ. Ժէրարը կէսթափոյի անդամ կարծեց: Ես մէջ մտայ ու ըսի. — «Տիկին, ականջ մի՛ կախէք, խենթին մէկն է...»: Ժէրարը ի՛նչ կ'ուզէս որ ըսէ. — «Այո՛, խենթ եմ, խենթն է որ կը խօսի անկեղծօրէն, ամբողջ ճշմարտութիւնը: Խենթ եմ, սակայն, քեզի պէս կեղծաւոր չեմ: Իրարու հետ կռուելով վեր ելանք սանդուխներէն: Դուռը բացաւ Ազապին: Ամէն բան պատմեցի կնոջս ու Ազապիին առջեւ: Զիս վտանգած ըլլալը...: Ազապին, կամաց մը, ձեռքս սեղմեց ու ըսաւ, սիրտս առնելով. — «Նպարավաճառի կտորին կարեւորութիւն տալու չէ»: Ի՛նչ կտոր. ճիշտ հարիւր քսան քիլօ: Ազապին ըսաւ կամացուկ մը. — «Կտոր մը ներողամիտ եղիր, ինծի համար, հաճոյքով ճաշենք...»: Սիրտս կտոր կտոր եղաւ: Հնդկահաւին կտորն ալ երբ տեսայ՝ բոլորովին յուզուեցայ... կտորներու մէջ էի...: Ամենէն անուշ կտորը, ի՛նչ մեղքս պահեմ, Ազապին էր: Խոստովանահարս ես դուն...: Աղբար, ես ո՛չ ընկերվարական եմ, ո՛չ հիթլերական, ո՛չ ալ համայնավար: Ես սանթիմանթալ եմ...: Աստուած վկայ, բանաստեղծ ըլլալիք մարդ էի...: Հա՛, բան մը պիտի խնդրեմ քեզէ: Ժէրարը առաջին տեսնալուդ խրատես որ Փրանսացիներուն առջեւ

գերմանները չպաշտպանէ: Շատ կ'ընէ եղբր այդ բանը: Ազապին ըսաւ: Մի՛ մոռնար:

* * *

1943-ի երկրորդ կէսին, դարձեալ պատահեցանք իրարու: Երբ խօսքը պիտի սկսէր՝ ըսի.

— Եղբայր, թո՛ղ սա քաղաքականութիւնը. ա՛լ դդումի համ տալ սկսաւ... ինչո՞ւ այսքան կը զբաղիս... հրաժարէ՛ք...

Պրն. Սիրունեան ըսաւ.

— Դուն չկարծես որ ես միշտակ միս ուտող եմ. ես Մոնթալանպէրն ալ կը ճանչնամ. գիտե՞ս ի՛նչ կ'ըսէ. — «Դուք որքան ալ չզբաղիք քաղաքականութիւնով՝ քաղաքականութիւնը, սակայն, կը զբաղի ձեզմով»: Երբ մէկը ինձմով կը զբաղի՝ քաղաքավարութիւնը կը պահանջէ որ ես ալ իրմով զբաղիմ...

Պատասխանեցի.

— Համաձայն եմ, այդ կէտին մէջ, քեզի հետ: Երբ քաղաքականութիւնը քեզմով կը զբաղի, դուն ալ քաղաքավարօրէն պէտք է առնով զբաղիս, սակայն, չզբաղեցնես ուրիշ մը...

Որո՞ւ կ'ըսես:

Աղաթոն սկսաւ.

— Խայտառակութիւն է սա գերմաններուն ամէն մէկ ըրածը... Անցեալ օր գերման սպայի մը երեսին ըսի ու պոռալով... Ի՞նչ պիտի վախնամ... Դանակը ոսկորին հասած է... Ելէ՛ք, գացէ՛ք, ըսի... Սպան գէշ եղաւ ու ըսաւ կամացուկ մը. — Հո՛գ մի ըներ, պիտի երթանք, լմնցա՛ծ ենք... քափո՛ւթ...

— Ի՞նչ լեզուով խօսեցար գերման սպային հետ:

— Բան... Փրանսերէն, աղբար...

— Գիտէ՞ր...

— Օ՛, այո՛, եւ շատ լաւ...

— Իսկ դուն գիտե՞ս...

— Հարկաւ, մօն շէր, ժը փարլը...

— Ատ ըսածներդ, Փրանսերէն, մէյ մը առջեւ կ'ըսե՞ս...

— Աղբար, դուն ալ զարմանալի ես. հաւկիթին մէջ մազ կը փնտռես. ան ատենը ներսէս եկաւ ու ըսի...: Ես քեզի բան մը ըսե՞մ. դուն ինծի մտիկ ըրէ՛: Եօթանասունըթը տեսակ սղդ կայ, սակայն Անկլօ-Սաքսոններուն պէս

ազդ չկայ: Հարուստ են, շնորհքով են: Հարուստին քսուելու է, հարուստին: Գերմանէն քանի՞ տարի իւղ կ'եւլէ: Անկլո-Սաքսոնները դացած տեղերնին ոսկի կը թափեն, ուտելիք, խմելիք, առատութիւն: Գերմանը սովով ու մահով կը քալէ. ամէն գերմանի աջ կողմը սով է, ձախը մահ: Գացած տեղերնին կը չորցնեն: Շարաթ օր, հինգ քիւլո միս գտնալու համար հոգիս բերանս եկաւ: Առանց միսի հոգին կ'ապրի՞: Փաշաս, քեզի աս միջոցիս շատ նիհարցած կը տեսնամ կոր: Զէ', չեմ հաւնիր կոր: Քեզի ոսկի խորհուրդ մը տամ. ականջիդ օղ ըրէ: Միս կեր. պիւֆթէկ սէնեան... Նայէ՛ ինծի, պատերազմէն ի վեր տասներկու քիւլո վրայ դրի...

— Մարդու մի՛ ըսեր...

— Ինչո՞ւ...

— Քեզի խոզի տեղ կը դնեն... Ասանկ ասեն գիրնալու համար մարդ խոզ ըլլալու է...

* * *

1944-ի սկիզբը.

— Կեցցե՛ն Միացեալ Ազգերը: Մօտերս փարիզ են անգլիացիներն ու ամերիկացիները: Շափուր, շուփուր պիտի պազնեմ իրենց երեսներէն: Պռաւօ՛: Մոն շէք, անոնց երեսէն միլիոննե՛ր, միլիոննե՛ր պիտի շահինք: Պիտի ուտենք ու խմենք: Ժիկօ պիտի ուտենք: Հիմա պիտի ըսես որ՝ նորէն քաղաքականութենէ ճառել սկսաւ աս մարդը: Կնիկս ալ կ'ըսէ. — Բա՛ էրիկս, փա՛ռք Տիրոջ, ամէն բան տեղերնիս է, ինչո՞ւ քաղաքականութիւն կ'ընես, արիւնդ կը պղտորես, ջիղերդ կը խանգարես, փառաւոր հանդիսող կը խռովես: Ես ալ իրեն կ'ըսեմ. — Մօ՛ կնիկ, ես էրիկմարդ եմ, չէ նէ չեմ: Եթէ էրիկմարդ եմ, հարկաւ քաղաքականութիւնով պիտի զբաղիմ: Մանաւանդ որ կը հասկնամ ատ շունչանորդի դործէն: Երսուն տարի է ատ դործին մասնագէտս եմ: Եթէ մեծ ազդ ըլլայինք՝ առաջնակարգը կ'ըլլայի քաղաքագէտին: Վալթ-Փասի մէջ մէկ հատիկ եմ: Ամէն ազգի պաղտնիքները դիտեմ: Զըրչիլը անգամ մատիս վրայ կը խաղցնեմ: Բիպէնթրոպը քռի կ'ընեմ: Երիտասարդութեանս ֆութպոլ խաղացած եմ. ինծի պէս մըն ալ չկար՝ զնդակը

աջ ու ձախ տանիլ բերելու մէջ: Մեծ քաղաքագէտ կոչուողներուն գլուխները զնդակ կ'ընէի ու քիթիս վրայ կը խաղցնէի: Նայէ ան ատեն հայ ազգը ի՞նչ կը շահէր. ոչ թէ ծովերէ ծով ալլ ովկէանոսներէ ովկէանոս Հայաստան մը: Մեղք որ հայ ազգը մեծ ազդ մը չէ: Ըսած խօսքս խօսք չէ: Կնիկս կ'ըսէ. — Գիտեմ, ասլանս, կ'ընէիր ատ ամէնը. բայց ես քեզի սիրելուս ու մեղքնալուս համար կ'ըսեմ. — Վազանցիր սա քաղաքականութենէդ: Անմահ կնիկըս կը հիանայ վրաս: Ես ալ կնկանս վրայ կը հիանամ. խելօքիկ, տանտիկին, հնազանդ, մանաւանդ միս եփելու, խաչելու, խորովելու մասնագէտ:

* * *

1944-ի առաջին եռամսեային, փողոցի մը բերնին մէջ, դէմ դիմաց կ'եւլենք: Աղաթոն կ'ուրախանայ ու կ'ըսէ.

— Բարեւ, ջանս: Ան ի՞նչ էր, երէկ գիշերուան օղային յարձակումը: Սոսկալի բան էր: Գիտե՞ս, ես հիմա նոր ապրի (ապաստանարան) մը գտած եմ: Ութը յարկնոց հաստատուն չէնքի մը տակը, խոշոր քալ (մառան) մը: Դռնապանուհին ձեռքը քսան Ֆրանքնոց մը կոխելուս պէս՝ վար կ'իջնենք կոր: Այդ չէնքը ճիշտ մեր դիմացն է: Երէկ գիշեր հոն էինք էրիկ կնիկ, երկու պայուսակներով: Մէկ պայուսակին մէջ ոսկի, գոհարեղէն, դրամ, իսկ միւսին մէջ հաց, սուճուխ, դանակ, գինի: Պայուսակները պատրաստ են: Ուտելիքներու պայուսակը մատամս կ'առնէ, մէկալը ես կ'առնեմ: Երկու պղտիկ աթոռ ալ կ'առնենք. անկիւն մը ունինք մառանին մէջ, ան անկիւնը կը գրաւենք: Աղուոր մը տեղաւորուելէ ետքը ապօթթիկս կ'ընեմ եւ ուտելիքներու պայուսակը բանալ կուտամ: Կը սկսինք փառաւորիկ մը ուտել: Երէկ գիշեր ան ի՞նչ կործանում էր: Մեր գտնուած մառանին դուռը կ'երբար: Մեր մասնաւոր «Աստուածամայր» կը կանչէր, կնիկ մը մարեցաւ, երկու աղջիկ սկսան լալ, ուրիշ կին մը ջղայնացաւ ու սկսաւ պոռալ կանչել: Մենք մեր անկիւնը տեղաւորուած՝ մեր սուճուխը կ'ուտէինք: Մեր մատամին սիրտ կուտայի, միս կուտայի ու կ'ըսէի. — «Մեռնինք նէ ալ փորերնիս կուշտ մեռնինք»: Մեր մատամը

սյունյաներուն ձայնէն վեր վեր կը ցատկէր ու կ'ըսէր. — «Մա'րդ, խիղճ ունեցիր, դուրսը մարդիկ կը մեռնին կոր, աշխարհը կը կործանի կոր, ուտելու ատենն է հիմա»: Աղբար, մեռցընողը ե՞ս եմ: Ինծի եթէ մնայ՝ ես մինակ կը շինեմ: Բերան ըսածդ չարժեք ու է. կամ ուտելով, կամ խօսելով: Բերան ըսածդ մարմինին մոթէորն է: Աստուածամօր աղուորիկ մոմ մը խոստացայ ու ձայն ձուռն չհանելով մաքրեցի պայուսակը: Արդէն դռնապանուհիին էրիկը ինծի ըսած է որ ատ չէնքին վրայ ուռմբ ալ եթէ ինչայ՝ հինգ յարկէն աւելի չի կրնար կործանել: Մարդը, հիմա, աղօթք կ'ընէ կոր որ Երեմիայի (ահազանգ) ըլլայ՝ ինձմէ քսան Փրկանք առնելու համար: Շիտակը ըսելով, փաշաս, ատանկ վտանգի ատեն ալ ուրիշ համ թըռնի ուտելը: Փորձէ՛, կը տեսնես...: Սա գերմաններուն վիճակը շատ գէշ կը տեսնամ կոր: Ըլլալիքը աս էր, աղէկ գիտէի: Ոչ մէկ ազգի կողմէ սիրուած են: Սիրուելը գիտութիւնն է, մօռ չէր: Աս աշխարհիս մէջ սիրուելու համար՝ տալու է, տալու: Առնողը ո՞վ կը սիրէ: Աստուած անգամ տուած ատենը կը սիրուի...: Սատանան անգամ կը պաշտուի երբ տալ կը սկսի...: Տուողը կը շահի...: Անոր համար է որ մարմինիս միւս կողմամբ, կեանք կը շահիմ...:

* * *

1944-ի դարնան, արեւոտ առաւօտ մը, կը հանդիպիմ պարոն Աղաթոնին, մեր արուարձանին գլխաւոր փողոցին վրայ: Լիալուսնի նմանող իր դէմքը կը լեցուի ժպիտով ու կը մօտենայ ինծի.

— Բարեւ, փաշաս: Երէկ, թատրոն կար, մեր տունը: Կիրակի ըլլալուն ուշ արթնցանք եւ ժամը երկուքն էր երբ պատրաստուեցանք ճաշելու: Մէյ մըն ալ դուռը զարնուեցաւ. Եկողը ժէրարն էր, Աղապիին ու զաւկին հետ: Կէս ժամ յետոյ նորէն դուռը զարնուեցաւ: Այս անգամ եկողը Արշակն էր: Անոնք, ամէնն ալ, չատոնց կերած էին: Մեր ճաշը դեռ աւարտած չէր: Սարէն ձորէն սկսան խօսիլ: Յանկարծ գերմանասէր ժէրարը եւ ուսաստէր Արշակը բռնուեցան իրարու հետ: Օ՛խ, ըսի, մտքէս, քիչ մը կոռեցէ՛ք, աքլորներս: Ախորժակս

աւելի բացուեցաւ: Գինին կը լեցնէի, միւս, կերակուր, բանջարեղէն, պանիր, պտուղ կը լափէի: Եղունգներս իրար կը քսէի. քիթիս տակէն կը խնդայի: Աքաղաղները, երթալով, կը կատողէին: Արշակը կոմունիստները կը պաշտպանէր, ժէրարը՝ հիթլերականները: Արշակը ժէրարին «Կէսթափօ» պոռագ: ժէրար՝ ալ Արշակին «չէկիստ» պոռագ: Ալ ինչեր չըսին իրարու... «Ծախուած, ստրուկ, բռնակալ, մարդասպան, ոճրագործ...»: Կատարեալ ներկայացում էր: Կինները մէջ մտան: Ես կիններուն ըսի. —

«Ձգեցէք ազատ, որ վիճին: Քաղաքական տեսակցութիւնն է, գաղափարական գետնի վրայ է կոխը... ինծի հաճոյք կը պատճառէ...»: Յանկարծ, երկու կոռուզան աքլորները իրարու միացան ու սկսան պոռալ երեսիս. — «Ո՞ր, լո՛ւ, դուռ...»: Ու արիւնը գըլուխս ցատկեց... բարկութենէս կրակ կտրեցայ... (Աղաթոնի աջ յօնքը վեր ելաւ ու ձախ յօնքը վար իջաւ). — Ծօ՛, սրիկաներ, ըսի, ինձմէ ի՞նչ կ'ուզէք... ես ճաշս կ'ուտեմ... ժէրարը պոռագ. — «Ո՞ր, հաճոյք կը զգաս մեր կուրէն: Դուռն ֆրանսասէր ես, սակայն խորունկդ անգլիասիրութիւն կայ: Ոսկին ու միսը կը սիրես դուռն: Ես եւ Արշակը մէկ կէտի մէջ համաձայն ենք. կ'ատենք Անգլիան...»: Ոսք առաւ Արշակը. «Շատ ճիշտ է: Մարդ յիմար պէտք է ըլլայ գերմանասէր ըլլալու համար, խենթ պէտք է ըլլայ ուսաստէր ըլլալու համար: Մենք կ'ընդունինք յիմարութիւնն ու խենթութիւնը, որոնք առաքելութիւններ են: Իսկ մարդ պէտք է քեզի պէս տիմար խող ըլլայ՝ Անգլիան սիրելու համար: Ամօթ չունիս ու կը խնդաս:» Ոսք առաւ ժէրարը. — «Մենք խորապէս կը ցաւինք որ գերմանն ու ուսը բռնուեցան իրարու հետ: Այդ երկու երկիրներուն մէջ գաղափարներ. կան: Անոնք պէտք էր միանային որ քեզ նման բոլոր խողերը ոչնչանային:» Ոսք առաւ Արշակը.

— «Ռուսիա պիտի յաղթէ ու Անգլիան պիտի վերջանայ, խո՛ւ, հիմակուց կրնաս սուգ բռնել:» Ծօ, ըսի, ես ձեր ուսին ալ, գերմանին ալ, անգլիացիին ալ խերը կ'անիծեմ: Անկիրթներ, դուք խող մըն ալ չէք արժեք: Աս

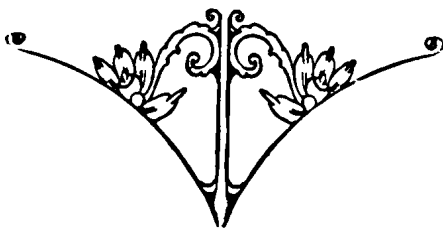
սպատերազմը Ամերիկան պիտի չահի: Պայթեցէ՛ք եթէ կ'ուզէք...: Մաքէրիէլ ունեցողը պիտի վաստկի: Ամերիկա մաքէրիէլ ըսել է, ռսկի ըսել է, միս ըսել է...: Անօթիներուն գործը չէ յաղթանակը...: Նորէն պոռացին, սակայն, խօսքերս իրենց վրայ ցնցող տպաւորութիւն գործած էին: Պատառաքաղս զարկի միսի շերտի մը ու մէկ անգամէն բերանս նետեցի: Կարծես Գերմանիան կլլեցի: Պատառաքաղս զարկի միսի երկրորդ շերտի մը ու բերանս նետեցի: Կարծես Ռուսիան կլլեցի: Ագապին ճառ մը խօսեցաւ ու ինծի իրաւունք տրւաւ: Ժէրարը ըսաւ.— «Քեզի կնիկները ձայն կուտան: Կնկան ձայն ունիս, ինչպէս նաեւ կնկան խելք...»: Ինքը կնկան խելք ալ չունի...:

Ժէրարը միշտ կը վիրաւորէ ինծի: Ես նորէն բարեկամ կը մնամ, ինչպէս նաեւ բարեբար: Այո, ես բարեբար մարդ եմ: Առանց սանթիմ ուզելու՝ ամուսնացայ քրոջը հետ: Միշտ օգնեցի իրեն ու իրեններուն: Զինքը հարստացուցի: Ես իր բարեբարն եմ ու անանկ պիտի մնամ:

Երբ հեռացայ, ի'նչ մեղքս պահեմ, ըսի մտքէս.

— Կրնայ ըլլալ որ Աղաթոնը Ժէրարին բարեբարը ըլլայ: Պէտք չէ մոռնալ սակայն որ Տիկին Ագապին ալ Աղաթոնին բարեբարուհին է...

(Մնացեալը յաջորդով)

ԳԱՐՆԱՆ ԿԱՆՁԵՐԻՑ

Առուակն է խօսում
 — Գարունն է աղջիկ—
 Քո սէրն է հոսում
 — Սրտիս մէջ՝ մեղմիկ...
 Թովիչ ծաղիկներ՝
 — Շուրջսար են բռնած—
 Բիւր թիթեռնիկներ՝
 — Ծաղկանց հետ փարուած..
 Սէզներն են խըշշում
 — Ամէն ի՛նչ երա՛գ—
 Դո՛ւ ես իմ սըրտում
 — Հեմում հեգանա՛գ...

* * *

Ժըպիտ եմ ուզում,
 — Որ սիրտըս տաճնա՛յ.
 Հոգիս ես յուզում,
 — Աղջիկ հեռակայ...
 Շողերով ցօղումս՝
 — Զինջ արշալոյսի.
 Ե՛կ, ցընորք դարձած
 — Ազրիւրը յոյսի...

Ս. ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ

Դօքսորո, Մէսս.

ՔՍԱՆ ՏԱՐԻՍ...

Մի թափառում լռյսի նըման,
 Երգ է թռչում իմ շուրթերից.
 Եւ կարօտից՝ հոգիս վառման,
 Վե՛ր սըլանում տառապանքից...

Թեւեր առած՝ սուրում է նա,
 Իմ հիւզակիս եւ ի՛մ գիւղի՛ս.
 Ո՞վ կայ արդեօք մեր տան հիմա,
 Եւ սպասում վերադարձի՛ս...

Վաղո՛ւց սահեց քսան տարիս,
 Երբ հայրըս ինձ ճամբեց յոյսով.
 Զիւնը նըստաւ անտո՛ւն գըլիսիս,
 — Կեանքս անցաւ արցունքներով...

Իմ դեգերում դըժբախտ հոգում,
 — Մի յարականչ վիշտ կայ անքուն.
 Սիրտըս է լըռին արցունքոտում
 — Քո՛ կարօտի՛ց՝ իմ աւեր տո՛ւն...

Յուսակըտուր եւ մոլորուած,
 — Իմ աչքերում լաց կայ կիզուն.
 Մահանում եմ կամաց-կամաց,
 — Զը տեսած քե՛զ, հայրենի տո՛ւն...

Ս. ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ

Ֆոթոթորո, Մէսս.

ՄՈԼՈՐՈՒՆԻ ԹԻՉՈՒՆԵՐ

Գրեց՝ ՌԱՔԻՆԴՐԱՆԱԹ ՏԱԳՕՌ

Թարգմ.՝ ՍԱՀԱԿ ԶԹՃԵԱՆ

155

Լռութիւնը կը կրի քո ձայնը, ինչպէս
բոյնը կը կրի նիրհող թռչունները:

156

Մեծը քայլում է Փոքրի հետ՝ առանց
վախի:

Միջակը հեռու է մնում:

157

Գիշերը բաց է անում ծաղիկները գաղտ-
նի, եւ թողնում է օրուան որ շնորհակալու-
թիւններ ստանայ:

158

Ոյժմ ստանում է իր զոհերի ձեւաւորու-
մը, որպէս դժգոհութիւն:

159

Երբ մենք ուրախանում ենք մեր լիութեան
մէջ, այն ժամանակ՝ կարող ենք ուրախու-
թեամբ բաժանուել մեր պտուղներից:

160

Անճրեւի կաթիլները համբուրեցին երկիրը
եւ փսփսացին, — մենք տունը կարօտցած մա-
նուկներ ենք, մայրի՛կ, գալիս ենք քեզ մօտ
երկնքից:

161

Սարդի ոստայնը կեղծում է, որպէս թէ
ցօղի կաթիլներ է բռնում, եւ բռնում է ճան-
ճերին:

162

Սէ՛ր, երբ դու գալիս ես վշտի վառուղ
լամպը ձեռքումդ, ես կարող եմ տեսնել դէմ-
քդ, եւ ճանաչում եմ քեզ որպէս հրճուանք:

163

— Գիտուններն ասում են, որ լոյսերդ մի
օր էլ չեն լինի, ասաց կայծոռիկը ասողերին:
Ասողերը պատասխան չտուին:

164

Երեկոյեան աղջամուղջում՝ մթնշաղի
թռչունը գալիս է իմ լուութեան բոյնի մօտ:

165

Մտածմունքներ միտքս ան գալիս, ինչպէս
բաղերի երամները երկնակամարում:

Ես լսում եմ նրանց թեւերի ձայնը:

166

Ջրանցքը սիրում է մտածել, որ գետեր
միմիայն գոյութիւն ունեն իրեն ջուր մատա-
կարարելու:

167

Աշխարհը համբուրել է հոգիս իր վշտով,
խնդրելով որ հոգիս յետ գայ երգերով:

168

Նա ինչ որ ճնշում է ինձ, հոգի՞ս է որ
փորձում է դուրս գալ բաց օդում, թէ աշխար-
հի հոգին, որ թակում է սիրտս՝ ներս գալու
համար:

169

Մտածմունքը սնուցանում է ինքնիրեն իր
սեփական խօսքերով եւ անում:

170

Ես թաղել եմ սրտիս անօթը այս լռիկ
ժամում. դա լցուել է սիրով:

171

Դու կամ դործ ունես կամ չունես:

Երբ դու պարտաւորուես ասելու, — արի
մի բան անենք, այն ժամանակ կը սկսի նեն-
դութիւնը:

172

Շիկնեց Արեւածաղիկը, որ ունի անանուն
ծաղիկը որպէս ազգական:

Արեւը ծագեց եւ ժպտեց դրա վրայ՝ ասե-
լով, — լա՛ւ ես, սիրունիկս:

173

— Ո՞վ է ինձ առաջ վարում ճակատագրի նման .

— Ես ինքս՝ քայլելով դէպի յետ :

174

Անպիտը լեցնում են գետի ճախճախուտներ , թաղնուելով հեռաւոր բլուրների մէջ :

175

Ես ջուր եմ թափթփում սափորիցս , մինչ քայլում եմ ճամբէս : Շատ քիչ է մնում տանս համար :

176

Ձո՛ւրը մի սափորում պսպղում է . ջուրը ծովում մութ է :

Փոքրիկ ճշմարտութիւնը բառեր ունի , որ պարզ են . մեծ ճշմարտութիւնն ունի մեծ լռութիւն :

177

Քո ժպիտը ծաղիկներն էին սեփական արտիզ , խօսքդ շրջիւնն էր սեփական լերան մայրիկների , բայց սիրտդ էր կինը , որին մենք բոլորս ճանաչում ենք :

178

Փոքրիկ իրերն են , որ ես թողնում եմ Լտեւ՝ իմ սիրելիների համար ,— մեծ իրեր բոլորի համար են :

179

Կի՛ն , դու պարփակել ես աշխարհի սիրտը արցունքներիդ խորութեամբ , ինչպէս որ ծովը երկիրն է պարփակել :

180

Արեւի շողքը ողջունում է ինձ մի ժպիտով :

Անձրեւը , դրա տխուր քոյրը , խօսում է իմ սրտին :

181

Օրուայ իմ ծաղիկը թափեց իր թերթիկները մոռցուած :

Երեկոյեան դա հասունանում եւ դառնում է մի ոսկեայ պտուղ՝ յուշքի :

182

Ես նման եմ մի ճամբի՝ գիշեր ժամանակ , որ ականջ է դնում իր յուշերի ոտնաձայներին՝ լուրի :

183

Երեկոյեան երկնակամարը ինձ համար նման է մի պատուհանի , ե՛ւ մի վառուող լամպի , ե՛ւ մի սպասման՝ դրա յետեւը :

184

Նա որ չափազանց զբաղուած է բարիք անելու՝ ժամանակ չէ գտնում բարի լինելու :

185

Ես աշնանային ամպն եմ , զուրկ անձրեւից , տե՛ս լիութիւնս հասուն բրնձի արտում :

186

Նրանք ատեցին , սպանեցին եւ մարդիկ զովեցին նրանց :

Բայց Աստուած ամօթով՝ շտապում է ծածկելու դրա յիշատակը կանաչ խոտի տակ :

187

Ոտքի թաթի ծայրերը մատներն են , որ կորցրել են իրենց անցեալը :

188

Մթուփինը ճամբորդում է դէպի լոյս , բայց կուրութիւնը դէպի մահ :

189

Շնիկը կասկածում է տիեզերքից , որ դաւեր է լարում նրա տեղը բռնելու :

190

Հանդարտ կաց , ի՛մ սիրտ , մի բարձրացըրու փոշիդ :

Թող , աշխարհը գտնի իր ճամբան դէպի քեզ :

191

Նետը փսփսում է աղեղին թռչելուց առաջ ,— ազատութիւնդ իմս է :

192

Կի՛ն , քրքիջիդ մէջ դու ունես կեանքի աղբիւրի երաժշտութիւնը :

193

Մի միտք, համակ տրամաբանութիւն, նման է մի դանակի՝ համակ բերան:

Դա արիւնեւ կը տայ ձեռքը որ կը դործածի դա:

194

Աստուած սիրում է մարդու լամպը, վառում է դա աւելի լաւ, քան թէ իր սեփական մեծ աստղերը:

195

Այս աշխարհը վայրի փոթորիկների աշխարհն է, պահուած հեղձ գեղեցկութեան երաժշտութեամբ:

196

— Իմ սիրտը նման է համբոյրի ոսկի զամբիւղին, ասաց արեւամուտի ամպը արեւին:

197

Հպումով՝ դու կարող ես սպանել, հեռու մնալով՝ դու կարող ես տիրանալ:

198

Ծղրիթի ճոռցը եւ անձրեւի ձայնը հասնում են ինձ խաւարի միջով, ինչպէս երազների շրջիւնը՝ իմ անցեալ պատանեկութիւնից:

199

— Ես կորցրել եմ իմ ցօղի կաթիլը, հեկեկում է ծաղիկը առաւօտեան երկնակամարին, որ կորցրել է իր բոլոր աստղերը:

200

Վառուդ կոնգը բոցավառում է եւ հեկեկում, — այս իմ ծաղիկն է, իմ մահը:

201

Փշամեղուն կարծում է, որ հարեւան մեղունների փեթակը շատ փոքր է:

Նրա հարեւանները խնդրում են նրանից, որ չիմի մէկը դեռ աւելի փոքր:

202

Ես կարող չեմ պահել ալիքներդ, — ասում է ափը գետին:

Թող հեռքերդ պահեմ սրտումս:

203

Օրը, այս փոքրիկ երկրի ազմուկով, խեղդում է լուսթիւնը բոլոր աշխարհների:

204

Երգը զգում է անհունը օդում, պատկերը հողում, իսկ պօէմը՝ օդում եւ հողում:

Որովհետեւ նրա խօսքերը միտք ունեն որ քայլում է, եւ երաժշտութիւն՝ որ սաւառնում:

205

Երբ արեւը մայր է մտնում արեւմուտքում, Արեւելքը առաւօտուն կանգնում է նրա առջեւ՝ լռիկ:

206

Պէտք չէ ինքս ինձ դնեմ սխալ՝ աշխարհիս առաջ, եւ աշխարհին ինձ դէմ դարձնեմ:

207

Գնվասաւնքը ամաչեցնում է ինձ, որովհետեւ ես գաղտնօրէն մուրում եմ դա:

208

Թռդ ոչինչ չանելս, երբ ոչինչ չունեմ անելու, դառնայ անտազնապ՝ խաղաղութեան իր խորքում, ինչպէս իրիկունը ծովափում, երբ ջուրը լուռ է:

209

Աղջիկ, քո պարզունակութիւնը, լճակի կապոյտի պէս, մերկացնում է ճշմարտութեան քո խորութիւնը:

210

Ամենալաւը չէ գալիս միայնակ: Դա գալիս է բոլորի ընկերակցութեամբ:

211

Աստծու աջ ձեռքը քնքոյշ է, բայց սարսափելի է նրա ձախ ձեռքը:

212

Իմ իրիկունը եկաւ օտարական ծառերի մէջ եւ խօսեց մի լեզուով, որը առաւօտեան աստղերը չէին ճանաչում:

213

Գիշերուայ խաւարը մի պարկ է, որ ճեղքըւում է արշալոյսի ոսկով:

214

Մեր ցանկութիւնը փոխ է տալիս ծիածառնի գոյները կեանքի սոսկական մէգերին եւ շողիներին:

215

Աստուած սպասում է յետ ստանալու իր սեփական ծաղիկները, որպէս պարգեւներ՝ մարդու ձեռքերից:

216

Տխուր խորհուրդներս ինձ նեղութիւն են տալիս, եւ հարցնում ինձնից իրենց իսկ անունները:

217

Պտուղի օգտակարութիւնը թանկագին է, ծաղկի ծառայութիւնը քաղցր է, բայց թող իմ օգտակարութիւնը լինի ծառայութիւնը տեղեւներին՝ խոնարհ նուիրումի ստուերում:

218

Սիրտս տարածել է իր առաջաստները դատարկ հովերին՝ մի անորոշ վայրի ստուերոտ կղզու համար:

219

Մարդիկ անգութ են, բայց Մարդ բարի է:

220

Գաւաթըդ ինձ տո՛ւր, եւ թող լիութիւնս լինի քեզ եւ քոնի համար:

221

Փոքորիկը նման է լացին մի տառապող աստծու, որի սէրը երկիրը մերժում է:

222

Երկիրը չէ կաթում, որովհետեւ մահը մի ճեղքուածք չէ:

223

Կեանքը աւելի հարուստ է դառել սիրովը, քան կորսուած է:

224

Բարեկա՛մս, քո մեծ սիրտը ցուցադրուած է Արեւելքի արեւածագով, նման մի առանձնակեաց բլուրի ձիւնապատ կատարին՝ արշալոյսին:

225

Մահուան աղբիւրը կեանքի հանդարտ ջրին խաղալ է տալիս:

226

Նրանք, որոնք ունեն ամէն ինչ բաց ի քեզ, Աստուած իմ, ծիծաղում են նրանց վրայ, որոնք ոչինչ չունեն բաց ի քեզ:

227

Կեանքի շարժումը իր հանգիստն ունի՝ իր սեփական երաժշտութեան մէջ:

228

Քացիներ միայն փոշի են բարձրացնում եւ ոչ թէ բերքեր՝ հողից:

229

Մեր անուններն են լոյս, որ փայլփլում է ծովի ալիքների վրայ գիշերում, եւ յետոյ՝ մեռնում է առանց իր հետքը թողնելու:

230

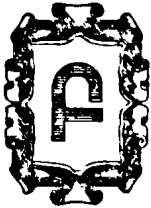
Թող նա՛ միայն տեսնի փշերը, ով որ աչքեր ունի վարդը տեսնելու:

(Շարունակելի)

ԼՈՒՍ ՄԱՍԻԿ

Գրեց՝ ՆԵՐՍԷՍ ՇԻՆԱԿԱՆ

ԱՆՈՒՈՐԱԿԱՆ խոնարհ յարկէ մը ներս կը մտնենք ընկերներով։ Սէտիրին վրայ ծալապատիկ նստած է հայ մամիկ մը, շուրջ չորս քսան տարիներու ծանրութեան բեռով, գլուխը սպիտակ ու ալեհեր, հանգոյն Արարատի գագաթին։

Վարդարան մը ափին մէջ, որուն հատիկները անդադրում կը հրուին, կը քաշուին ու կը դառնան ոսկրացած մատներուն թեթեւ հըպումներովը, ու սեւեռաբիր աչուները բեւեռուած են դիմացի պատուհանը՝ պղտիկ խոհանոցին։

Մեր մուտքին ու ձայներուն ուշադրութեամբ կ'ունկնդրէ։ Սակայն, իր լուծիւնը յայտնի կը դարձնէր, որ չէր կրցած ճանչնալ մեր ձայները, ատկէ առաջ հազիւ մէկ անգամ լսած ըլլալով մեզմէ ոմանց ձայնը եւ, զրեթէ անծանօթ կը ժնայինք տակաւին իրեն համար։

Երեք տարիներէ ի վեր աչուներուն լոյսէն զրկուած՝ ամբողջ գաղութին Լուս մամիկն է (Լուսիկ) ան, համակ վիշտով ու դառնութիւններով շաղուելուած։

Առաջին անգամ Արմէն կը մօտենայ ու կը խօսի որդիական երկիւղածութեամբ ու յարգանքով։

— Բարե՛ւ Լուս մամիկ, ի՞նչպէս ես, աղէ՞կ ես, — կը հարցնէ Արմէն, Լուս մամիկին տաքուկ ու ոսկրոտ ձեռքը ափերուն մէջ առնելով, — ճանչցա՞ր զիս, Լուս մամիկ, թէ՛ մոռցած ես արդէն...

— Վրադ ցաթէ արեւ, գառս։ Ապրի՛ս, կանչնաս, վիշտ ու նեղութիւն չտեսնես։ Ի՞նչպէս ըլլամ, սովորականին պէս։ Երէկը՝ այսօրուան ու այսօրը՝ երէկուան յար եւ նման։ Յաւիտեական խաւարին՝ զիշերին մէջ կ'ապրիմ երկու տարիէ ի վեր, մանչս։

Անունս Լուս մամիկ է բայց աչուներս լուսէ ու արեւէ զրկուած են, ու չեմ գիտեր թէ՛ այս խոր ծերութեանս՝ վերջալոյսին մէջ ափսի վիճակուի՞ր արդեօք, որ հե՛ղ մըն ալ Արարիչին լոյսը տեսնեմ։ Փա՛ռք իր գոյութեանը։

Լուս մամիկ, շարունակ աչուները դամած դէպի պատուհանը, կը շարունակէ խօսիլ ցամքած ու դողդոջուն շրթունքներով։

— Այսուհետեւ, միա՛յն մէկ տենչանք ունիմ Բաարձրեալէն։ Այն է, տեսնէի, վերջին անգամ մըն ալ տեսնէի հոգեհատորիկներուս դէմքերը։ — Սրտիս զա՛րկը՝ Զաքարիա, տոհմիկ հարսի՛ս՝ բարի Եղիսաբէթիս, Սուրէն թոռնիկի՛ս նուշ ու անո՛յշ։ Բարեկամներու, ծանօթներու ու դուռ-դրացիի։ Բոլորին ալ դէմքերուն կարօտը կը տանջէ զիս. մանչս։ Ահա՛ իմ վերջին փափաքս Նախախնամութենէն, վերջալոյսիս ու գերեզմանիս չէմքերուն վրայ։

— Լուս մամիկ, — կը կրկնէ իր հարցումը Արմէն, — հարցուցի թէ՛ զիս ճանչցա՞ր. չպատասխանեցիր։

— Զաւակս, ինչ գիտնամ, — կը պատասխանէ Լուս մամիկ, — նոր ըլլալուդ համար թէ՛ անունդ, թէ՛ ձայնդ յիշողութեանս մէջ պահելը դժուար է։ Բոլոր անոնց, որ աչքերուն լոյսովը ծանօթ եմ, կը ճանչնամ վայրկենական երբ ձայներին կ'առնեմ։ Թէեւ կ'ապրիմ մշտնջենական խաւարին մէջ, սակայն, զանոնք երեւակայութեանս մէջ կը պատկերացնեմ ու ներաշխարհիս յատա՛կ լոյսովը առաջուան պէս կը տեսնեմ դէմս, քովս, շուրջ բոլորս կեցած՝ կամ նստած ատեննին խօսակցութեան ժամանակ։

Ներէ՛, մանչս, որ քեզ չկրցայ ճանչնալ։ Որովհետեւ, աչքերուս լոյսովը չեմ տեսած։ Պատկերդ անոնց լուս-ոսպիկներէն ներս չեն

ինկած... Ահա՛, ասոր համար ալ թերեւս քիչ մը ժամանակ եւս չկրնամ որոշել ձայնդ, միտքըս պահել անուշդ, մինչեւ որ քու ալ ձայնդ յիշողութեանս սկաւառակին վրայ արձանագրեմ, ձայնագրեմ միւսներուն պէս:

Այն ատեն տե՛ս թէ՛ Լուս մամիկը ինչպէս քեզ ալ պիտի կրնայ ճանչնալ դիւրութեամբ, երբ որ ձայնդ լսէ:

— Լուս մամիկ, — կը հարցնէ Արմէն, քնքշութեամբ, — խօսելու ատեն ու նաեւ շարունակ աշուիդ սեւեռուած կը տեսնեմ դիմացը: Երբեք շուրջդ չես դարձներ գլուխդ... Ինչո՞ւ այդ դիրքը՝ յարատեւ:

— Ա՛յ, իմ ուշադիր ձագս, ատիկա՞ կ'ուզես հասկնալ ու չկրցա՞ր կուսնել...: Լա՛ւ, կեցիր որ բացատրեմ ասոր ալ պատճառը, — կը պատասխանէ Լուս մամիկ, թառամած դէմքին վրայ թեթեւ ժպիտ մը խաղցնելով, — խոհանոցին պատուհանը ճիշտ դիմացս՝ իմ հաւասարութեանը վրայ է, չէ՞: Ատիկա ես գիտեմ՝ այն օրէն, երբ աչքերուս մէջ կայծեր կային դեռ ու մինչեւ այսօր ալ՝ այնպէս կը տեսնեմ, իբր թէ բաց աչքերով: Օր մը յանկարծ, այստեղ նստած՝ ու դիտած պահուս, ինծի այնպէս թուեցաւ թէ՛ աչքերուս լուսը այդ դիմացի պատուհանէն դուրս սահեցաւ ու պատուհանը փակուելով խաւար պատեց: Այդ օրուէն ի վեր, ամէն վայրկեան, այստեղ նստած ու աչքերս սեւեռած եմ հո՛ն՝ հաւատալով, յուսալով թէ՛ աչքերուս կայծերը, շողերը այդ պատուհանէն ալ ներս պիտի իյնան նորէն...: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ աչքերս չեմ կրնար շեղել այդ դիմացի պատուհանէն, — կը բացատրէ Լուս մամիկ իմաստասէրի մը պէս, սարսուելով մեր հոգիները ու տխրութեան ալիք մը նետելով բոլորիս վրայ:

— Վերջալո՛յսը կ'ապրիմ, մանչս, վերջալոյսը, — կը շարունակէ Լուս մամիկ, — սակայն, լոյսի շո՛ղ մը անգամ չի նշոյլուիր...: Փառաւոր էր աղջիկներուն՝ մարոնցս տանը: Միջակ կարողութեան տէր արհեստաւոր մըն էր հայրս: Կ'ապրէինք առանց բանի մը պակասութիւնը զգալու: Երջանի՛կ էի նաեւ հարս գնացած տեղս...: Արջալո՛յսը կեանքիս՝

վճիտ էր, մարգարիտ... Սահեցա՛ւ, անցա՛ւ անուրջի մը պէս: Գնաց, հեռացա՛ւ անհետ տարիներու թաւալումին, տրորումին տակ անվերադարձ:

Տակաւին նո՛ր միջօրէիս պիտի հասնէի: Արեգա՛կը կեանքիս, կամաց կամաց իր գեներթին կը բարձրանար: Արջալոյսիս արեւը քուրայէ մը դուրս հանուած մետաղի մը պէս կարմրած, շիկացած ու թէժ կրակի գոյն առած էր...: Առաւօտեան իր թուլիկ ու կակուղիկ շողերը ժիրնալ, կարծրանալ ու ասղընտել սկսած էր: Բայց, աւա՛ղ, մանչս, ինչպէս տասնեակ հազարաւոր հայ մայրեր, ես ալ ոսկի միջօրէիս չհասած...

— Լուս մամիկ, — կը միջամտէ Արմէն խօսքը կտրելով ու մխիթարելով զինքը, — փա՛ռք տուր Աստուծոյ: Մանչ մը ունիս. հարս ու թոռնիկ եւ, կ'ապրիք միասին: Մխիթարուէ՛ անոնցմով, անոնց ձայներովը, անոնց շունչերովը...:

— Փա՛ռք իր գոյութեանը: Հազա՛ր փառք, մանչս: Ամէն վայրկեան ալ փառք կուտամ ու կ'աղօթեմ արդէն Իրեն, որ ա՛լ ցաւ ու վիշտ չտայ անոնց այսուհետեւ: Ու նաեւ ազգիս բոլոր անդամներուն: Եօթը երկունքներէս միայն մէկ հատիկս մնացած է, մանչս: Ախ, — կը շարունակէ պատմել Լուս մամիկ, — իմ ցաւերս, իմ վիշտերս ծո՛վ էին արդէն...: Ու հիմակ, աչքերուս կայծերէն ալ զրկուեցայ — փա՛ռք իր գոյութեանը: — Եօթն անգամ երկունք ունեցեր եմ, եօթն անգամ, մանչս: Ու այդ եօթնէն հազիւ կրցած էի մէկ հատը փրկել Մեծ Եղեռնէն, արիւնոտ տարիներուն: Զինադադարէն ետք հատ մըն ալ գտած էի... մեռնիմ իր անունին: Այս երկրորդս ալ հրաշքով մը ողջ մնացած էր...: Բայց, — կը շարունակէ Լուս մամիկ ծովացած աշուրներովը, — երկու տարի առաջ դայն կրկին կորսնցուցի: Օտար հողին յանձնեցի անոր կանանչ արեւը: Ու ահա, մանչս, աչքերուս կայծերն ալ Յաւակիս հողակոյտին մէջ նետեցի...: Արիւնի թուականներուն, տարիներ շարունակ, արեգակը, տաք ու բո՛ց արեգակը անապատներուն, միսերս հալեցուց, ոսկորներս խան-

ձեց: Ծուծերը հալեցան ու պարպուեցան բոլորովին: Կուրծքս քանդուած ու փլատակ դարձած էր: Ի՞նչպէս տոկացիներ: Ի՞նչպէ՛ս սպրեցանք ու կեանքը կը յարատեւէ մինչեւ այսօր...: Աստու գաղտնիքն է ատիկա, մանչս: Արարիչը միայն կրնայ լուծել ատիկա: Մեռնիմ իր գոյութեանը: Որովհետեւ, Ան էր միայն, որ մեր տառապանքին քայլ առ քայլ հետեւեցաւ, դիտե՛ց, կարծրացած, քարացած աչքերովը... մեռնի՛մ զօրութեանը:

Մենք որ ապրեցանք այն գեհնային կեանքը, մենք չենք կրնար զայն չափել իր խորութեամբն ու տարածութեամբը: Մեզ՝ մահկանացուներուն տրուած չէ ատիկա, մանչս:

— Հայ ժողովուրդին վիճշտը, Լուս մամիկ, — խօսք կ'առնէ Արմէն, — դարերու ընթացքին յար եւ նման է եղած իր հայրենիքին ընդերքներէն բխած աղբիւրներուն: Հայրենի սուրբ հողին երակներէն սուզուելով, քամուելով դուրս ելած ու նախ՝ աղբիւրներ է կադմուած: Յետոյ, աղբիւրները միանալով բարակ, տխուր գլգլոցով, խոխոջով վտակներ՝ առուակներ են շինած:

Գարեռն ի վեր, անբաժան անորմէն, լայնցած, առատցած ու եղած գետակ, կարմիր գետ՝ լայն ու խորունկ, որը դուրս է ելած մեր հայրենիքին սահմաններուն զանազան կէտերէն ու մտած օտար հող, օտար աշխարհներ...

Կտրած՝ անցած է անապատներ: Ի վերջոյ, Լուս մամիկ, կազմած է հայոց վիշտերուն Կարմիր Ովկիանը:

Ու դուն, ու մենք՝ բոլոր մեր առաքելի, աշխատունակ ու շինարար, լուսասէ՛ր, ջերմեռանդ կրօնասէր ու աստուածավախ ժողովուրդէն ոմանք եղան աղբիւրը մեր վիշտերուն, ոմանք վտակներն ու առուակները, ոմանք՝ գետակներն ու գետերը, հուսկ յետոյ, Լուս մամիկդ իմ աւերակ կուրծքով ու անկայծ աչուրներով, ոմանք ալ կաղմեցին Ովկէանը, Անոր կարմիր, լաւայատիպ ջուրերուն մէջ մրկուելու, հալուելու համար:

Քիչեր միայն, շատ քիչեր, Լուս մամիկ, տոկացին ու հրաշքով մը ողջ մնացին, վե-

րապրեցան, մեր ցեղին յարատեւութիւնը ապահովելու համար...:

Ու այսօր, մենք բառեր ու խօսքեր չենք կրնար գտնել զայն նկարագրելու, Արհաւիրքը պատմելու համար:

Եւ, ինչպէս ըսիր քիչ առաջ, միայն աստուածային հանճարներ կրնան պատմել մեր ողբերգութիւնը լրիւ...:

— Եօթն անգամ երկունք, մանչս, եօթն անգամ. ու ան ալ տակաւին կեանքիս միջօրէին հաղիւ հասած: Այդ եօթնէն հաղիւ կրցած էի մէկ հատը փրկել, — կը շարունակէ պատմել Լուս մամիկ, — սակայն, օր մըն ալ, մեր ժառանգական ու արիւնկղակ թշնամին, այդ մէկ հատիկ դաւակա ալ ձեռքէս խլեց, տարաւ որբանոցի անունով...: Ի՞նչպէս կրնայի հաւատալ թէ՛ ողջ պիտի թողէին զայն...:

Շամ կը գտնուէի: Կմախք դարձած ուրուակա՛ն մը՝ քուրճերու մէջ: Այնտեղ կը մընայինք նօթի ու ծարաւ, անտիրական:

Օր մը, Շամի մեր խարխուլ ապաստանին մէջ, մէջքս ծալած, հալած ու մաշած ծունկերուս վրայ յեցած արմուկներովս ու գլուխս ափերուս մէջ խնլազարի մը դիրքով, խորուրցած ու լոյսը պղտորած աչքերս յառած էի դէպի փողոց ու խփր բերանս չէր բանար: Յանկարծ, ինծի պէս ուրուական-վերապրողներ լուր բերին թէ՛ Զաքարս, սրտիս միակ զարկը ողջ է...:

Իմ սրտահատո՛րս: Իմ եօթը երկունքներէն միա՛կ փրկուածը:

Ան մէկ օրուան ճամբայ հեռու կը գտնուէր Շամէն: Բայց, ես քանի՞ օրէն կրնայի կտրել: Կրնայի՞ երթալ՝ գտնել ու ողջ վերադառնալ ձագուկիս հետ:

Ճամբայ ելայ: Քալեցի՛, քալեցի՛ վախն ի վախ, պտուկելով ու ելլելով: Հարցուցի, փրնոռեցի ու վերջապէս, փա՛ռք քեզ Աստուած, գտայ տեղը:

Սակայն ի՞նչպէս պիտի յաջողցնէի փախուստը: Վերջապէս, գտայ միջոցը... Կարծես Նախախնամութիւնը կ'օգնէր ինծի...: Փախցուցի մութ գիշերին: Ո՛ւր երթայինք, ի՞նչպէս շարունակէինք ճամբան որ չբռնուէ-

ինք: Որ կողմէն երթալնիս չէինք գիտեր: Գիշեր: Մութ ու անծանօթ վայրեր...:

Զաքարս ըսես, թէ եւ ինը տարու էր այն ատեն, սակայն, թիզ մը հասակ ու բռունցք մը մարմին էր մնացեր: Եթէ մորթը չըլլար ոսկորները ըվի՛կ ըվի՛կ, հատիկ հատիկ կարելի էր զատել իրարմէ:

Ի՞նչպէս պիտի քալէր այդքան ճամբան: Անօթի էր, «մամա հա՛ց» կը ձայնէր ամէն մէկ՝ թոյլ քայլափոխին: Ո՛ւրկէ հաց: Պէտք էր կռնակս առնէի: Ուսիս վրայ կրէի ձագուկս:

Ա՛հ, իմ վրայ ալ հոգի կա՞ր որ: Կատարեալ ուրուական մը դարձած էի: Ստուե՛ր մը օրօրուող թեթեւ հովին առջեւ: Անսնո՛ւնդ, անջուր, «ո՛վ Տէ՛ր, ո՛յժ տուր» կը կանչէի անդադար:

Վերջապէս, ազատեցի...: Փառք իր գոյութեանը: Օրեր ետք, ողջ, կռնակս առած Շամ մտայ...:

Երբ մեր ապաստանը հասանք, Վարդուհին՝ ներոջս աղջիկը տեսածին պէս, տեղէն շարժուելով... չորցած ու պրկուած չրթունքները դողացնելով ձայնեց.

— Ա՛յ, խեղճ կնիկ, ասիկա մեր Զաքարը չէ... Եւրիշի մը տղան փախցուցեր բերեր ես...:

Մէկը պէտք էր, ըսելու համար թէ՛ դուն ալ Վարդուհին չես...: Իրաւունք ունէր աղջիկը: Անկարելի էր, որ ճանչցուէր Զաքար:

Միայն, մի՛միայն մայր մը կրնար ճանչնալ իր երկունքը... , այդ օրերուն, այն դժնդակ ու անմարդկային պայմաններուն մէջ:

Ու ես ճանչցած էի իմ ձագուկս: Զէի՛ սըխալած: Սրտիս զարկն էր ան... ու ես ամէն պնով ազատած ու բերած էի զինքը, հանելով որբանոց կոչուած սպանդանոցէն ու բորենիներու ճանկէն:

Հալա՛ծ ու հատած Զաքարս կը խօսի յանկարծ.

— Գուրուկ, ես Զաքարն եմ, ի՞նչպէս դիս չճանչցար...:

Ու կը նետուի Վարդուհին ճիտը:

Ա՛հ, այդ ի՛նչ պահ էր... աստուածային ողբերգութի՛ւն...:

Լուս մամիկ կանգ կ'առնէ այստեղ: Անկայծ աչուրներուն կայլակները կիզիչ՝ այտերն ի վար երկու կողմէն վտակ կաղմած կը սահին:

— Ի՞նչպէս պատմեմ բոլորը, մանչս: Իմ պատմութիւնս «Հազար ու մէկ Գիշերներ»էն ալ երկար է:

— Երկար դարերը չկրցան պատմել ու արձանագրել հայ ժողովուրդին վիշտը լրիւ եւ, որուն մէկ կարեւոր մասը փակ գիրք մըն է տակաւին: Դուն ի՞նչպէս կրնաս լրիւ պատմել, Լուս մամիկ, — կը յայտարարէ Արմէն, վերջ տալով պատմութեանը: Ու մենք, Լուս մամիկին աչքերուն լոյս մաղթելով հրաժեշտ կ'առնենք ու կը մեկնինք բեկուած սիրտերով...:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ

Գրեց՝ ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ

ՐԻՍՏՈՆԵՍԻԹԻԻՆԸ իրրեւ պաշտամունք, ծէս ու արարողութիւն, տարբեր ու նոր բան մը չունի իրմէն առաջ բոլոր միւս կրօններուն հետ համեմատած: Ինքը եկած էր կռուելու հեթանոսութեան դէմ, ուրկէ սակայն կառաց-կամաց իւրացուցած է անոր պաշտամունքին ու կազմութեան բոլոր կողմերը:

Կրօններն ալ ունին իրենց զարգացման ներքին բնական օրէնքները: Երբ զաղափարը իր զաղափարական բարձունքներէն կ'իջնէ եւ ոտքը կը դնէ իրականութեան հողին վրայ, երբ հաւատքը, զգացումն ու ոգեւորութիւնը պէտք է առօրեայ գործադրութեան վերածուին, երբ քանի մը անհատներու հոգիին մէջ ծագում առած անընթաց բազմութիւններու սեփականութիւնը պիտի դառնայ, անխուսափելի կերպով կը վերածուի որոշ յայտնի արարողութիւններու, որոշ ծէսերու, անվերջ կրկնուող սրտէ խօսքերու եւ որոշ շարժումներու, որոնք բոլոր դարերու մէջ գրեթէ նոյն են: Քրիստոնէութիւնն ալ բացառութիւն մը ըլլալ չէր կրնար:

Քրիստոնէութիւնը նորութիւն չէ բերած նաեւ իրրեւ աստուածաբանական տեսութիւն, իրրեւ ուսում միաստուածութեան: Նախ նեղ մտքով կոպակաշտութիւն եղած է միայն ժողովուրդներու ամենէն վարի ու տգէտ խաւերուն մէջ, հասարակութեան աւելի կրթուած ու աւելի մտածող վերին շերտերուն ըմբռնած աստուածութիւնը մեր ըմբռնածէն մեծ տարբերութիւն մը չունի. իրաւ է շատ են աստուածները, բայց ասոնք մօտաւորապէս նոյն են, ինչ որ մեր երրորդութիւնը, աստուածածինը, առաքեալներն ու ամէն տեսակի սուրբերը: Երբ քիչ մը խորը կը նայինք հեթանոսներու բազմաստուածութեան վրայ, իսկոյն զգալի կը դառնայ, որ շատ մը աստուածներու անունին

ու կերպարանքին տակ աւելի ձոյլ ու հաւաքական արարչական միութիւն մը կը խլրտի, որ կը հասնի տեղ-տեղ համայնաստուածութեան մը հաւատքին. այսինքն բնութեան բոլոր կողմերն ու երեւոյթները, իրրեւ աստուածութիւն կ'ըմբռնուին. բնութիւնն ու կեանքը իր ամբողջութեամբն առած արարիչ է ու արարած միաժամանակ. եւ այս տեսակի լայնախոհ արարչագործ աստուածութիւն մը անտարակոյս շատ աւելի բարձր ու աստուածայինին վայել հասկացողութիւն մըն է, քան հրէական միապետական ու խստապարանոց ու վրէժխնդիր Եհովան, որ Հին Կտակարանին հետ մտաւ քրիստոնէութեան գիրկը:

Ու իր մեղմանալէն ու աղնուանալէն ետքն ալ, երբ դարձաւ բարի նաւապետ, բարեխնամ, բարեգութ ու բարի հայր, քրիստոնէութեան սլաշտած ու քարոզած միաստուածութիւնը մնաց միշտ շատ բարդ, խրթին ու շարունակ վէճերու տեղիք տուող պատկերացում մը: Միութիւն եւ երրորդութիւն. մարդ եւ աստուած, որուն կապուած է անխուսափելի կերպով ծնունդի զաղափարը եւ մարդկային տկարութիւններու եւ տգեղութիւններու պատկերացումներ եւ ոլոր-մոլոր անվերջ բացատրութիւններ, ուսումներ ու աղանդներ. կուսութեան ու մայրութեան խնդիրներ: Մեր այս չիփթ միաստուածութեան հետ համեմատած, ինչքան պա՛րզ ու վսե՛մ է մահմետականութեան դաւանանքը. ո՛չ-մէկ աղճատում եւ ո՛չ մէկ ճիգ մարդկայնացնելու. «Մէկ է աստուած». եւ վերջացաւ:

Քրիստոնէութեան բոլոր գերազանցութիւնը, բոլոր մեծութիւնն ու խորութիւնը երկու կէտի մէջ կը կայանայ. մէկը հանրային է եւ միւսը անոր կապուած անհատական:

Քրիստոնէութեան դաւանանքով խտիր չկայ ո՛չ աղղի, ո՛չ դիրքի, ո՛չ վիճակի եւ ո՛չ

սեռի. բոլոր մարդիկ եղբայր են իրար: Սիրէ՛ ընկերդ քու անձիդ պէս, սիրէ՛ նոյնիսկ թըշնամիդ: Ընկերական յարաբերութիւններուն ու փոխադարձ կապերուն հիմքը սէրը պիտի ըլլայ, ո՛չ թէ ուժը դրամի, ծագումի կամ բռնունջքի:

Ասիկա չլսուած երգ մըն էր ու շտեսնուած նորութիւն մը, երբ հռչակուեցաւ: Ասիկա լրանուած, բայց շտեսնուած նորութիւն մըն է մինչեւ այսօր: Աշխարհիս երեսին հիմա ճշմարիտ քրիստոնէութիւն չկայ, եւ ոչ-մէկ տեղ ալ մինչեւ հիմա չէ եղած, եթէ իրաւ որ այդ եղբայրութիւնն ու սէրը հիմնական պահանջ է քրիստոնէութեան եւ ո՛չ թէ զարդարանքի սուտ փետուր մը ամէն տեսակի գլխարկներուն ծայրը ցցելու համար:

Իսկ եթէ հանենք այդ իտէալ պահանջը քրիստոնէական դաւանանքին մէջէն, ինչպէս որ միշտ ալ հանուած է եղեր քրիստոնէաներու ընկերական կեանքին ու իրականութեան մէջէն, այն ատեն կը զրկենք քրիստոնէութիւնը իր բոլոր վսեմութենէն եւ իր պահանջած քաղաքակրթական բարձրութենէն: Քրիստոնէութեան բարձր արժէքը հոն է, որ մարդկութենէն աւելի բարձր հոգեբանական զարգացում կը պահանջէ եւ շատ աւելի բարձր տեսակի ընկերական կեանք ու կազմակերպութիւն: Նախապատմական մարդու հին ու արմատացած ու նեղ եսականութեան դէմ այլասիրութիւնը դնել կը քարոզէ:

Ահաատական տեսակէտէն ալ քրիստոնէութեան բերած նորութիւնն ու հրապոյրը հոն է, որ դուրկ ու խոնարհ դիրքով մարդոց, որոնք միայն արհամարհանք էին տեսած, թեւեր կուտայ: Այդ «չիք խտիր»ը ինքնին չափազանց ուժեղ լծակ է, որ կը բարձացնէ հոգիները. միւս կողմէն ալ աշխարհային մեծութիւններուն ու հարստութիւններուն ձգտիլը աւելի եւս կը խթանէ մարդուս ներքին արժանապատուութիւնն ու հպարտութիւնը:

Նոր կրօնքը կ'ըսէ. «Նայէ՛ միշտ վեր ու երկինք. նետէ՛ քու մէջէդ ու վրայէդ աշխարհային բոլոր մանր, ցած ու անցաւոր բաները. պրաղէ՛ միայն յաւիտենական ճշմարտու-

թեամբ, ձգտէ՛ միայն դէպի Աստուած»: Երբ այսպէս է նոր դաւանանքը, երբ այսպէս է մարդու մը հաւատքը եւ երբ այդ պահանջը իրագործելու ձգտումով մարդս լքած է աշխարհայինը ու եկած դարձած է վանական, նուիրած է իր կեանքը աստուածապաշտութեան, սուրբ ու բարձր գրքերու ընթերցումին եւ իր մտածումներով, երազանքներով ու աղօթքներով շարունակ անմիջական հաղորդակցութեան մէջ է աստուածութեան հետ՝ բնականաբար հետզհետէ կը շէշտուի իր մէջ բացասիկ մը ըլլալու գաղափարը, աստուածային ընտրեալ մը ըլլալու հաւատքը, ինչքան ալ որ խոնարհ ու համեստ ձեւեր առնէ: Եւ զարմանալու ոչինչ կայ, երբ կ'ըսէ թէ կը խօսակցի Քրիստոսի հետ եւ որ արժանացած է Մայր Աստուածածնի անմիջական ու իրական սուրբ տեսութեան: Աստուածային այցելուներ է, որ կ'ընդունի. դարձած է արդէն երկնային պալատի բացառիկ դրանիկներէն մէկը իր խղճուկ ու միայնակ խուցին մէջ նստած:

Այս նոր տեսակի ինքնագիտակցումը, այս բացառիկ ընտրեալ մը ըլլալու ինքնագնահատումը կը բերէ սակայն իր հետ իր նոր պահանջները. ընտրեալը կ'ուզէ իսկապէս արժանի ըլլալ իր ստացած վիճակին, կ'ուզէ դառնալ իրապէս աստուածային. կ'ուզէ որ իր մէջ լռեն բոլոր մարդկային թերութիւնները, բոլոր մարդկային կրքերը ու բնազդները. կ'ուզէ երկրի վրա՛ դառնալ ճշմարիտ երկնային մը, կ'ուզէ նման ըլլալ իր Քրիստոսին, որ աստուած մըն էր մարդկային մարմնի մէջ:

Սակայն, ինչպէս քրիստոնէութեան հանրային իտէալը կայ միայն գրքերու մէջ ու թղթի վրայ, իսկ կեանքի ու ընկերութեան մէջ իրականանալու հող չի գտներ, այդպէս ալ բացառիկ անհատներու այդ հոգեկան ճիգն ու թոխքը դէպի վեր կրնայ ապրիլ միայն մարդուս բարի ցանկութիւններուն մէջ եւ իրական դառնալու կարելիութիւնը չ'ունի: Մարդը, մարդկայինը, մարմինն ու աշխարհայինը ինչքան ալ արհամարհես, ինչքան ալ վեր ձգտիս դէպի երկնայինը, դուն մարդ մըն ես միշտ, մարմին մը ունիս եւ կը քալես այս աշխարհի

վրայ: Եւ ինչքան այդ մարմինն ու աշխարհայինը խոր արհամարհան եւ ինչքան հողիիդ խորքէն հողիանալ տենչաւ քու մարմնիդ չորս պատերուն մէջ, այնքան աւելի խորունկ կը զգաս քու տկարութիւնդ, մեղաւորութիւնդ, անկարողութիւնդ եւ երկնային մը ըլլալէ շատ հեռու ըլլալդ: Այս անխորտակելի իրողութեան եւ քու հողիիդ վերացական ձգտումին մէջ եղած այս սարսափելի հակամարտութենէն կը ծնի իսկապէս քրիստոնեայ հոգիներուն խորքը աներեւակայելի բուռն տրամա մը:

Եւ այդ տրաման ապրած են քրիստոնեայ հայրերէն շատերը. եւ ինչքան որ խոր է եղած իրենց հաւատքն ու տենչանքը եւ ինչքան թեւաւոր իրենց հոգին ու իմացականութիւնը, այնքան ալ ուժեղ է եղած այդ ներքին տակնուվրայութիւնը: Մանաւանդ երբ հոգեւոր կոչումի աշխարհիկ պարտաւորութիւններէն ու սլաշտոններէն հեռու՝ քաշուած ու մենիկ կեանք մըն են անցուցած վանքի մը անկիւնը:

* * *

Գրիգոր Նարեկացին ճիշդ այդ տեսակ դէմք մըն է, ապրած տասներորդ դարու երկրորդ կէսին: Իր մանկութիւնն ու պատանութիւնը անցուցած է Նարեկի վանքին մէջ Վան ծովուն դիմացը իր ազգական Անանիա Նարեկացի հոգեւորականին թելին տակը: Գրիգոր Նարեկացին վանական մըն է իսկական, իր ամբողջ կեանքը անցուցած է մեկուսի ու ինքնամփոփ խոկումներու մէջ: Խորին հաւատքով, բարեպաշտ եւ հուր ունեցող երեւակայութեամբ անձ մը: Կարգացեր է շարունակ. գրեր է գովարեր ու մեկնութիւններ. ճանչցուեր ու գնահատուեր է իր շրջանակին մէջ իբրեւ բարձր ու գիտնական ու շնորհալի վարդապետ. եւ իր թողած գործնական ու կիսագործնական հոգեւորական գրութիւնները իրենց տեսակին մէջ ամենէն լաւերէն են. տաղանդաւոր մարդ է, նուրբ մտածումով, խոր զգացումով եւ կենդանի լեզուով:

Շատ աւելի թափ, շունչ, գեղեցկութիւն ու անհատականութիւն ունի իր բուն քնարական ստեղծագործութիւններուն մէջ: Իր երգերը կրօնաւորի երգեր են, եթէ նայինք նիւ-

թին, եթէ նայինք վերջին տողերու բացատրութեան. բայց մէջէմէջ դուրս կը հոսին իրենց այդ նեղ շրջանակէն ու կը դառնան դիտուած իրականութեան մը պատկերացումը կամ բնութեան գեղեցիկ ու յորդ նկարագրութիւն, ինչպէս օրինակ իր «Սայլիկը» ու մանաւանդ իր գեղեցիկ «Վարդավառի» երգը:

Եթէ մեղի հասած ըլլային միայն իր այս պրութիւնները՝ Նարեկացին կը ներկայանար մեղի քրիստոնէական հայ գրականութեան ընդհանուր հոսանքին մէջ շատ աչքի իյնող ինքնատիպ, ճաշակով ու անհատական շեշտով դէմք մը. կ'ըլլար շատերէն մէկը. լաւերէն մէկը:

Բայց ահա՛ իր կեանքի մէկ որոշ շրջանին, իր ներբաղգաց ու խորունկ իմացականութեան մէջ իր քրիստոնեայ մենակեացի ապրումներն ու ձգտումները տարապայման կերպով կ'ուռին ու կը յորդին. կը զգայ իր հոգիին թուլէքը, իր կամքին սլացքը դէպի վեր. հպարտ որոշումով կ'ուղէ իրականացնել բացառիկներէն պահանջուած նրբութիւնն ու մեծութիւնը, կը տենչայ, որ իր մարդկային մարմնին ու հոգիին մէջ խեղդէ ինչ որ աշխարհ է ու մարմին: Բայց իր սուր խելքով եւ իր գսպուած զգացումներով միեւնոյն ժամանակ կ'ըմբռնէ, աւելի ճիշդը չի կրնար ըմբռնել, չի ուզեր ըմբռնել, որ անկարելին կը տենչայ: Չի կրնար հաշտուիլ, որ ինքը հոգեղէն մըն է միայն կապուած հողին եւ որ չի կրնար դուրս գալ իր մարմնի անդիմադրելի պահանջներէն, յուզումներէն, յուշերէն ու մտածումներէն:

Յուսահատ ճիչերով կը կրկնէ ու կը կրկնէ աղօթքներու անվերջ շարքի մը մէջ իր խեղճութիւնը, իր ոչնչութիւնը, իր թուլիքին ու իր հոյարտութեան անկարողութիւնը, ատոր դէմը դնելով աստուծո ու աստուածայինի անհուն տարբերութիւնը, անհասելի բարձրութիւնը, ամենագոր կարողութիւնը:

Միեւնոյն մտածումին, միեւնոյն զգացումին այդ միեւնոյն դառն հակադրութեան մըլտական կրկնութիւնն էջերով ու էջերով, անհատում ձեւերով, յորդ ու վարար համեմա-

տուժիւններով ու պատկերներով աղօթքներու այն շարքը, որ կը կոչուի «Նարեկ»:

Ո՛չ. աղօթքներու շարք մը չէ սակայն այդ հիւրը. ո՛չ էութեամբ, ո՛չ ձեւով, ո՛չ ալ ուղիով աղօթքներ չեն ատոնք: «Նարեկը» աղօթադիրք չէ. «Նարեկը» մարդկային հոգիի մը խորունկ ալեկոծումն է, փոթորիկի բերանն ինկած քրիստոնեայ հոգի մը, որ ծովերու ջրերուն պէս շարունակ դէպի վեր, դէպի երկինք կը ձգտի եւ ծովերու ջրերուն պէս շարունակ վար կը թափի իր խեղճ գոգը: Ի՞նչ է ալեկոծութիւնը ըստածը: Ուժեղ փշող շունչի մը տակ ջրերու ճիզն ու խոյանքը դէպի վեր, որ հաղիւ քիչ մը բարձրացած շառաչիւնով իր բացած անդունդը կը թափի նորէն, նոյն խոյանքը միշտ ու շարունակ եւ նոյն անողոք անկումն ու խորտակումը: Այդ անվերջ ներքին եռփնն ու այդ անվերջ միեւնոյն բանի կրկնութենէն զատ ուրիշ ի՞նչ կայ ովկիանոսներու փոթորիկին ու ալեկոծութեանը մէջ: Այդ անվերջ խոյանքէն ու այդ անողոք խորտակումէն զատ ուրիշ ի՞նչ կ'ուզէիք որ ըլլար ազնիւ ու մաքուր վանականի մը միայն աղօթքի սովոր այդ երգերուն մէջ: Արդէն ամէն երգի գլուխը ինքը կը կրկնէ շատ որոշ կերպով. «Վերբասին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի, ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ»: Ինքը կ'ըսէ «հեծութիւն» ու «խօսք» Աստծու հետ. իրականին մէջ այդ գրութիւնը կոխ մըն է Աստծու հետ, որուն պիտի դամ:

Հոգիի մը ապրումներուն կենդանի ու հարազատ պատկերացումը կ'անուանենք գեղարուեստական երկ: Ինչքան ճշմարիտ ու հարազատ է այդ պատկերացումը, այնքան աւելի բարձր գեղարուեստ ունի երկը: Եւ որքան լայն շերտերու, ինչքան շատ անհատներու ու խումբերու հոգեկան ապրումին խոր ու իրական պատկերացումն է գեղարուեստական երկը, այնքան աւելի հանրային մեծ հետաքրքրութիւն եւ ընդհանուր հիացում կ'առաջացնէ եւ այնքան աւելի ընկերային խորք կը ստանայ գեղարուեստական երկը:

«Նարեկը» այդ տեսակի բացառիկ գեղար-

ուեստական ստեղծագործութիւն մըն է. պարզ, խոր ու ինքնաբոխ: Միջնադարեան քրիստոնէական կեանքի ամենէն բարձր ու խորհրդաւոր մէկ արտայայտութիւնը, եւ ո՛չ միայն մեր հայ քրիստոնէական գրականութեան ամենէն խորունկ ստեղծագործութիւնը կը ներկայացընէ, այլ եւ ընդհանրապէս համաշխարհային բուն քրիստոնէական ոգիի բացառիկ ու բարձր ժայթքումներէն մէկն է:

* * *

Նարեկացին իր դաւանանքով, իր ուսումով, իր հոգեկան տուայտանքով ծնունդ է ու արտայայտութիւն միջնադարի քրիստոնէութեան, բայց իր հոգեկան կազմով, իր խորքով, ճաշակով ու բնածին հակումներով, ինչպէս եւ տաղանդով, հեթանոսական դէմք մըն է:

Քրիստոնէութիւնը զգայարանները կ'արհամարհէ եւ միայն մտքին խօսիլ կ'ուզէ, մինչդեռ Նարեկացին զգայարաններով կ'ապրի. կենդանի դիտող ու կենդանի գործող ըզգայարաններ. իր Նարեկը զգայարաններով դիզուած պատկերացումներու, համեմատութիւններու ու դատողութիւններու շտեմարան մըն է: Սուր իմացականութեան տէր ու խելացի մարդ է անշուշտ, բայց ո՛չ վերացական. վերացականը իր կարդացած գրքերէն ու դաւանանքէն փոխառութիւն է, եւ այդ փոխառութիւնն անգամ ճիգ կ'ընէ պատկերելի դարձնելու, իրականութեան մօտեցնելու, զգայարանքով թարգմանելու:

Նարեկացիի հոգին նուիրուած է բնութեան, լեցուն է բնութեան իրական պատկերացումներով, կ'ըմբռնէ, կը սիրէ ու կը վառելի բնութեան գեղեցկութիւնները, ու գիտէ նաեւ իր այդ սիրած բնութիւնը արտայայտել նուրբ ու ճաշակով. եւ ճաշակ ըստածը զգայարանք ըսել է:

Նարեկացին կը սիրէ կեանքը, ա՛յս կեանքը իր հոգեկան բնական խորքին մէջ. եւ ինքն ալ գիտէ, որ շատ կը սիրէ. գիտէ, որ այս կեանքի գեղեցկութիւններն ու վայելքները քաշեր են ու կը քաշեն իր հոգին. գիտէ որ ինքը խորունկ կարօտն ու որոնումը ունի կեանքը

քի, ա՛յս կեանքի հրապոյրներուն ու սէրե-
րուն, եւ այս իրողութենէն կը ծնին արդէն իր
աղօթք-երգերը: Զէ՞ որ զղջում են ու խոստո-
վանութիւն իր մեղքերուն, իր հոգեկան ան-
խոստվանելի շեղումներուն ու մոլորանքին,
սատանայի ու դեւերու ունեցած մեծ ազդեցու-
թեանը իր հոգիին վրայ: Իսկ ի՞նչ ըսել է
«մեղք», «սատանայ» ու «դեւ»: Ըսել է մար-
մին, աշխարհ, բնազդ, ըսել է կեանքի վայելք
ու սիրոյ ծարաւ:

Նարեկացիին աղօթք-երգերը անյոյս ու
յուսահատ ճիգեր են այդ ծարաւէն ազատուե-
լու, մեղքերու ծովէն դուրս ելլելու, թէեւ
ինքն ալ գիտէ ու կ'ըսէ, որ ատիկա անկարելի
բան մըն է իր հոգիին ու խառնուածքին հա-
մար, որ «ի՛ր ու Քրիստոսի ձուլումը անկարելի
բան մըն է»:

Քրիստոնէութիւնը, ինչպէս եւ ընդհան-
րապէս ամէն արդէն կադմակերպուած կու-
սակցութիւն, չի սիրեր անհատականը, կը սի-
րէ ընդհանրականը, կը խօսի ընդհանրութեան.
նոյնիսկ շատ ուժեղ կուսակցական դէմքեր, որ
անունով, իբրեւ կուսակցութեան բերանը,
իրենց խելքով կուսակցութիւնը կը վարեն ու
իրենց կամքը կը պարտադրեն, ամէն կերպ կը
ջանան անհատականը սքօղելու եւ իբրեւ հան-
րութեան բերանը ներկայանալու, իբրեւ հան-
րութեան կամքին արտայայտութիւնը. իր եսը
ցուցադրելը, իբրեւ անհատ խօսիլը կը հա-
մարուի հանրութեան զգացումը վիրաւորող ե-
րեւոյթ, կը զգացուի իբրեւ խրոխտանք ու
ամբարշտութիւն:

Քրիստոնէական բոլոր աղօթքներն ու շա-
րականները «ես» չեն ճանչնար. ստուար մե-
ծամասնութիւնը միշտ կը խօսի արդէն յոգ-
նակի՝ «մեք», «զմեզ», «մեր», «մեզաց մե-
րոց», «երգեմք», «փառաւորեմք». աս է ընդ-
հանուր տարազը Աստծու հետ խօսելու: Գըլ-
խաւորապէս հրէական սաղմոսներու ազդե-
ցութեան տակ եւ ընդհանրապէս սաղմոսներէն
փոխ առած բառերով՝ եթէ մէջէմէջ կը հան-
դիպինք նաեւ «իմ», «զիս», «իմոյ» եղական
ձեւերու գործածութեան, իմաստը միշտ ալ

յոգնակի է, ընդհանրութեան ըսելիք բաներն
էն եղակի ձեւով արտայայտած:

Քրիստոնեայ հոգեբանութեան համար ե-
րկին ինքը Աստուած է միայն. հաւատաց-
եալները բոլորը միասին առած կեցած են
Աստծու դէմ իբրեւ յոգնակի մէկ ամբողջու-
թիւն. «Մի հօտ եւ մի հովիւ», ինչպէս շա-
րունակ կը կրկնուի. անհատը քրիստոնեայի
հոգեբանութեան մէջ միշտ ձուլուած է հան-
րութեան. իբրեւ անհատ մէջտեղ չի գար. իբ-
րեւ անհատ չի խօսիր Աստծու հետ երգերու
ու շարականներու մէջ. եթէ խօսի՝ քրիստո-
նէական ըմբռնումներուն ու քրիստոնէական
պատշաճութեան դէմ գացած կ'ըլլայ, քալած
կ'ըլլայ հեթանոսական ուղիներով: Եւ Գրիգոր
Նարեկացիին այդ հեթանոս ճամբով կը քալէ.
Իր «աղօթքներուն» մէջ կեցած է միշտ ինքը
մինակ, իբրեւ անձ, իբրեւ անհատ մարդ մը,
ու կը խօսի Քրիստոսի հետ, իբրեւ «ես», ի՛ր
մասին, ի՛ր հոգիի մասին, ուրիշներուն հետ
զործ չունի:

Հետեւանքը կ'ըլլայ հոգեբանական խո-
րութիւն. գրուածքը ընդհանուր խօսքեր ու
դաւանանք ըլլալէն կը դառնայ հոգեբանական,
անհատական ապրում. եւ կը շեշտուի մարդ-
կայինը, անհատ մարդկայինը. ո՛չ «հօտ»-ա-
յին. որով եւ խիստ կը բարձրանայ գրուած-
քին զեղարուեստական արժէքը: Միւս կողմէն
ալ, երբ անհատ մարդ մը եւ աստուածութիւ-
նը կը դնես դէմ-դէմի վէճի մէջ, իբրեւ տեսակ
մը հաւասար հաւասարի, իրենց բոլոր սար-
սափելի անհաւասարութեան հակառակ՝ կը
ստացուի խոր տրամադիրդ. կը ստացուի հա-
կադրութիւն, ընդհարում, կայծ, բողոք, մե-
ղադրանքի պէս բան մը, սլայքար աստուածա-
յինի ու մարդկայինի միջեւ, որ արդէն դուրս
կուղայ բոլորովին քրիստոնեայի ուղղափառ
ըմբռնումներէն եւ հաւատացեալի մը «հօտ»-
ային հլու ու խոնարհ վիճակէն:

Հակառակ Նարեկացիի բոլոր անվերջ
ինքնաքննադատութեան, ինքնամտրակումին,
հակառակ իր չափազանցուած հաւաստիա-
ցումներուն, իր թշուառութեան, իր մեղաւո-
րութեան եւ իր ոչնչութեան մասին, հակառակ

իր լացին, զղջումին ու աղաչանքին եւ հակառակ Քրիստոսի աստուածային անհասելի բարձրութեան պանծացումին եւ հակառակ բոլոր իր ու Քրիստոսի մէջ եղած անսահման հակադրութիւններուն, մենք կը զգանք այդ երկերուն մէջ եւ այդ խօսքերուն տակէն, որ հրապարտ հոգի մը կը խօսի, որ այդ հոգին կը մաքառի աստուածային այդ ամենակարող մեծութեան սարսափելի ճշուումին դէմ եւ իր հոգին, իր գոյութեան ազատութիւնը կը վնասէ, անշուշտ խարխափելով իր շրջապատի ու իր դաւանանքի խաւարին մէջ: Երբ խորը կը նայինք՝ նարեկին երգերը ողբ չեն, այլ բողոք. օտորնացում չկայ այդ երգերուն մէջ, այլ ըմբոստացում. օտորնացում եղողը բռնեմ են, այդ բռնեմուն իմաստն ու ոգին ըմբոստութիւն է. անկում չեն այդ երգերը դէպի վար, այլ թռիչք մը մարդկային ուժեղ հոգիի դէպի վեր:

Եթէ այդ երգերուն ու մտածումներուն վրայ նայինք իբրեւ քրիստոնեայ հաւատացեալի մը սովորական աղօթքներուն վրայ, իրաւ որ ատոնք կը դառնան ընդհանրապէս տարօրինակ եւ մէջմէջ ուղղակի ամբարիշտ: Զարմանալի աղօթք մըն է, ինքզինքն ու Քրիստոսը դէմ-դէմի դնելն ու իրարու հետ համեմատելը, ուր համեմատութիւններն ու հակադրութիւնները ինքնին բողոքի կերպարանք կ'առնեն, կռուի նման բան մը կը դառնայ աղօթքը մարդկայինի ու աստուածայինի այս աստիճան մեծ անհաւասարութեան դէմ եւ ուր հոգին իր խորքերուն մէջ մարդկայինի բարձրացմանն ու արժէքաւորմանը կը ձգտի. կը ստացուի Պրոմէթէոսի ու Զեւսի պայքարումը յիշեցնող պատկերացում մը զուտ հեթանոսական:

Զարմանալի աղօթք մըն է, երբ հաւատացեալը կը հրաւիրէ, որ Քրիստոս դայ իր հոգիին մէջ բնակելու, որ ձուլուի ու միանայ իրեն. եւ միեւնոյն ժամանակ կ'ըսէ՝ պարզապէս, որ Քրիստոս ինչքան ալ աշխատելու ըլլայ, չպիտի յաճողի. ի զուր աշխատանք է, շատ են տարբեր երկուքի էութիւնները: Զարմանալի աղօթք մըն է նմանապէս, երբ կը կան-

չես Քրիստոսը, որ դայ ու իր արիւնը քսէ քու սկենակիդ սեմին եւ որ իր հետը բերէ իր երկնային զօրքերը բնակարանիդ բոլոր անցքերը պահպանելու համար, որ դեւերն ու սատանաները ներս մտնել չկարողանան, այսինքն մարդկային մեղաւոր մտածումները եւ մեր վարդապետը իր անկողնին մէջ քիչ մը հանգիստ քնանալ կարողանայ:

Եւ վերջապէս սա ի՞նչ աղօթք է, երբ կը դիմես քու սիրած ու պաշտած Աստծուդ ու կ'ըսես. «Ամէն աղուոր ու բարձր դիրքերն ու պատիւները պահեք ես քեզի համար եւ ամենէն դէժ ու ծանր բաները պարտադրեք ես ու տուր ես ինծի, բոլոր բաղձարժան իրաւունքները պահեք ես քեզի եւ տուր ես ինծի ամենէն վարանելի պատասխանատուութիւնները»: Սա արդէն աղօթք ու փառաբանութիւն չէ. սա արդէն կռիւ է, պահանջ է մարդկային իրաւունքի. սա պարզապէս մեղադրանք է աստուածային եսականութեան դէմ, որ միայն իր մասին է մտածեր եւ ո՛չ թէ իր ստեղծած մարդոց մասին:

Եւ ինքը շատ լաւ կը գիտակցի, որ կռուի մէջ է Աստծու հետ: Իր վարմունքը կ'անուանէ «անաստուած մոլեղնութիւն». եւ կը խոստովանի «իւր պարտութիւնը» այդ կռուին մէջ. կ'ըսէ՝ «Որք պազնեմ, Քրիստոս, ալ նորէն դարնելդ ու որոտալդ աւելորդ է. ես արդէն չ'ախջախուած մըն եմ»:

Իր երգ-աղօթքներուն մէջ Գրիգոր Նարեկացիին հետաքրքրողն ու զբաղեցնողը քրիստոնէական վերացականութիւնները չեն, ո՛չ ալ նոյնիսկ իր սիրած ու պաշտած Քրիստոսը, իրեն համար իսկապէս հետաքրքիր եղողը ի՞ր հոգին է, ի՞ր էութիւնը, իր անհատականը, իր իերկան ու ապագան: Մարդկային անհատը: «Ի՞նչ է հիմա իմ այս կեանքս եւ ի՞նչ պիտի ըլլայ վերջը իմ այս կեանքիս»:

Հարցեր, որոնց պատասխանը գտնել չի կրնար, որովհետեւ իր հոգիին մէջ բոլորովին խառնուած են իրարու քրիստոնէութիւնն ու հեթանոսութիւնը, «հօտ»-այինն ու անհատականը, ճշնաւորն ու բողոքողը, սուրբն ու ամբարիշտը, սատանան ու Քրիստոսը. եւ ինքը

յուսահատ կերպով կը նայի, թէ ուր պիտի հասնի իր այս կեանքի խարխլած սայլակը: Սա մարդկային հոգի մըն է մեր առջեւը դրած մերկ. եւ բարձր գեղարուեստ:

Գրիգոր Նարեկացին մեծ է նախ անով, որ ապրած ու արտայայտած է միջնադարեան քրիստոնէութեան հոգեկան ներքին փոթորիկը այնքա՛ն հարազատ ու այնքա՛ն թափով. մեծ է իրրեւ բուն քրիստոնէական դարերու խոր հրգիչ:

Գրիգոր Նարեկացին մեծ է նաեւ անով, որ առանց իր գիտնալուն դուրս է եկած իր հոգիով միջնադարեան քրիստոնէական դարերէն դէպի նոր դարերուն խարխափումները:

Բնութեան սէր. կենդանի ու իրական նըկարագրութիւն. անհատական հոգիի մը բացումն ու ցուցադրումը. պայքար ու որոնում.

ու հոգեկան տրամա. մարդկային շեշտումն ու ընդգծումը. արարածի մը զգացած բարձրացման պահանջը իր արարիչ ճնշող ուժին դէմ: Այսինքն՝ բնութիւն, իրականութիւն, ճշմարիտ հոգեբանութիւն, անհատականութիւն ու պայքար մարդկայնութեան համար: Իսկ այդ բոլորը նոր ժամանակներու պահանջներ են. այդ բոլորը վերադարձ մըն է դէպի հին հեթանոսական հոգեբանութիւնը:

Եւրոպական վերածնութեան դարերէն դարեր առաջ գրուած մեր Նարեկացիի աղօթքերգերուն մէջէն կը հնչէ այդ նոր դարերուն կարօտը, նոր դարերու մարդկային մարմնի ու հոգիի ազատութեան պահանջը եւ նոր դարերու նախերգանքը եղող վերածնութեան ձայնն ու ոգին: Եւ ասիկա մեր հայ հոգիի խորութեան եւ ստեղծագործ արժէքի տեսակէտէն շատ բարձր վկայական մըն է:

ԴՈՒՆ ԸՆԶԱՔԱՂՅ

Բրնուքիւնն է բոյր պարգեւներ ծաղիկիմ
Եւ թոյր անոր շափրակներուն անմեկիմ.
Ու կը ծորէ օդիմ մէջ իր բուրումն ա՛ն,
Եր գերէ մեր աչքը տեսնովն աննըման:

Բրնուքիւնն ժառանգ առած է թրոչուն
Դայլայլ անուշ եւ թեւնակներ քաքախուն.
Քարձումքի մէջ ան մեզ համար կը պարէ,
Կը վանէ երգով մեր վիշտը կապարէ:

Իսկ դուն, ո՛վ կիմ, ո՛վ կողոպտիչ, անհունէմ
Խըլած ես բոյր, թոյր, ձայն, ժըպի՛տ, գեղ
ամէն:

Ծաղիկ, թրոչուն կու տան ինչ որ եմ առած,
Մի՛նչ կը պահես դուն շնորհներդ, ընչաքա՛ղց:

ԱՌՆԱԿ

Ն Ե Ղ Ո Ւ Ց Ն Ե Ր Ը

(ՎՈՍՓՈՐ ԵՒ ԴԱՐԴԱՆԷՆԷՆԷ)

Գրեց՝ Վ. ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆ

ԹՈՌԻՑԻԿ ԱՎՆԱՐԿ

Վոսփոր եւ Դարդանէկ.— Աշխարհագրական ազդակը.—
Ռուսիոյ ծաւալումը.— Իր պայքարը մոնղոլածին եւ Թա-
թարածին ժողովուրդների դեմ.— «Երրորդ Հոռմ»ը.—
«Անմեղ եւ մաքուր կոյս»ը.— Հիւսիսի «պատուհան»ը եւ
հարաւի «քանալի»ն.— Հսկան.— Դարերը եւ հոսանքները
նոյնացած.— Նոյնը ամէն տեղ.— Սուեզ.— Դարաւոր մըր-
ցորդների անդրանիկ հանդիպումը Պոլսոյ ջրերում.—
Խրիմի դասը:

I

Ինչ հելլենական աշխարհի բոլոր
ծովերի եւ նեղուցների անուննե-
րը գիցարանական ծագում ու-
նէին:

Ըստ հելլէն առասպելին՝ Յովը
Ինաքոսի աղջիկն էր, որին Ջեւ-
սը սիրելով՝ փոխեց ճերմակ երինջի, նրան իր
կնոջ՝ Հերայի զայրոյթից պաշտպանելու հա-
մար: Հերան անդրադառնալով եղածին՝ համո-
զեց Ջեւսին երինջն իրեն նուիրել. Ջեւսը կա-
տարեց իր կնոջը խնդրանքը եւ Հերան՝ ե-
րինջն առնելով՝ նրան յանձնեց հսկողութեա-
նը Արգոս հովուի, որ իր գլխին հարիւր աչք
ունէր, որոնցից յիսուներեք փակուէին՝ միւս
յիսուները կը մնային անթարթ:

Ջեւսն այս անգամ Հերմէսին դիմեց, որ՝
գնալով Արգոսի մօտ՝ իր սրինգով քնացրեց
նրան եւ գլուխը կտրեց:

Սակայն Հերայի զայրոյթը շարունակեց
հետապնդել Յովին:

Խայթում մի ճանճից, որին ուղարկած
էր Հերան, Յով խենթի նման թափառեց աչ-

խարհի վրայ, լողալով անցաւ նախ Նեղուցից,
որ այդ առթիւ Bosphoros (եղան անցք) կոչ-
ուեց, ապա անցաւ Յոնիական ծովից, որ այդ-
պէս կոչուեց իր անունով, եւ, վերջապէս,
հասաւ Եգիպտոս, ուր եւ վերստացաւ իր նախ-
կին վիճակը:

Այլ է միւս Նեղուցի անունն գիցարանա-
կան ծագումը, մէկ գծով՝ իբրեւ Hellespont,
իսկ միւս գծով՝ իբրեւ Dardanelles:

Աթամասը թագաւորն էր Որքոմինէի
(Բեովտիոյ մէջ): Կինը մեռնելով՝ նա ամուս-
նանում է Ինոյի հետ, որ խստիւ հալածում էր
ստալին կնոջից մնացած Փրիքսոս տղային եւ
Ելլէ (կամ Հելլէ) աղջկան:

Խորթ մօրը հալածանքներից ազատուելու
համար՝ Փրիքսոս իր քրոջը հետ հեծնում է
ոսկեզգեմ խոյը եւ փորձում անցնել ասիա-
կան ափը: Ճանապարհին Հելլէ ընկնում է
ծովը եւ խեղդւում:

Իր անունով Նեղուցը կոչոււ մէ Հելլեա-
պոնոս:

Փրիքսոսին յաջողում է ցամաք դուրս գալ

և ոսկեզեղմ խոյը հասցնել մինչև Կողքիս:

Հստ մէկ այլ առասպելի՝ Դարդանոս (Dardanos) որդին էր Ջեւսի եւ յաւերժահարս նշկեալայի: Իր եղբորը սպանելով եւ փախչելով Սամոթրակէ կղզին՝ Դարդանոսը այնտեղից կտրում է Նեղուցն ու անցնում Փոքր Ասիա՝ Փոփուղիոյ թագաւոր Տեւկրոսի մօտ, որից սիրով ընդունուելով՝ փեսայանում է նրան: Տեւկրոսը հողեր է նուիրում Դարդանոսին, որոնց վրայ վերջինս կառուցանում է Տրովադան եւ Տեւկրոսի մահից յետոյ հանդիսանում հիմնադիրը Տրովադայի արքայական հարստութեան՝ իր անունը տալով նաեւ Նեղուցին:

Բայց դանք այսօրուան:

Վոսփորը — այլ անունով՝ Պոլսական Նեղուցը (Թուրքերէն՝ Սթամբուլ Բոզազը, հին քրակիական Վոսփորը) — ունի 18 մղոն երկարութիւն եւ կէսից մինչև 2 մղոն լայնութիւն*):

Դարդանէլը (հին Հելլեսպոնտոսը, Թուրքերէն՝ Չանաֆ-Գալէսի) — ունի 48 մղոն երկարութիւն եւ 3-ից մինչև 4 մղոն լայնութիւն:

Ուրեմն, ընդհանուր առումով, իր երկայնքով ու լայնքով, Դարդանէլը Վոսփորի կրկնակին է:

Երկու Նեղուցներն էլ — թէ՛ Վոսփորը եւ թէ՛ Դարդանէլը — երկուական հոսանք ունեն. Վոսփորում վերի հոսանքը Սեւ ծովից հոսում է դէպի Մարմարա, իսկ վարինը՝ Մարմարայից դէպի Սեւ ծով. իսկ Դարդանէլի մէջ վերինը Մարմարայից հոսում է դէպի Եգէական, իսկ վարինը՝ Եգէականից դէպի Մարմարա:

Երկու Նեղուցների միջև ընկած է Մար-

մարա ծովը (հին յունական Պրոպոնտիսը, Թուրքերէն՝ Մերմեր դենիզի), 175 մղոն երկարութեամբ եւ առաւելագոյնը 50 մղոն լայնքով:

Այլ խօսքով՝ տարածութիւնը Սեւ ծովից մինչև Եգէական, Նեղուցներն ու Մարմարան հաշուելով, հաւասար է 241 մղոնի:

Մեծն Բրիտանիոյ նկատմամբ ընդունուած է ասել, թէ 226 մղոն տարածութեան ուժով նա տիրակալում է աշխարհին, — «226 miles that rule the World»:

Այս 226-ից 200-ը՝ լայնքն է Հիւսիսային ծովի (Սկոտիայի արեւելեան ափից մինչև Ստաւանգեր՝ Նորվեգիոյ մէջ), 18 մղոնը՝ լայնքն է Մանչի, 8 մղոնը՝ Ջիրրալտարի, իսկ Սուէզը իր լայնքով բռնում է մի տարածութիւն, որի վրայից կարելի է դիւրութեամբ, ինչպէս ընդունուած է ասել, Ֆուտբոլի գընդակ նետել:

Համեմատութիւնները պահելով հանդերձ, նոյնը կարելի է ասել այն 241 մղոնի մասին, որ Սեւ ծովից երկարում է մինչև Եգէական:

Ով տիրում է այս 241 մղոնին, նա մի պզալի չափով գունաւորում է ռազմա-քաղաքական պատկերը մի հսկայ աշխարհի:

Իր այս արժէքի մէջ է բուն պատճառը, յոյն յաւերժական վէճերի եւ պատերազմների, որոնց ծիրը երկարում է մինչև 1200 տարիներ Քրիստոսից առաջ, երբ Ազամեմնոն յոյն զինուորներին առաջնորդեց դէպի Դարդանէլի հարաւ-արեւելեան ափի մերձավայրը՝ Տրովադայի դէմ կռուելու համար:

Ձուր չէ ասուած այն խօսքը՝ թէ աշխարհապարտութիւնը իր քաղաքականութիւնն ունի:

Մովերից կտրուած Ձուրցիքիան ծովային քաղաքականութիւն չունի, եւ չունի ռազմատորմդի հոգ. մինչ Անգլիան չնչում է ռազմանաւերի վրայ եւ դործում՝ ռազմանաւերի միջոցով:

Նորագոյն Ռուսաստանը այն օրը միայն Նեղուցների հարց ունեցաւ, երբ ծաւալուելով, գլխաւորութեամբ իր առաջին կայսեր՝

*) Bosphoros — յունական բարդ բառ է եւ սաղկացած է boüs — եգ (սեռականը կը լինի՝ boos — եգան) եւ po'ros — անցք բառերից: Մի տարօրինակ գուգադիպութեամբ նոյն կապութիւնն ունի նաեւ անգլ. հանրածանօթ Oxford քաղաքի անունը. ox — եգ, ford — քրանցք: Ոչ նուազ տարօրինակն այն է որ ox-ին այնքան համահնչիւն է քուրֆերէն եգն քառը — էօֆիւգ:

Մեծն Պետրոսի (1672–1725), եկաւ եւ փռուեց լիւս ծովի ափերին:

«Դարաւոր նիգերով եւ գոհողութիւններով Ռուսաստանը ստեղծեց մի պետութիւն, — ասում է ռուս երկրի մեծագոյն պատմաբանը՝ պրոֆ. Վ. Կլիւչեւսկիյ, — որի մամը իր կազմով, տարածութեամբ եւ համաշխարհային դիրքով մեծ չգիտեմք Հռոմէական Կայսրութեան անկումից այս կողմ»:^{*)}

Ռուսիա, այս կոյս երկիրը իր կոյս ժողովրդով, որ քրիստոնէութիւն ընդունեց տակաւին երէկ՝ 988-ին — եւ ընդունեց, յիշենք անցողակի, հայ իշխանուհու՝ Աննայի ձեռքից, որ բիւզանդական հայածին կայսրերից Ռոմանոս Բ-ի աղջիկն էր, Վասիլ Բ-ի քոյրը եւ Կոնստանդին Միրանաձինի թոռը^{**)} — եւ քրիստոնէական տարեթիւ ընդունեց ճիշտ երէկ՝ 1700 Յունուար 1-ին (որ ասել է՝ 1699 Դեկտ. 24-ին), այս կոյս երկիրը, որ, խոստովանութեամբը նոյն պատմաբանի՝ Կլիւչեւսկու՝ «թէ՛ իր հոգեկան եւ թէ իր նիւթական միջոցներով չի գտնուում եւրոպական այլ ժողովրդների մէջ առաջին շարքում»^{***)}, ասում եւ հզօրանում էր մի անօրինակ արագութեամբ, մի անդիմադրելի թափով:

«Չորս հարիւր տարիների ընթացքում, — նկատում է ռուս հետաքրքրական գրիչներից Լուկին, — Ռուսաստանը, միջին հաշուով, իւրաքանչիւր օր ընդարձակուած է 50 ք. մղոն, եւ 850,000 ք. մղոնից, որ նրա տարածութիւնն էր 1500-ին, նա 1900-ին հասաւ մի վիթխարի տարածութեան՝ 8,200,000 ք. մղոնի»^{****)}:

1939-ին, տակաւին երկրորդ մեծ պատե-

*) Վ. Կլիւչեւսկիյ — «Դասընթացք Ռուսական Պատմութեան, Մաս Ա., 3-րդ հր. Մոսկուա, 1908, էջ 39:

**) Ա. Ալայօյանեան — «Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան», Գահիրէ, 1943, էջ 342–343:

***) Կլիւչեւսկիյ — նոյն տեղը, էջ 39:

****) Ա. Լուկին — «Մեծ Հիւսիսային Արշաւը» («Պ. Նովոստի», Փարիզ, 25 Մարտ, 1940):

րազմը չսկսած, երբ Խ. Միութիւնը ընդամէնը 11 հանրապետութիւն ունէր, այս անծայրածիր եւ միակտուր ցամաքը գրաւում էր մեր աշխարհի մէկ-վեցերորդը, 60,000 քիլ. սահմաններով, որոնցից աւելի քան 2/3-րդը (43,000 քիլ.) — ծովային, իսկ մօտ 1/3-րդը (17,000 քիլ.) — ցամաքային^{*)}:

Այսօր շատ աւելի մեծ ու ընդարձակ է այս աշխարհը:

Այս անօրինակ եւ անընդմիջուող ծաւալումը եղաւ առաւելաբար մոնղոլ եւ թրք-թաթար ժողովրդների հաշուին:

13-րդ դարի սկզբին այն հսկայածաւալ երկիրը, որ այսօր Խ. Միութիւն անունն է կրում, մօտաւորապէս Օր գետից դէպի արեւելք, մինչեւ Օխոտսկեան եւ Ճապոնական ծովերը (Մայրագոյն Արեւելքում), պատկանում էր մոնղոլ ցեղերին, իսկ Օր գետից դէպի արեւմուտք, մինչեւ Ճերմակ ծովն ու Ֆինական ծոցը (հիւսիսում), մինչեւ Չեխիոյ եւ Հունգարիոյ սահմանները (արեւմուտքում) եւ մինչեւ Խրիմ ու Անդրկովկաս (հարաւում), պատկանում էր թրք-թաթար խաներին, կարգւած առաւելաբար Ոսկէ Հորդայից:

Բաւական է յիշատակել, որ «Մայրը ռուսական քաղաքների»՝ Կիւելը — Ուկրաինայի այսօրուան մայրաքաղաքը — տակաւին 1240-ին գտնուում էր իշխանութեան տակ թաթար ժողովրդի, մի վայրագ ու կռապաշտ ցեղ, որ իսլամութիւն պիտի ընդունէր 1272-ին^{**)}:

Ռուսը կարողացաւ խորտակել այս ուժը,

*) 1939-ին Խ. Միութեան բուն տարածութիւնն էր 21,300,000 ք. քիլ., իսկ մեր ամբողջ մոլորակի տարածութիւնն է 149 միլ. ք. քիլ. (քեւեռներով միասին), առանց քեւեռների — 134 միլ. ք. քիլ., այլ խօսքով՝ Խ. Միութիւնը գրաւում է այս 139 միլիոնի մօտ մէկ-վեցերորդը, բայց ոչ իրրեւ բաժան-բաժան հողեր, այլ իրրեւ մէկ միակտուր աշխարհ:

**) Ընթերցողը որպէսզի կարողանայ գէթ մօտաւոր գաղափար կազմել 1240 թուի Կիւելի մասին, յայտնեմք, որ, ըստ 11-րդ դարու եւ-

եւ 1480-ին, չուրջ երեք դար նրա լուծը կրե-
լուց յետոյ, վերջ տալ թաթար իշխանութեա-
նը ոռոսական հողերի վրայ:

Գնացին թաթարները, բայց եկան օսման-
ցիները, մի առոյգ եւ ռազմունակ ցեղ, որ
1356-ին Դարդանեյն անցնելով եւ մէկ դար
վերջ՝ 1453-ին՝ Բիւզանդիոնի մայրաքաղա-
քին տիրելով՝ արիւնալի բախումների մէկ նոր
պատմաշրջան բացաւ ոռոս երկրի հետ:

Այս բախումների մէջ է, որ մէկ անօրի-
նակ եւ ուժգին թափով ծաւալուեց ու հօգո-
ցաւ ոռոս երկիրը:

Ըմբռնելու համար արժէքը այն ճիգի, որ
ոռոս երկիրը սպառեց եւրոպական հողի վրայ
ոտք դրած այս նոր տարրի դէմ — մարդկային
մի աւերիչ հեղեղ, որ իրեն իբր կռուան ունէր
Մերձաւոր Ասիան մինչեւ Իրան — պէտք չէ
մոռանալ, որ 1453-ին Պոլիս ոտք կոխած
թուրքը իր արժէքով այսօրուան թուրքը չէր:

«Արեւմտեան պետութեանց մէջ,— գրում
է մի հմուտ գրիչ,— ամենէն առաջ Ֆրանսան
էր, որ ստեղծեց մնայուն բանակ. այդ տեղի
ունեցաւ Ժն. դարից ոչ առաջ, Կարլոս Է.—ի
ժամանակ: Այդ շրջանին, աւելի քան հարիւր
տարի առաջ, արդէն գոյութիւն ունէին եմի-
չերական գնդերը, որոնց կազմութիւնը թրքա-
կան աղբիւրները հասցնում են մօտաւորապէս
1330 թուականին: Այս պարագան պէտք չէ
աչքաթող անել, երբ մենք հետեւում ենք
14-րդ դարից մինչեւ 16-րդ դարը թուրքիոյ
մղած պայքարին եւրոպայի դէմ: Թուրքը մեր
օրերին — յետամնաց ժողովուրդ է, մինչ այն

օրերին նա — ճիշտ է, միայն մէկ մարդի մէջ՝
յինուորական — բոլոր ժողովուրդներից ան-
ցած էր առաջ, եւ այստեղ էր նրա յաջողու-
թեանց գլխաւոր պատճառը: Միայն 17-րդ
դարից այս կողմ, երբ եւրոպական ցամաքի
վրայ աստիճանաբար սկսեցին զարգանալ կա-
նոնաւոր բանակները, թուրքերի ռազմական
հօգրութիւնը աստիճան առ աստիճան դիմեց
դէպի անկում»:*)

Բայց այդ դարում իսկ — ու դեռ բաւական
երկար ժամանակ — թուրքիան պատկառելի
յինուորական ոյժ էր, մանաւանդ ցամաքա-
յին:

«Ալլահը հոգը տուել է հաւատացեալիմ,
իսկ ծովը՝ անհաւատիմ», ասում է թուրքը:

Ցամաքային այս ահարկու ուժի դէմ է,
որ պիտի մաքառէր Ռուսիան:

«Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութեանց մի
շարք պատերազմները թուրքիոյ դէմ,— նկա-
տում է Ժանօթ պատմաբան Ն. Կարէեւ,— լե-
ցնում են 16-րդ, 17-րդ եւ 18-րդ դարերի
պատմութիւնը. ու տակաւին 15-րդ դարի
երկրորդ կէսին միտք յղացուած էր թուրքե-
րին եւրոպայից քշելու: Սակայն 16-րդ եւ
17-րդ դարերում չափուել թուրքերի հետ —
չափազանց դժուարին գործ էր. ապացոյց —
հէնց այն պաշարումները, որոնց երկու ան-
գամ, 1529-ին եւ 1683-ին, ենթարկուեց Վիեն-
նան Սուլթանի հորդանների կողմից...»**):

Իսկ յայտնի է, որ մասնաւորաբար 19-րդ
դարում եւրոպական պետութիւններից ոչ ոք
թուրքիոյ հետ պատերազմ այլեւս չունեցաւ,
բացառութեամբ Ռուսիոյ, որ միայն այդ
հարիւրամեակին ամբողջ չորս արիւնալի պա-
տերազմներ մղեց թուրքիոյ դէմ՝ նրա ուժերը
մերձապէս ջլատելով,— 1806-1812, 1828-29,

բուպացի պատմագէտ Դիտմար-Մերգբուրգս-
կիի, Կիւլը ունէր 400 եկեղեցի եւ 8 մեծ շու-
կայ. ըստ մէկ այլ եւրոպացի պատմագէտի՝
Ադամ Բրեմսնսկիի — դարձեալ 11-րդ դարի
գրիչ — Կիւլը իր շէնգուքեամբ կարող էր
մրցել Բիւզանդիոնի մայրաքաղաքի հետ, ռուս
մատեմատիկական աղբիւրները վկայում են, որ
1071-ի մեծ հրդեհին Կիւլում այրուած են
մինչեւ 800 եկեղեցիներ: (Տե՛ս վ. Կլիւ-
չեւսկիյ,— «Դասընթացք Ռուս Պատմու-
թեան», Մաս Ա., Մոսկուա, 1908, էջ 207):

*) Մ. Պոկրովսկիյ — «Թուրքիան եւրո-
պայում եւ Բիւզանդիոնի անկումը» («Միջին
դարերի պատմութեան ընթերցումի գիրք»,
հ. Գ. Մոսկուա, 1914, էջ 561-562):

**) Պրոֆ. Ն. Կարէեւ — «Դասընթացք
19-րդ եւ 20-րդ դարերի պատմութեան», հ.
Ա., Մոսկուա, 1919, էջ 126:

1853–1856 եւ 1877–1878 թուականներին:

Ակնարկելով Ռուսիոյ մղումին դէպի տաք ջրերն ու դէպի Բիւզանդիոնի ժառանգութիւնը՝ Չեխովսկիիոյ հանրապետութեան նախագահը՝ Էդ. Բենեշ — սլաւ ժողովրդների պատմութեան հմուտներից մէկը — նկատում է.

«... Ռուսական նորագոյն պատմութեան վերջին չորսհարիւրամեայ շրջանին, 1472–ից մինչեւ 1876–ը, ռուս երկրի ձգտումը դէպի Բալտիան ծովը եւ դէպի Սիբիր ու պայքարը լեհաստանի դէմ — այս ամէնը հասկանալի պատճառներով ժողովրդական ճիգի շատ աւելի նուազ լարում պահանջեց, քան ձգտումը դէպի Ցարգրադ (Պոլիս)՝ եւ դէպի ազատ ծով»:**)

Նոյն միտքը աւելի յստա՞յ ձեւակերպուած է ռուս յարգի գրիչներից մէկի՝ Իշխան Տրուբեցկոյի կողմից.

«Եթէ մենք խորհրդածելու լինենք մեր արտաքին քաղաքականութեան գլխաւոր դէպքերի շուրջ, — նկատում է հեղինակը իր մէկ աշխատութեան մէջ՝ «Ռուսաստանը՝ իբրեւ մեծ պետութիւն» — սկսելով Եկատերինա Բ. — ի տիրակալութեան շրջանից մինչեւ մեր օրերը, ապա մենք ուղղակի ապահար կը լինենք ի տես այն դերի, որ այդ քաղաքականութեան մէջ խաղում էր Մերձաւոր Արեւելքը: Կարելի է ասել, որ Ռուսիոյ դիրքը Եւրոպայում մի զգալի չափով նախաճշտւում էր նրա ունեցած շահերով Սեւ ծովում եւ Բալկաններում: Այլ խօսքով այս նշանակում է, որ վաղնջագոյն ժամանակներից աշխարհագրութիւնը եւ պատմութիւնը այստե՛ղ ստեղծած են Ռուսիոյ կենսական շահը»:

Այս ընդհանուր տեսութեան մէջ որոշակի իմաստ դնելով՝ հեղինակը վկայագրում է.

«Եթէ մենք փորձենք թափանցել մեր հարևարամեայ յարաբերութեանց իմաստին Թուրքիոյ հետ, ապա դիւրութեամբ կ'ընդ-

նշմարենք, որ հնուց ի վեր կարմիր թելի նըման այդ յարաբերութեանց միջից անցնում են երկու հիմնական դրդապատճառներ, — մեր մտահոգութիւնը քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան ճակատագրի մասին եւ Նեղուցների Կարց»*):

Երկու գծերով էլ — Նեղուցներ եւ Քրիստոնէութիւն — Ռուսաստանը եթէ շահեր չապահովէր իրեն, այլ շահեր կորցնէր, ի հարկէ, ո՛չ կը հետաքրքրուէր եւ ոչ էլ զոհողութիւններ կը ստանձնէր:

Այս գծերով նա իր ծաւալումի եւ տիրակալութեան ճամբաներն էր հարթում Բալկաններում եւ հարաւի տաք ջրերի վրայ:

Պօսելով Համայն Ռուսիոյ Մեծն Իշխան Իւան Գ. ի ամուսնութեան մասին բիւզանդական վերջին իշխանուհու՝ Սոփիա Պալէոլոգի հետ (1472–ին), մի ամուսնութիւն, որով բիւզանդական Երկգլխանի Արծիւը՝ իբրեւ պետական զինանշան՝ փոխանցւում էր Ռուսիոյ, Իշխան Տրուբեցկոյ իր նոյն աշխատութեան մէջ — «Ռուսաստանը՝ իբրեւ մեծ պետութիւն» — նկատում է.

«Բիւզանդական Երկգլխանի Արծուի խորհրդապաշտ աւանդը, որ դրուած էր Իւան Գ. ի ամուսնութեան հիմում Սոփիա Պալէոլոգի հետ, ուղղափառութեան պաշտպանի դերը ինքնին փոխանցւում էր ռուս ինքնակալի դահին: Բիւզանդիոնը երկրորդ Հռոմն էր, Մոսկուան — երրորդ, իսկ չորրորդ Հռոմ չի՛ կարող լինել»**):

*) Ibid, էջ 99:

**) Ibid, էջ 99:

Անցողակի յիշատակեմք, որ ասացուածքը պատկանում է ռուսական հնագոյն ֆալաֆեներից Պսկովի վանքի վանահօր՝ Ֆիլոմէյիին, որ ապրել է 15–րդ դարում: Բուն ասացուածքը հետեւեալ ձեւն ունի — «Երկու Հռոմ ընկել են (այսինքն՝ բուն Հռոմը եւ Պոլիսը — Ն.), երրորդը (այսինքն՝ Մոսկուան — Ն.) կանգուն է, իսկ չորրորդ Հռոմ չի՛ կարող լինել»:

Այդ դարից այս կողմ ռուս երկրի մէջ շարունակ կրկնուել է նշանաւոր վանահօր խօս-

**) Էդ. Բենեշ — «Սլաւ Քաղաքականութեան կնիքը» («Վոլիա Ռուսիի», Պրագա, 1926, II, էջ 105):

Հռոմէական կայսրութեան ստացուածքների տիրացման այս ճանապարհով է ահա, բայց միայն ռուսական գայիստների տակ, որ Մոսկուան տանում էր իր քաղաքականութիւնը Նեղուցների հարցում եւ բալկանեան ու մերձ-արեւելեան քրիստոնեայ ժողովուրդների մէջ:

Աշխարհագրութիւնը — իր քաղաքականութիւնն ունի:

Եթէ պիտի ապրէր Ռուսաստանը, ապա ցրտաշունչ հիւսիսից նա պիտի իջնէր դէպի տաք ու կենսատու հարաւը, իսկ իր անծայրածիր ցամաքների բովանդակ ծանրութեամբ ու հզօրանքով հարաւ իջնելով ու փեսայանալով Սեւ ծովի հետ, ուզէր թէ չուզէր, իր կամքով թէ իր կամքից անկախ, պիտի փորձէր ոտք դնել այդ ծովի մէջ եւ այնտեղից էլ՝ Նեղուցները կտրելով՝ անցնել աւելի հեռունները՝ տաք ջրերի վրայ տարուան բոլոր օրերին ազատօրէն նաւարկելու համար:

Սուլթանները յիմար մարդիկ չէին. այն օրից ի վեր — 1453 Մայիս 29 — երբ Մուհամմեդ Բ. տէր դարձաւ Բիւզանդիոնի մայրաքաղաքին եւ Փաթիի — յաղթական տիտղոսով անցաւ պատմութեան, այդ օրից այս կողմ Պոլսոյ գահակալները մէկ գերագոյն նպատակ ունէին, — ի գին ամէն զոհողութեան Սեւ ծովն ու Նեղուցները ոչ թէ ջրի վրայ պաշտպանել, այլ՝ ցամաքի, այլ խօսքով՝ դէպի հարաւ Ռուսիոյ էջը արգիլելու համար ժամ առ ժամ դէպի հիւսիս բարձրանալ՝ նրա առջեւ ծաւալումի բոլոր ճամբաները կտրելով:

Պոլսոյ գահակալները այս ուժը չունեցան ուսկայն:

Հին Ռուսիոյ հմուտ դիւանագէտներից Եմելիան Ուկրայինցեւ (մեռած 1708-ին), որ ռուսական երեք ցարերի ժամանակ — Ալեքսէյի, Ֆէոդորի եւ Մեծն Պետրոսի — փաստօրէն վարում էր իր երկրի արտաքին քաղաքականութիւնը, 17-րդ դարի վախճանին, իբրեւ

Ռուսիոյ դեսպանը Պոլսոյ մէջ, յանուն կայսեր՝ Մեծն Պետրոսի՝ դիմելով Սուլթանին՝ խնդրում էր ազատ հռչակել նաւարկութիւնը Սեւ ծովի վրայ:

Բարձրագոյն Դրան խորիմաց թարգմանն ու լիազօր բանադնացը՝ Աղեքսանդր Մաւրոկորդատոյ — ծագումով յոյն եւ դաւանանքով ուղղափառ — յանուն իր Վեհապետի պատասխանում է.

«Թուրքիան Սեւ ծովը պահպանում է իբրեւ մի անարատ եւ անմեղ կոյս, որին ո'չ ոք կարող է մերձենալ. ուստի Սուլթանը պիտի նախընտրէր թոյլ տալ, որ ամէն ոք իր աղիքների մէջ մտնի, քան թէ օտար նաւեր Եւքրինեան (նախնիներին ծանօթ Սեւ ծովը. — Ն.) ջրերի վրայ նաւարկեն»:^{*})

Այս «կոյս»ը այն գեղեցկուհիներից չէր սակայն — թո'ղ թէ հազուադիւսօրէն քչաթիւ — որոնց տիրանում էին սուլթանները իրենց գահի ուժով եւ նրանց քաղցրութիւնները վայելում իրենց կանանոցներում:

Սեւ-ծովեան գեղեցկուհին մէկ հատիկ էր, անկրկնելի եւ անփոխարինելի. սուլթանները յիւրութեամբ նրան չէին կարող բանտել իրենց ռազմաքաղաքական հարեմում:

Այս գեղեցկուհու ազատագրման գործը չիճակուեց Ռուսաստանին:

Կարիքը մայրն է նաեւ քաղաքակա'ն դիւտերի, քաղաքակա'ն նախաձեռնութեանց:

Երբ Մեծն Պետրոսը իր կայսրութեան մայրաքաղաքը՝ Պիտերբուրգը — որ յետոյ կոչուեց Սանկտ-Պետերբուրգ, ապա՝ Պետրոգրադ, իսկ այսօր՝ Լենինգրադ — 1703 Մայիս 16-ին հիմնադրեց հիւսիսի մէկ մատախլապատ ու ճահճոտ անկիւնում, Նեւայի գետաբերանին ընկած կղզեակների վրայ, նա այս վայրն ընտրեց ոչ այն պատճառով, որ յատուկ սէր ունէր դէպի մատախուղն ու ճահճները: Կարիքը նրան տարաւ այդտեղ, իր նորածաւալ կայսրութեան այն միակ անկիւնը, որտե-

բը: (Տե՛ս Պրոֆ. Պ. Միլիկով — «Ակնարկներ Ռուս Մշակոյթի Պատմութեան», Խ. Ա., Փարիզ, 1937, էջ 26):

^{*}) Վ. Նիկիտին — «Պատմութեան դասեր» («Ռ. Նովոստի, Փարիզ, 30 Օգոստոս, 1946, քիւ 68):

դից նա կարող էր, ըստ Պուշկինի խօսքի, «պատռւեալ քանալ դէպի Եւրոպա», ուր նա կարող էր մի նաւակայան ունենալ դէպի յաւաքադէմ ու բարգաւաճ աշխարհը, դէպի անսառոյց ծովերն ու ովկիանոսները:

Կայսրութեան նոր մայրաքաղաքի հիմնադրումին դառնալով՝ ռուս մեծանուն պատմաբաններից Ս. Սոլովեով (1820-1879) նկատում է.

«Քրիստոսի թուականութեան Գորգ դարում Նեւայի գետաբերանից սկսուեց մեծ ճանապարհը Վարեազների աշխարհից (Սկանդինաւեան երկրներ. — Ն.) դէպի Յոյների երկիրը: Դարի կէսին այդ ձեւով ծիլ առաւ Ռուսաստանը: Սակայն յաջորդ ութ եւ կէս դարերին նա շարունակ ծաւալուեց դէպի արեւելք, հասաւ Արեւելեան ովկիանոսին, բայց ի վերջոյ նա խիստ կարօտը քաշեց Արեւմտեան ծովի ու կրկին դարձաւ դէպի ետ՝ իր վերածնունդի միջոցները նրանից քաղելու համար»^{*)}

Պատմաբանը մի քանի տողերի մէջ ճշտիւ դժած է իր հայրենիքի շուրջ ինը դարերի պատմութիւնը: Մոռացած է միայն մատնանշել, որ հիւսիսի սլաւը վարեագների՝ առաջնորդութեամբ է, որ շարժուած է դէպի հալալ՝ դէպի Սեւ ծով ու Բիւզանդիոն, մինչ առանց վարեագների, բուն ինքը սլաւը, աւելի ճիշտը՝ սլաւացած վարեագը — այն՝ որ առեղծուածօրէն ռուս անունը կրեց եւ այդ անմեկնելի անունը իր երկրին տուաւ — դարեր շարունակ, յամառարար եւ անընդմիջօրէն, յառաջացած է դէպի արեւելք, հասած նրա ծայրագոյն կէտին՝ ովկիանոսին, յուսալիարուած իր երազների մէջ ու կրկին դարձած այն կէտին, որտեղից մեկնած էր ութ եւ կէս դար առաջ, բայց միայն ուրիշների գլխաւորութեամբ:

^{*)} Ս. Սոլովեով — «Ռուսիոյ Պատմութիւնը Հնագոյն Ժամանակներից», Ս. Պետերբուրգ, 1896, Գիրք Գ. (հ. XI-XV), 2-րդ հրատ., էջ 1270:

Բայց դառնալով դէպի ետ՝ ինչո՞ւ Ռուսիա դէպի հարաւ չշարժուեց, այլ վերստին դէպի հիւսիս գնաց՝ դէպի իր պետականութեան ծննդավայրը:

Ինչո՞ւ ծաւալումը դէպի հարաւ նա կարեւորեց աւելի ուշ, կատարեց այն ժամանակ, երբ հիւսիսում հզօրապէս ամրացած էր արդէն:

Պատմական այս պրպտանքը դուրս է մեր նպատակից, ստոյգն այն է սակայն, որ հիւսիսի «պատուհան»ը քիչ եկաւ իր տնտեսական եւ ռազմա-քաղաքական վիթխարի թոքերին:

Շնչելու համար Հսկան դարձաւ իր չորս կողմը եւ ամենից բնական «պատուհան»ը դրաւ հնուց իրեն ծանօթ այն Նեղուցների մէջ — Վոսիոր եւ Դարդանել — որոնք Սեւ ծովին խարսխած երկրները կարող էին ազատօրէն կապել արտաքին աշխարհին:

Յօսքը մի Ռուսմանիոյ, մի Բուլղարիոյ մասին չէր, որոնց ո՛չ ազատ ելքը Սեւ ծովից դէպի Միջերկրական եւ ոչ էլ ազատ մուտքը Նեղուցներից դէպի Սեւ ծով չէր կարող մտա-հոգութեան մատնել ե՛ւ ոչ ոքի:

Խնդիրը դառնում էր մի ճամբարիտ Հսկայի շուրջ, որի ազատ շարժումները Նեղուցներից դէպի դուրս եւ դէպի ներս կարող էին ծանրօրէն տագնապի մատնել քաղաքական աշխարհը:

Ու նոյնը նաեւ այն դէպքում — միշտ նոյն Հսկան նկատի առնելով — երբ ուրիշներ, իրեն չափ հզօր ու պատկառաղու, երթեւեկի նոյն ազատութիւնն ունենային՝ այս անգամ իրեն տաղնապի մատնելով:

Եւ իրաւամբ. ռուսական Հսկայի էջքը դէպի Սեւ ծով ու դէպի Նեղուցները լի է քաղաքական խորագոյն տագնապներով եւ արիւնշալի բախումներով:

Տկար է թուրքիան այսօր, բայց նա տկար չէր երէկ:

«Ռուս պետական մարդիկ, — նկատում է ռուս մեծագոյն պատմաբանը, — Մեծն Պետրոսի մահից յետոյ վախենում էին Ռուսիոյ եւ թուրքիոյ մէկ-մէկի դէմ պայքարից եւ

այդ պատճառով վստահելի զինակից էին որոնում»։*)

Որոնում էին ոչ միայն ռուսները, այլ և թուրքերը. և իրողութիւն է, որ թուրքերը աւելի դիւրութեամբ էին զինակից գտնում, քան ռուսները:

Մեծն Պետրոսը մեռաւ 1725-ին. ուրեմն նաեւ այդ թուականից այս կողմ իր դէմ մերթնրան ունենալով այլ զինակիցների հետ՝ ռուս երկիրը գետերով արիւն թափեց իր բնական սահմաններին հասնելու համար:**)

Իր պատմութեան վերջին աւելի քան երկհարիւրամեակին ռուս ժողովուրդը նեղուցներ է մէջ միշտ իր տան դռները տեսաւ, որոնց բանալիները գտնուում էին, սակայն, օտարների ձեռքում:

Այս վերջիններն անտեղեակ չէին Ռուսիոյ՝ փափաքին:

Իր կայսեր՝ Աղեքսանդր Գ.ի հրահանգով գերմանեւոցա զաղտնի համաձայնութեան շուրջ բանակցութիւններ վարելով գերման կանցլերի՝ Բիսմարկի հետ, ռուս դեսպանը Բերլինի մէջ՝ Պաւել Շուվալով՝ հետեւեալ ձեւով է արձանագրում 1887 Մայիս 17-ին իր ւնեցած տեսակցութիւնը «երկաթեայ վարչապետ»ի հետ.

«Կանցլերը նորէն դարձաւ իր սիրելի նիւթին. կրկին սկսաւ խօսել Պոլսոյ, նեղուցների մասին, և այլն, և այլն: Նա կրկնեց ինձ, որ

*) Պրոֆ. Վ. Կլիւչեւսկիյ — «Դասընթացքի Ռուս Պատմութեան», Մաս Ե., Պետերբուրգ, 1922, էջ 22:

**) Մեծն Եկատերինան 1768-ի Հոկտեմբերին պատերազմ հռչակեց Թուրքիոյ դէմ: Այս կապակցութեամբ ծաւալուն քաղաքականութիւն էր տարւում Թուրքիան Եւրոպայից բռնալու: Պատերազմից քիչ առաջ աշխարհառջակ վոյտերը, նամակ ուղղելով Եկատերինային, այն յոյսն էր յայտնում, որ մօտ ապագային, պատերազմի յաջող աւարտումով, Պոլիսը կը դառնայ ռուս Կայսրութեան մայրաքաղաքը...

«Հեփաթը արագ պատմում է, սակայն գործը արագ չի կատարւում», ասում է ռուսը:

Գերմանիա շատ ուրախ պիտի լինէր, եթէ մենք հաստատուէինք այնտեղ և, ինչպէս ինք արտայայտուեց, մեր ձեռքերի մէջ առնէինք մեր տան բանալիները»։*)

Արդար և իրաւացի գտնելով հանդերձ Ռուսաստանը իր ձգտումի մէջ, օտարները, այնուամենայնիւ, միշտ նեղուցների մէջ տեւան իրենց ապահովութեան բանալիները՝ հիւսիսի անհանդարտ Հսկան իր ծովածաւալ աշխարհում բանտուած պահելու համար:

Պայքարը Ռուսաստանի՝ դէմ էր միշտ, բայց ոչ նրա կրած չափերի՝ ճերմակ կամ կարմիր:

Որովհետեւ սպառնացող ոյժը չափիկի մէջ էր, այլ չափիկը կրողի:

Հզօր էր Ռուսաստանը երէկ՝ երբ երկրում ցարիզմն էր իշխողը:

Հզօր է Ռուսաստանը այսօր՝ երբ երկրում իշխողը բոլշեւիզմն է:

Ցարի՝ զմն էր ուժեղ Ռուսաստանով և ոչ Ռուսաստանը՝ ցարիզմով:

Նոյնը և այսօր:

Բոլշեւիզմն է հզօր Ռուսաստանով և ոչ Ռուսաստանը՝ բոլշեւիզմով:

Բոլշեւիզմի դրօշակիրը եթէ Ալբանիան լինէր՝ մեր աշխարհում հակաբոլշեւիկ ճակատ էր կազմուի:

Բայց որովհետեւ անյարմար է ասել, թէ մենք Ռուսիոյ դէմ ենք մաքառում, կուում ենք նրա՛ն տկար պահելու համար, ուստի մաքառողները երէկ ասում էին, թէ կուում են ցարիզմի՝ ռուսական ռեակցիայի դէմ, իսկ այսօր ասում են, թէ կուում են բոլշեւիզմի՝ ռուսական յեղափոխութեան դէմ:

Ամերիկեան գրիչներից Վինսենթ Շիհան արդար իրաւունքով նկատում էր «էթիա» պարբերականի 1946-ի Սեպտ.ի թւում.

«Զարմանալի է. հէնց որ Ռուսաստանը ծովի վրայ ելք է ուղղում՝ կայսերապաշտեն-

*) «Պատմութիւն Դիւանագիտութեան», Խ. Բ., 1945, Մոսկուա, էջ 94:

րը անմիջապէս սկսում են բարոյականից ճանկել»։*)

Սակայն «բարոյական»ը, «յետաշրջութիւն»ն ու «յեղափոխութիւն»ը դեր չունեն մանաւանդ Նեղուցների հարցում, ուր նոյնանում են բոլոր գոյները, լինի Ռուսիոյ մէջ, լինի նրա սահմաններից դուրս։

Ռուս հասարակական մտքի բոլոր թեւերը — ամենէն աջից մինչեւ ամենէն ձախը՝ միապետական թէ ազատական, յետադիմական թէ յեղափոխական, սլաւոնասէր, թէ արեւմտա-

կան, էս-էր, մենչեւիկ թէ բոլշեւիկ — սրանք բոլորը, անխտրաբար ամէնքը Նեղուցների հարցում միշտ նոյն տեսակէտն ունեցան. նրանք դատեցին իբրեւ ռուս, իբրեւ մէկ ընդհանրական հայրենիքի զաւակներ, ուստի եւ դատեցին միակերպ։

Անգամ այն դէպքերում, երբ մեր թուած հոսանքներից մէկը կամ միւսը քաղաքական անցքերի անդիմադրելի հարկադրանքի տակ, այս կամ այն զիջումը կատարեց, խորքին մէջ այդ զիջումը գործելակերպի խաղ եղաւ, բայց երբեք սկզբունքային նախանց։

Առնենք օրինակներից Թարմադոյնը։

(Մնացեալը յաջորդում)

*) «Հայրենիք», 11 Հոկտ. 1946:

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԳԻՎՏԱՏՈՐԸ

(ԿՈՄՍ Մ. ԼՕՐԻՍ-ՄԵԼԻՔԵԱՆ)

Գրեց՝ ՌՈՒԲԵՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

Գ.

Ա. Քօնին պատմելով ցարի ուղարկած հեռագրի մասին՝ պահ մը լռեց: Աչքերը ուղղեց դէպի իր սենեակի բոցառատ վառարանը, որը շարունակում էր լափել առատ դարսուած գերանները, ու աւելացրեց.

«Իմ խորին համոզմունքով Կոմս Լօրիս-Մելիքեանը ոչ միայն մի-տակ պետական-վարչական մեծ մարդն էր ցար Աղէքսանդր Բ.-ի աչքում, այլ եւ մի անհրաժեշտ մտերիմ խորհրդակից ցարի անձնական-ընտանեկան հարցերում: Նա պատճառ ունէր այդպէս նայելու Կոմսի վրայ, որովհետեւ համոզուած էր Կոմսի անկեղծ սիրոյ եւ յարգանքի դէպի ցարը տածած զգացմունքների մէջ: Յարը գիտէր ու լսած էր, որ Լօրիս-Մելիքեանը իր կովկասեան խառնուածքով ու անկեղծութեամբ բարձր է կանգնած ռուսերին յատուկ ձգձգուած բարոյական-եկեղեցական նախապաշարմունքներից եւ սրբութեան հասցրած տոհմային աւանդութիւններից՝ Կոմսի մտայնութեան այդ երանգները նշանակալից էին Աղէքսանդր Բ.-ի աչքում. այդ հարցում Կոմսը կարող էր օգնել ընտանեկան-տոհմային նոր վիճակի մը ձեւակերպման...»

Ու Ա. Քօնին ինձ պատմեց (դա ի հարկէ արդէն պատմական զաղտնիք մը չէր) Աղէքսանդր Բ.-ի եւ Իշխանուհի Դօլգոօուքովայի դէպքը:

Պէտք է ասած, որ ցարի կիներ՝ Թագուհին, շատ տարիներ անբուժելի հիւանդ վիճակի մէջ էր: Չնայած ձեռք առնուած բոլոր միջոցներին ու նշանաւոր ռուս եւ եւրոպացի բժիշկների օգնութեան, օրից օր հալում էր Թոքախտից: Արդէն եօթանասնական թուականների սկզբներին այդ բարի եւ խելացի կինը դարձել էր կենդանի կմախք մը: Յարը սիրում էր կնոջը. յարատեւ մտահոգուած էր նրա հիւանդութեամբ, անում էր անկարելին, բայց ոչ մի արդիւնք. անուժ էր իրեն զգում կնոջ առողջութիւնը վերադարձնելու: Տարիներ ապրեց մեկուսացած ու հաւատարիմ առաքաստին ու միշտ յուսով էր, որ կիներ կ'առողջանայ:

Ցարի շուրջը փսփսում էին, որ Թագուհու հիւանդութիւնը անյուսալի է, բայց կարող է շարունակուել դեռ երկար տարիներ: Այդ տարիներում պալատը յաճախող իշխանական ընտանիքներից աչքի էր

ընկնում նշանաւոր իշխան Դովգոուքովի ընտանիքը ու սրա գեղանի Կատարինէ աղջիկը:

Դովգոուքովների ընտանիքում Աղէքսանդր Բ.-ի բարենորոգչական օրէնքները, ճորտերի ազատագրումը եւ այլն, միշտ բարձրօրէն գնահատում էին, զովաբանում էին ցարի բնութագիծը ու առհասարակ նրա վրայ նայում էին, իբրեւ վերջին երկու դարերում եղած ցարերից միակը, որ մտահոգուած է եղել ուսւ ժողովրդի նիւթական եւ բարոյական բարօրութեամբ:

Օր. Դովգոուքովան դեռ մանկութիւնից որդեգրել էր իր ծնողներից ու ազգականներից նոյն հայեացքները ցարի մասին ու իր մանկական սրտում մի տեսակ պաշտամունքի առարկայ էր դարձրած: Երբ զիշերը քնից առաջ ու անկողնու մօտ, ըստ հին ուղղափառ սովորութեան, նա աղօթք էր ասում ու իր ծնողներին բախտ եւ առողջութիւն մաղթում՝ ամէնից առաջ եւս կրկնում էր «փրկէ՛» եւ ազատ պահէ ամենայն փորձութիւնից մեր պաշտելի Հայրիկ-ցարին եւ նրա ընտանեաց կեանքը:

Ապագայում երբ իբրեւ դեռահաս, 18-20 տարեկան, առաջին անգամ իր ծնողների հետ այցելել էր պալատը ու ցարին ներկայացուել, հէնց առաջին անգամից զգացել էր, որ իր ճակատագիրը կապուած է ցարի ճակատագրի հետ...:

Աղէքսանդր Բ.-ը թէեւ յիսունը ոտք կոխած էր, բայց չարունակում էր մնալ գեղեցկագէտ, բարձրահասակ, եռանդուն, բարեկիրթ, ճարտար ձիաւոր, վարժ եւրոպական լեզուներին եւ իր ժամանակուայ համար լաւ կրթուած: Պատանեկան տարիներին նրա դաստիարակն էր եղած նշանաւոր ուսւ բանաստեղծ Ժուքովսքին, որի հետ եւս ճանապարհորդած էր եւրոպական քաղաքները, թանգարանները, նրա հետ գնացել ծանօթացել էր Ռուսաստանին, Սիբիրի գլխաւոր վայրերը, Կովկասը: Սիբիրի Թօբօլսք քաղաքում առիթ էր ունեցել տեսնել «Դեքաբրիսթ» կոչուած նշանաւոր քաղաքական աքսորեալներին, որոնք իր հօր դէմ ըմբոստացել էին 1825 թ. եւ որը անողոք կերպով մի քանիսներին կախաղան էր հանել, միւսներին տաժանակիր աշխատանքների ենթարկել ու Սիբիր քշել:

Պետերբուրգ վերադառնալուց յետոյ երիտասարդ Թագաժառանգ Աղէքսանդր Թախանձում է նրանց դժուարին վիճակի մասին իր հօր առաջ եւ մասամբ դրանից յետոյ աքսորեալների վիճակը լաւանում է:

Այդ տեսակ դէպքերի պատմութիւնները զաղտնիք չէին մնացած ուսւ հասարակութեան համար եւ ստեղծել էին մի հմայք ցարի շուրջ:

Երբ գեղանի իշխանուհի Դովգոուքովան ներկայանում է ցարին, մեծ տպաւորութիւն է թողնում նրա վրայ ոչ միայն իբրեւ գեղեցիկ կին, այլ եւ իբրեւ լուրջ, կրթուած անձ եւ հետաքրքրութիւն ցուցադրող հասարակական հարցերի վերաբերմամբ: Օրիորդը իր կողմից չի թաքցնում իր հայրենասիրութիւնը եւ իր դառն զգացմունքները, որ Ռուսաստանը, ինչպէս շատերը ասում են, Եւրոպայի աչքում մնում է դեռ յետագէտ, խաւար մի երկիր, որի պետական մեծ թէ փոքր պաշտօնեաները երկու բան են սիրում՝ արագ եւ կաշառք:

Նման խնդիրների շուրջը արտայայտուած մտքերը երիտասարդ իշխանուհիի կողմից, առանձնապէս գրաւում են ցարի ուշադրութիւնը. շուտով Դօլգոբուքովան, «Ճոէօլայն»-ի պաշտօնի հանգամանքով ցարի ընտանիքի մտերիմ այցելողներից մէկն է դառնում:

Ժամանակի ընթացքում ցարի եւ իշխանուհու մէջ ստրանում է փոխադարձ հասկացողութիւն եւ համակրութեան կապ, որ հետագայում ստանում է մեծ եւ փոխադարձ սիրոյ կերպարանք:

Աղէքսանդր Բ.-ը չէր ուզում իր ամուսնութիւնը լուծել, ապահարգանի դիմել. դա կը լինէր սոսկալի հարուած կիսամեռ թագուհու համար. բայց չէր ուզում նաեւ հասարակ կապակցութեամբ եւ առանց պսակի մտերմանալ օր. Դօլգոբուքովայի հետ: Բայց միւս կողմից՝ ամիսներ ու երկար տարիներ անցնում էին եւ կացութիւնը չէր փոխուում: Ի վերջոյ երկու սիրահարները վճռում են կանխեղապակը ոչ-պաշտօնական ամուսնութեամբ: Տարի մը վերջը թագուհին, արդարեւ, վախճանում է: Հաւատարիմ իր խօսքին, Աղէքսանդր Բ.-ը վճռում է եկեղեցական պսակով ամրացնել իր ամուսնական կապը՝ իշխանուհու հետ:

Ռուս պետական հիմնական օրէնքները ցարի ամուսնական հարցերում ունին դրած որոշ եւ խիստ պատնէշներ. ռուս ցարերը կարող էին ամուսնանալ միայն արքայական տոհմին պատկանած օրիորդների հետ. իշխանուհու տիտղոսը ու տոհմը դեռ բաւական չէին, անհրաժեշտ էր թագաւորական արիւն կրել երակներում:

Անշուշտ, միահեծան ցար մը իրաւունք ունէր ամուսնանալ ոչ-թագաւորադն կնոջ հետ, բայց այդ դէպքում նրա կինը կարող չէր «Թագուհու» տիտղոսը եւ տոհմային իրաւունքները կրել. թագուհու կամ ցարուհու տիտղոսը եւ իրաւունքները կրելու համար նախօրօք պէտք էր լինել թագաւորական (թէկուզ օտար երկրի) տոհմից:

Ու Աղէքսանդր Բ.-ին մնում էր միայն մի ձեւակերպական ելք գտնել, այն է՝ օգտուիլ բոլոր երկրների, բոլոր թագաւորների ունեցած իրաւունքով — դիմել «մօրգանական» կոչուած ամուսնութեան: Այս ամուսնութիւնը եկեղեցական արարողութեան (պսակի) տեսակէտից օրինաւոր էր. միայն թէ պսակից առաջ, պսակողներից ստորագրութիւն էր առնւում, որ ո՛չ թագաւորի նոր կինը եւ ո՛չ էլ նրանց երեխաները ռեւէ իրաւունք ունին կամ ապագայում պահանջ, թագաւորական տոհմին յատկացեալ պետական առանձնանորհումների մէջ: Այդ ստորագրութիւնները պէտք է պաշտօնական յատուկ ձեւակերպութիւններ ունենային եւ պետական խորհրդի բովից անցնէին:

Մորդանանական ամուսնութեան հետ այս բոլոր խնդիրները բարոյապէս շատ դժուարացնում էին Աղէքսանդր Բ.-ի եւ ընտանեկան ձեւ հասարակական վիճակը: Նա իր առաջին ամուսնութիւնից ունէր երեխաներ, որոնց աւագագոյնը կամ թագաժառանգը արդէն երեսնից անցել էր, ամուսնացած էր եւ ունէր իր հերթին երեխաներ: Թագաժառանգը (հետագայում Աղէքսանդր Երրորդը), ուղղակի թշնամբար էր վերաբերւում իր հայր-ցարի «ելոյթներին»: Պալատում ապրում էին բազմաթիւ մեծ եւ փոքր պաշտօնեաներ, որոնք միաժամանակ եւ ցա-

րին ե՛լ նրա ժառանգին իրենց «անկեղծ» համակրութիւնն էին ցոյց տալիս: Մի քանի նախարարներ այդ նոյն «քաղաքականութիւնն» էին որդեգրել. այդպիսով ցարի պալատը բոլոր ժամանակների պալատական հեղձուցիչ մթնոլորտով էր լիքը: Շատ էլ որ Աղէքսանդր Բ.-ը լինէր միահեծան կայսր ու յորջորջուէր մամուլում ու եկեղեցիներում «Յարաւարտի», «սլաւ երկիրների ազատագրող», «բարեկարգիչ շրջանի հիմնադիր» եւ այլն, շատ էլ որ նա համոզուած լինէր, որ ժողովրդի բոլոր շերտերում նրան անկեղծօրէն յարգում են, իսկ մի քանի խաւերում մինչեւ իսկ պաշտում են, բայց եւ այնպէս շնորհիւ իր ընտանեկան վիճակին, այլ եւ Ահաբեկիչների կառավարութեան ու հասարակութեան մէջ ստեղծած մեծ շփոթին, ինքը տեսակ մը կղզիացած եւ մենակ էր իրեն զգում. պէտք էր օգնական մը, որ ե՛լ պետականօրէն ե՛լ մարդկայնօրէն նրա նեցուկը լինէր, պետական հեղինակութեամբ ամրապնդող: Այդ օգնականը ցարի համոզմունքով (ինչպէս եւ վարչապետ Միլիթինի) կարող էր լինել միայն Կոմս Միքայէլ Լօրիս-Մելիքեանը:

Նախ եւ առաջ, նա իր եռանդուն վճռականութեամբ ի զօրու էր կոռուի ահաբեկիչների հետ եւ չքացնել յեղափոխական կուսակցութեան պրոպագանդան երկրում: Բացի դրանից, նա համարձակօրէն եւ միեւնոյն ժամանակ խելացի քաղաքականութեամբ ընդունակ էր որոշ դոհացումներ տալ հասարակութեան բանիմաց եւ ողջմիտ խաւերին:

Աղէքսանդր Բ.-ը նշանակելով Լօրիս-Մելիքեանին «Գերագոյն կառավարչական Յանձնաժողովի» նախագահութեան պաշտօնին մէջ, փաստօրէն տալիս էր նրան Դիկտատորի արտակարգ իրաւունքներ: Նրան տրուած էր լիազօրութիւն մը, որին պարտական էին անպայման հպատակուել Ռուսաստանի բոլոր վարչական իշխանութիւնները, մինչեւ իսկ պատերազմական նախարարը: Յանձնաժողովի նախագահ — Լօրիս-Մելիքեանին տրուած էր իրաւունք մինչեւ իսկ ժամանակաւորապէս դադարեցնել ու հրատարակութեան չտալ ցարի հրահանգները: Այլ խօսքով, վարչական-ոստիկանական ամբողջական լիազօրութիւն եւ իրաւունքներ կրել...

Եզակի էր այդ դէպքը ուսու պատմութեան համար:

1880 թ. փետրուարի 14-ին դիկտատոր Լօրիս-Մելիքեանը յայտարարում է Պետերբուրգի բնակչութեան ուղղուած կոչ մը, որի մէջ ասում էր, որ «վճռած լինելով հանդերձ իր ամբողջ եռանդով արմատախիլ անել երկրում բոյն դրած ամէն ներգործօն յեղափոխական գործունէութիւն, նա միեւնոյն ժամանակ, ցանկանում է հանդստացնել ու պաշտպանել բարեմիտ հասարակութեան օրինական շահերը եւ նայում է հասարակութեան վրայ, իբրեւ բնական եւ առողջ ոյժի վրայ, որ օգնելու է իշխանութեան՝ պետական կեանքի բնականոն վերանորոգման գործում»:

Անշուշտ, այդ լեզուն դիկտատորական եւ սպառնացող ձեւեր չունէր, որովհետեւ դիկտատոր Լօրիս-Մելիքեանը յոյսեր էր դնում հասարակութեան բարոյական օգնութեան վրայ (թէեւ տեսակ մը, յեղեղուկ եւ անորոշ ոյժի վրայ): Հարկաւ, դրանով եւս ուղղում էր

ասել, որ կառավարչական միայն բռնի եւ խիստ միջոցները անբաւարար են՝ առանց հասարակութեան աջակցութեան:

Հայազգի դիկտատորը նախ եւ առաջ ազատում է մամուլը եւ գէմքովօները մի շարք նեղող ու կաշկանդող օրէնքներից: Անշուշտ, դեռ ծրագրած չէր խօսքի ու մամուլի ամբողջական ազատութիւնը եւրոպական մտքով, բայց կասկածից դուրս էր, որ ե՛ւ մամուլը ե՛ւ գէմքովօները դիկտատորի օրով զգացին խօսքի ու մտքի արտայայտման որոշ թեթեւութիւններ: Պատմական փաստ է, որ ազատամիտ գէմքովօները իրենց ժողովներում գոհութեամբ խոստովանում են, որ «սկսւում է խօսքի ու մտքի արտայայտման նոր եւ քարձր շրջան»:

Արդարեւ՝ չուտով սկսւում են հրատարակուել մի շարք ազատամիտ ուղղութեամբ լրագիրներ եւ ամսագիրներ, որոնց մէջ առանձնապէս աչքի էին ընկնում սահմանադրական միտումներով սոցոքուաժ «Սթռանա», «Փօռեատօք», «Ռուսքայ Մըսլ» եւ ուրիշները: «Նիվա» պատկերազարդ ու շատ տարածուած չաբաթաթերթը միաժամանակ տալիս է ե՛ւ Աղէքսանդր Բ.-ի ե՛ւ Հայազգի դիկտատորի լուսանկարները, մէկը յարջորջում էր «ռուս գիւղացի-ճորտերի եւ սլաւ եղբայրների ազատարար», միւսը իբրեւ «հռչակաւոր զօրավար եւ հանճարեղ վարիչ պետական կեանքի»:

Մասնաւոր մարդկանց հետ՝ Լ. Մելիքեանը իր պաշտօնական յարաբերութիւններում խուսափում էր պաշտօնական ձեւակերպութիւններից: Յաճախ խնդրատուններին ինքը անձամբ էր ընդունում եւ լսում նրանց գանգատները ոստիկանութեան վրայ. հրամայում էր իր ստորադրեալներից չուտափոյթ քննել ստացուած դանդատները:

Հայ դիկտատորը ոչնչացրեց «Երրորդ բաժանմունքը» կոչուած քաղաքական-ոստիկանութեան անպատասխանատու վարչական մարմինը, որ կտարեալ պատուհաս էր Ռուսաստանի քաղաքական մտքի համար, չորացնող ու այրող ամէն մտքի ամէն մի ազատ շող եւ քաղաքական յանցանքի մէջ ամբաստանուածներին—յաճախ առանց պատաստանի—աքսորող: Ոստիկանական կամայականութիւնները նա սահմանափակեց թէ տիրող օրէնսդրական եւ թէ նոր հրահանգների պահանջներով, իսկ քաղաքական ոստիկանութեան գործունէութիւնը յանձնեց դատախազների քննութեան: Գաւառական այն ոստիկաններին, որոնք գործածում էին ծեծ քաղաքական յանցաւորների վերաբերմամբ, Լօրիս-Մելիքեանը պաշտօնազրկեց:

Նա եռանդուն կերպով հետապնդում էր զուտ ահաբեկչական խմբակները եւ չքացնում նրանց գործունէութիւնը: Միւս կողմից նա անընդհատ պահանջում էր ոստիկանութիւնից ու ժանտարմական ծառայողներից չդիմել ձերբակալութիւնների եւ բռնութիւնների կարծեցեալ յանցաւորների հանդէպ: Զերբակալիլու համար նրանք պէտք է փաստեր ունենային իրենց ձեռքի մէջ:

— Երբ դիկտատոր էի նշանակուած (պատմել է հետագայում Լ. Մ.-ը) քաղաքապետ Զուռովը ներկայացնում է ինձ 3000 «կասկածելի» անուններից ընտրած 250 անուններ, որոնք պէտք է աքսորուէին գաւառական զանազան անկիւններ: Ոստիկանական վարչութիւնը արդէն ցանկը արտագրած էր: «Սպասեցէք, ասում եմ, թող մէկ անգամ

եւս քննենք այդ 250 աքսորուելիք մարդկանց մեղքերը. դրանք բոլորը ընտանիքներ ունեն, անկարելի է միանգամից այդքան զգուհութիւն ծնեցնել հասարակութեան մէջ»։ Կարգում էի անունները որոնց դիմացը գրուած էր՝ վնասակար մարդ եւ ուրիշ ոչինչ։ Ու միեւնոյն անունան առջ ուրիշ թղթերում գրուած էր՝ հաւատարիմ հպատակ եւ կամ ընդհակառակը։ Ու ինչո՞վ վնասակար էր այդ մարդը — ոչ ոք գիտէր։ Մի ուրիշ տեղ այս կամ այն անունան դէմ գրուած էր՝ Գաւառապետի ցանկութիւնը»... «Չէ՛, ասում եմ, Ձուռովին. յետաձգեցէ՛ք այդ աքսորը, ցանկի մէջ կան տասնեակ, եթէ ոչ հարիւրաւոր անմեղներ...»։

Հայազգի դիկտատորի մեծ ծառայութիւններից մէկն էլ կայանում էր այն բանում, որ նա մերկացրեց կրթական-լուսաւորութեան նախարար Թօլսթոյի վնասակար եւ չիք-հասարակական գործունէութիւնը։

Ուսանողութիւնը Թօլսթոյի բռնած քաղաքականութեան պատճառով՝ ուղղակի յանձնուած էր ժանտարմական քողարկուած ու չքողարկուած հետապնդումներին։ Ուսանողութիւնը այն աստիճան ջղախնայած էր, որ ի հեճուկս Թօլսթոյի, անդամակցում էր յեղափոխական խմբակներին։

Լօրիս-Մելիքեանը առաջարկեց Աղէքսանդր Բ.-ին, եթէ չասենք պահանջեց, Թօլսթոյի հեռացումը։

Լօրիս-Մելիքեանը այսպէս է պատմել Թօլսթոյի «դէպքը» Ա. Բո-րիին.

«... Ասում եմ ցարին. «Համալսարանի եւ բարձրագոյն դպրոցների երիտասարդութիւնը խլրտում է, զգուհ է եւ չափազանց ջղախնայած է. այդ բարոյական կացութիւնը ազդում է նրանց ծնողների վրայ. երիտասարդութիւնը եւ նրանց ծնողքը մեր գիտակից հասարակութեան պատկառելի մասն են կազմում... Պէտք է գտնենք միջոցներ, որ կարողանանք ուսանողութեան (ուրեմն եւ նրանց հայրերի ու մայրերի), արդար ցանկութիւնները գոհացնել»։ Յարը ինձ հարցնում է. «Ի՞նչ պէտք է անել»։ «Կրթական լուսաւորութեան նախարար Թօլսթոյին հեռացնել» ասում եմ։ «Թեկնածու ունե՞ս», հարցընում է ցարը։ «Ոչ ոք», պատասխանում եմ։

«Ուրեմն ես քեզ առաջարկում եմ այդ նախարարութեան երկու թեկնածուներ — Դելեանովին եւ Սարուռովին»։

— «Առաջինին, ասում եմ, անկարելի է նշանակել, նախարար. ես հայ եմ, եթէ հայ Դելեանովին (նշանաւոր Լազարեանների քրոջորդի եւ փեսայ) նշանակենք՝ ռուս հասարակութիւնը պիտի ասէ, որ մենք հայկական կառավարութիւն ենք ստեղծում ու ես հայերով եմ ինձ շրջապատում...»։

«Գիտէի, որ դու այդ բանը ինձի պիտի ասես», ծիծաղելով ասում է կայսրը։ «Ուրեմն Սարուռովին»։ — Սարուռովին, թէեւ անձամբ ես նրան քիչ եմ ճանաչում։

Աղէքսանդր Բ.-ը Սարուռովի մասին լաւ տեղեկութիւններ ունէր. Սարուռովը պետական բարձր պաշտօնեայ էր, ազատական բարենոր-

րոգումների կողմնակից, համեստ, աշխատասէր եւ ազնիւ մարդ:

Հետեւեալ օրը Սարուռովը նշանակուած է բարձրագոյն հրահանգով կրթական-լուսաւորութեան նախարար: Համալսարանական ուսանողութիւնը խիստ գոհ էր, որ ատուած Թուրքոյը հեռացուած էր իր պաշտօնից: «Այս քայլը լաւ նշան է» ասում է ուսանողութիւնը ու հանգստանում: Խլրտումները վերջացած էին:

Հայազգի դիկտատորը վճռել էր, իրրեւ նախապայման հասարակութեան մէջ հանգստացուցիչ մթնոլորտ ստեղծելու, — կազմակերպել հասարակական կարծիքը դէպի Ռուսաստանի բնականոն յառաջդիմութեան անհրաժեշտութիւնը: Ուստի նա դիմեց ռուս հասարակութեան լայն շերտերին հրաւիրելով նրանց ուղարկել իր մօտ Զէմսթվոների, քաղաքային խորհուրդների եւ մամուլի ներկայացուցիչներին «մտքերի ու կարծիքների անկաշկանդ փոխանցման» համար: Այդ զբոյցների ժամանակ նա չէր թաղցնում, որ ինքը տեսակ մը զղուանք է զգում ամէն տեսակ բռնութիւնների դէմ. լինի ահաբեկիչների, լինի ոստիկանութեան կողմից:

«Ռուսաստանը իր քաղաքական մտքով ու փորձառութեամբ, ասում էր Լօրիս-Մելիքեանը, շատ ցած եւ հեռու է կանգնած պարլամէնտական Ֆրանսայից ու երեք դարեր սահմանադրութեամբ ապրող Անգլիայից. ուստի ինչպէս կարելի է որ ռուս ժողովուրդը, որի 90 տոկոսը անգրագէտ գիւղացիութիւն է, 2½ ժամուայ մէջ որդեգրէ ու պարտադրէ երկրին պարլամէնտական ընտրութիւն. այդ անգրագէտ մութ ու խաւար զանգուածները պիտի կրնա՞ն ազատօրէն ներկայացուցիչներ ուղարկել Պարլամէնտին՝ օրէնքներ կերտելու, նախարարներ ընտրելու, միջազգային բարդ խնդիրներ լուծելու, Ֆինանսական լուրջ միջոցներ գտնելու, կրթական-լուսաւորութեան հարցեր լուծելու եւ երկրի այլ պատասխանատու խնդիրներ առաջարկելու համար...: Մեզ պէտք են խօսքի, մտքի, խղճի ու մամուլի ազատութիւններ, տնտեսական անձեռնմխելիութեան օրէնքներ, տնտեսական եւ վարչական բարենորոգումներ: Այդ բոլորը պէտք է նախօրօք մշակուին հասարակութեան ընտրանիների եւ կառավարութեան փոխադարձ հասկացողութեամբ ու առաջարկուեն կառավարութեան իրրեւ նախածրուագիրներ: Այդ կարծիքները ու ազատօրէն արտայայտուած բաղձանքները անհրաժեշտ են կառավարութեան նրա հետագայ աւելի լայն եւ աւելի խոր բարենորոգումների համար: Համոզուած եղէք, որ այս լայնածաւալ ու բաղձամարդ երկիրը չի կարող մնալ քարացած ու անշարժ. նա պէտք է ընթանայ դէպի քաղաքակրթութիւն: Բայց հիմնապէս զարգանալու ու ձեւաւորուելու համար, անհրաժեշտ են բոլոր յեղափոխական մեթոտները, այլ բնականոն եւ բարեշրջական ճանապարհը: Չեմ թաղցրած եւ չեմ թաղցնում, որ ես թշնամի եմ յեղափոխական մեթոտների եւ որդեգրած եմ մեր երկրի վերաբերմամբ բարեշրջական գործունէութեան մեթոտներ»:

Դիկտատորի այս տեսակ մտքերը թէեւ մի կողմից ուղեւորում էին հասարակութեան կանխակալ կարծիքներից հեռու լայն շերտերը, բայց միւս կողմից էլ յարուցանում էին պահպանողական եւ յետա-

չըջական խաւերում դժգոհութիւններ: Հասարակութեան ազատամիտ, քիչ մը «եւրոպականացած» խաւերը զգում էին, որ Լօրիս-Մելիքեանի մէջ խօսում էր հաւատքը դէպի լայնածաւալ մեծ Ռուսաստանը. մինչդեռ պահպանողական բարձրաստիճան պետական ծառայողները եւ զինուորութեան բարձր խաւերը ընդունակ էին միայն քրթմնջալ, երկմանել, յոռետեսութիւն յայտնել ու վարագուրուած քննադատութիւններ անել: «Իր ազատամիտ զրոյցներով, ասում էին սրանք, այդ հայ պարոնը երես է տալիս յեղափոխականներին: Տէ՛ր իմ, Տէ՛ր իմ, ասում էին նրանք, կարծես թէ չկար համայն ռուս ազգի մէջ ուղղափառ եւ իսկական մի ռուս, որպէսզի պետական երերուն նաւի ղեկը յանձնուէր այլազգի զօրավարի մը...»:

Այսպէս թէ այնպէս, փաստ էր, որ Լօրիս-Մելիքեանի «Դիկտատատուրայի» ամիսներին երկրում զգացւում էր մտքերի հանդարտութիւն. ահաբեկիչները կծկուած էին եւ նոր ելոյթների եւ ահաբեկչական ցոյցերի չէին դիմում. մամուլը իր նախկին չփոթը փոխարինել էր լաւատես յոյսերով. մեծ քաղաքների ու մանաւանդ գաւառների սղոյթաբնակչութեան մէջ որոշ զոհացում էր զգացւում, որ առօրեայ աշխատանքը չի խանգարում քաղաքական սպառնալիքներով:

Կասկածից դուրս էր, որ ինքը Դիկտատորն էլ պէտքից աւելի լաւատես էր. ան մտածում էր որ «երկրի հանգստութիւնը սկսուել է» չէ՞ որ նախկին ամիսներին շարաթը մէկ անգամ կրկնուող ահաբեկչական դէպքերը այլ եւս չէին կրկնուում. չէ՞ որ այս վեց ամիսների ընթացքում յեղափոխական խմբակների միջեւ իսկ թուցիկներ չեն երեւում մեծ քաղաքներում: Գաւառներից էլ հանգստացուցիչ տեղեկութիւններ են հասնում կառավարութեան: Ուստի հայազգի Դիկտատորը աչքի առաջ առնելով որ Դիկտատուրան ժամանակաւոր բնոյթ է կրում, առաջարկում է Աղէքսանդր Բ.-ին լուծել «Պետական Գերագոյն Յանձնաժողովը», որի նախագահն էր ինքը եւ կառավարութեան (նախարարներին) յանձնել երկրի բնականոն եւ ընդունուած իրաւունքները:

1880 թ. օգոստոսին ցարը ընդունում է Լօրիս-Մելիքեանի առաջարկը, հրատարակում է Բարձրագոյն Հրովարտակ կոմս Լօրիս-Մելիքեանին ուղղուած, որով յայտարարում է ի զիտութիւն ռուս ժողովուրդին, որ «Գերագոյն Յանձնաժողովը» լուծուած է. «սկսուել է հասարակական հանգիստ շրջան», «ռուստի կարելի է մեղմացնել եւ փոփոխել արտակարգ միջոցները»: Մելիքեանին նշանակում է Ներքին Գործոց նախարար:

Պէտք է ասած, որ Ռուսաստանում այս վերջին պաշտօնը միշտ էլ առաջնակարգ դեր է խաղացել թէ կառավարչական միւս անդամների վերաբերմամբ եւ թէ հզօր ազդեցութեան եւ, տեսակ մը, պետական քաղաքականութեան ուղղութիւն տուող է եղած:

Այդպիսով ուրեմն, դիկտատուրային շրջանը Ռուսաստանում չարունակում է վեց ամիս:

«Յիշու՞մ էք, ասել է Լօրիս-Մելիքեանը Քօնիին, որ հին Հռոմում, երբ ստիպուած արտակարգ երեւոյթներից, Ծերակու-

տակա՞նները ընտրում էին դիկտատոր, այսինքն ամբողջ պետական վարչական ոյժը մի ձեռքում կենտրոնացուցած մարդու, միայն վեց ամսով էին ընտրում: Այդ վեց ամիսների ընթացքում ընտրուած դիկտատորը երկիրը հանգստացնում ու կարգի էր բերում ու իր գործը վերջացնելուց յետոյ դառնում էր հասարակ քաղաքացի ուրիշ մահկանացիների պէս: Ես գոհ էի, որ իմ դիկտատուրական լիազօրութիւնները վերջ գտան վեց ամսից յետոյ, որովհետեւ համոզուած էի, որ ահաբեկիչների գործունէութեան վերջ է տրուած...»:

Նախարար Լօրիս-Մելիքեանը կամենալով ամբողջովին հանգստացնել բանիմաց հասարակութեան ուրոյն խաւերի քաղաքական քիչ-շատ ազատ բաղձանքները եւ ստեղծել բարեացակամ վերաբերմունք դէպի իշխանութիւնը, այլ եւ ապահովել հասարակական շերտերի աշխատակցութիւնը կամ համագործակցումը կառավարչական ծրագիրներին, վճռած էր յաջորդաբար իրագործել բարենորոգչութիւնների իր մեծ ծրագիրը:

Նրա համոզմունքով բարենորոգումների համար անհրաժեշտ է գիտակից հասարակութեան ընտրանիի մասնակցութիւնը: Այդ նպատակով նա համոզում է ցարին նշանակել «ծերակուտական գերագոյն քննիչ յանձնախումբ», որը պէտք է անցնէր գաւառները եւ տեղն ու տեղը պարզէր ու ծանօթանար երկրի պէտքերի հետ, քննէր վարչական-ոստիկանական անարդարութիւնները, տիրող վարչական սիստեմի թերութիւնները:

Ձէմսթվոներին Լօրիս-Մելիքեանը յանձնեց «ուսումնասիրել գիւղական եւ գիւղացիական կեանքի համապատասխան օգտակար վարչական ձեւերը», վերջապէս Լ. Մ.-ը համոզեց ցարին, որ բոլոր մինչեւ այժմ եղած բարենորոգչական օրէնքները ու նախածրագիրները, սկսած Աղէքսանդր Բ.-ի գահակալութեան օրից մինչեւ այսօր, պէտք է ներքուստ կապուեն եւ իրենց տրամաբանական յաջորդականութիւնը գտնեն, որպէսզի զարդանան բնաշրջական ոյժով. «այդպիսով, գրում էր նա ցարին ներկայացրած զեկոյցում, բարձրացնելով բարենորոգչութիւնների մեծ կառոյցը, կը կարողանաք պսակել նրան այն հարցով, որ տարիների ընթացքում հասարակութեան գերագոյն բաղձանքն է դարձած»:

Անշուշտ, զեկոյցում «Սահմանադրութիւն» բառը չէր գործածուած, բայց Սահմանադրութեան մասին էր խօսքը, թէ եւ ինչպէս ասել էինք արդէն, այդ «Սահմանադրութիւնը» ուսուաց յատուկ մշակութային պայմանների համապատասխան կերպարանք պէտք է ունենար: Ռուսաստանը պէտք չէ որ կապկօրէն եւրոպական պարլամենտական ձեւերը հաստատէր իր համար, այլ մշակէր եւ հիմնադրէր այն ինչ որ իր մշակոյթին, իր բարքերին, իր աւանդութեան եւ իր նորաստեղծ տնտեսական կեանքին կրնայ համընթաց եւ համահնչիւն լինել:

Լօրիս-Մելիքեանը առաջարկում է ցարին Բարձրագոյն Հրովարտակով հաստատել Պետերբուրգում՝ նախ «նախապատրաստական ժամանակաւոր յանձնաժողովներ», որպէսզի սրանց աշխատանքները ու նախածրագիրները քննուին «ընդհանուր յանձնաժողովներով»: Ասոնց

անդամները պէտք է լինեն զէմսթվոնների եւ քաղաքների ընտրանիներից, այսինքն ոռու հասարակութեան բանիմաց, քիչ թէ շատ փորձառու ու լայն խաւերից. այդ ընտրանիների մի մասը պէտք է ընտրուած լինէր ժողովրդից, այսինքն տեղային ազգաբնակչութիւնից, միւս մասը նշանակուած կայսեր կողմից: Այդ ընտրուած եւ նշանակուած անդամները պէտք է վերեւ յիշուած նախապատրաստական յանձնաժողովի անդամներ լինեն. այդպիսով սրանք հարցին ծանօթ, փորձառու ու պատրաստուած անդամներ կը լինեն:

Այդ ուրուագիծը կրում էր այն նշանաւոր նախասահմանադրական ծրագիրը, որ ոռու քաղաքական պատմութեան, ինչպէս եւ հասարակութեան մէջ յորջորջուեց «Լորիս-Մելիքեան Սահմանադրութիւն» (Constitution de Loris-Melikoff): Կասկածից դուրս է, որ այդ նախածրագիրը պաշտօնապէս եւ ուղղակի ճամբայ էր բաց անում Սահմանադրութեան:

Ցարը տուեց իր համաձայնութիւնը: Երեք անգամ երեսը խաչակնքեց, «փրկէ՛, Աստուած իմ, Սբ. Ռուսիան փորձանքից» ասելով նա ստորագրեց նախածրագիրը: Վճռած էր մարտի մէկին կայսերական Հրովարտակով հրատարակել այդ ի գիտութիւն ոռու ժողովրդին: Բարձրագոյն Հրովարտակը ուղարկուեց պետական տպարանը՝ մարտ 1-ի առաւօտեան, որպէսզի ժամը 1-ին տպագրութիւնը պատրաստ լինէր:

Պաշտօնական բարձր խաւերում, ինչպէս եւ երկու մայրաքաղաքներին մտաւորական շրջաններում ոչ-պաշտօնապէս լսած էին որ շատ շուտով ազատական սկզբունքների մասին ինչ որ խօսք է լինելու Բարձրագոյն Հրովարտակում: Լուրերը աղօտ էին, սպասում էին մարտ ամսին:

1881 թ. Մարտի 1-ը ձմեռուայ ցուրտ, բայց արեւոտ առաւօտ էր: Ցերեկուայ ժամը 12-ի մօտ Աղէքսանդր Բ.-ը երկձիանի փակ կառքով ուղեւորում էր մայրաքաղաքի փողոցներից մէկով. ու այն պահին, երբ կառքը անցել էր կամուրջը լսուեց կառքի մօտ ձգուած պայթիւն, որից ձիաները ընկնում են. ցարը անվրէպ դուրս է դալիս կառքից, բայց հէնց այդ րոպէին երկրորդ ոռումըն է պայթում նրա ոտքերի տակ եւ ցարը ընկնում է...: Վերաւորուած եւ կիսամեռ ցարին իսկոյն հասցնում են պալատ, որտեղ շուտով նա վախճանւում է...:

Պատմութիւնը, որ այնքան անգամ ժխտել է մարդկային բարի հեռանկարները, այս անգամ մեֆիսթոֆելէսի կերպարանքով անողոք հեղնում էր Ռուսաստանի ճակատագիրը: Աղէքսանդր Բ.-ի մահով փակւում էր ոռու մեծ գրքի փայլուն էջ մը եւ բացւում էր մի նոր գլուխ. գլուխ պահպանողական վարչաձեւի եւ յետաշրջական ներքին քաղաքականութեան թէ ոռու եւ թէ այլազգի հպատակ ժողովրդների վերաբերմամբ...:

Ցար Աղէքսանդր Բ.-ին յաջորդեց նրա որդին՝ Աղէքսանդր Երրորդը, որ հակապատկերն էր հօրը. — պահպանողական, աւանդապահ, կրօնասէր, միակողմանի զինուորական կրթութիւն ստացած,

արուեստ եւ դիտութիւն չսիրող, «ընտանեկան սրբութիւն» պահպանող, թէեւ ուղղամիտ եւ անկեղծ, ու գերադանցօրէն աւելի քան իր հայրը նայող իր վրայ, որպէս «կամօքն Աստուծոյ» իշխողը Ռուսաստանի վրայ: Գիտակից էր իր պատասխանատու դերին. չըջապատած էր իրեն երկու-երեք պահպանողական պրոֆեսորներով ու յետաշրջական պետական պաշտօնեաներով. ամուսնացած էր Դանեմարքի թագաւորի աղջկայ հետ եւ ունէր երեխաներ, որոնց անդրանիկը լինելու էր հետագայում ցար Նիկոլա Երկրորդ:

Նոր ցարը իր հօր մահուան եւ իր զահակալութեան մէջ մասամբ տեսնում էր վերին նախախնամութեան աջը: Մտածում էր որ Աստուած զԺգոհ էր իր հօրից, որովհետեւ ուզում էր ոտնակոխել ի վերաստ տրուած միահեծան-անսահման միապետականութեան անձեռնմխելի իրաւունքները: Անշուշտ ռուս ուղղափառ ցարերը ճափոնական Միքատոյի աստուածութիւնը կամ սրբութիւնը չունեն, բայց նրանք թագաւոր են կամօքն Աստուծոյ եւ կոչուած են պաշտպանելու ռուս երկիրը, ռուս ուղղափառ ժողովուրդը, ուղղափառ եկեղեցին եւ երեք դարեր շարունակուող միահեծան-միապետական կարգերը: Այդ չըրջանակում, ինչպէս եւ պատմութիւնն է հաստատում, Ռուսաստանը անընդհատ մեծացել, բազմացել եւ լայն ծաւալ է ստացել...: Այդ, կամ մօտաւորապէս այդ մտայնութիւնն էր կրում Աղէքսանդր Երրորդը եւ նրա շրջապատի մարդիկը, որոնց մէջ աչքի էին ընկնում լուրջ գիտնական պրոֆ. Փոքետանոսցեւը, ոչ-զուրկ տաղանդից նշանաւոր հրապարակագիր Քաթքովը եւ մի քանի զօրավարներ, նախկին նախարարներ:

Աղէքսանդր Բ.-ի սպանութեամբ՝ ստեղծուած էր զահում բարդ հոգեբանական մթնոլորտ: Տիրած էր մեծ չփոթ հասարակական բոլոր խաւերում: Ազատական եւ մտաւորական շրջաններում հաւատացած էին, որ հանգուցեալ ցարի ստորագրած հրովարտակը՝ նոր ցարն էլ կ'ընդունի եւ կը յայտարարէ, իբրեւ իր հօր վերջին վսեմ կամքը...: Ուզում էին հաւատալ, որ այդպէս է լինելու եւ ներքին գործոց նախարարի ու նախարարներից 2-3 հոգիի դիրքը: Բայց նկատելի էր որ պաւառական ու մայրաքաղաքների համեստ խաւերը ոչ-այնքան չըփոթուած եւ իրարանցման մէջ էին որ ազատական հրովարտակը չէ յայտարարուած, որքան այն փաստով, որ ցարերը անպաշտպան էին «ինչ որ խելառ, ջահիլ, ահաբեկչական խմբակներից, որոնց բռնի գործունէութիւնը ոչ մի հիմք ունի ժողովրդի համեստ շերտերում»:

Այս մտքով քարոզներ են լսում ուղղափառ եւ ոչ-ուղղափառ եկեղեցիներում, քաղաքային խորհուրդներում, համալսարանական ժողովներում եւ ի հարկէ ռուս ու ալլադդի մամուլում: Աւելի բարձր խաւերում, երբեմն ազատական հովերին համակրող, ինչպէս եւ հասարակութեան որոշ շրջանակներում, եւ, ի հարկէ, պահպանողական մամուլում, սկսան լսուել հակաազատական միտումներ: Մայրաքաղաքում փսփսում էին լուրեր, որ նոր ցարը խիստ զԺգոհ է ներքին գործոց նախարար Լօրիս-Մելիքեանից, որը փոխանակ յեղափոխական գործունէութիւնը արմատախիլ անելու, իր ամբողջ ժամանակը

նուիրել էր Սահմանադրութեան մշակման: «Մոսկովսքիա Վեդոմոս-թի» լրագիրը ուղղակի գրում էր. «պէտք է յուսալ, որ ազատամըտական շրջանը արդէն մեռած է եւ փա՛ռք Աստծոյ»:

Կառավարութեան գլխաւոր անդամները՝ Լօրիս-Մելիքեան, վարչապետ Միլիթին, Ապաղայ, Սաբուռով, նախագգում էին որ ամբողջ նախկին բարենորոգչական կառոյցը եւ ծրագիրը երեւում են... Բայց յոյսերը չէին կորցրած եւ մտածում «թերեւս Աստուած օգնէ եւ փառաւորապէս սկսուած բարենորոգչական շրջանը կանգ չառնէ»:

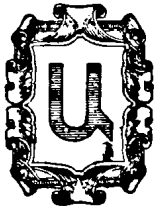
Սակայն ապրիլի վերջերը Աղէքսանդր Երրորդը առանց կառավարութեան հետ խորհրդակցելու ու նախօրօք նրան հաղորդելու, Բարձրագոյն Հրովարտակով յայտարարեց ռուս ժողովրդին որ՝ «ռուս կառավարութեան նպատակը պիտի լինի պաշտպանել ժողովրդի բարօրութիւնը ամէն տեսակ նրան սպառնացող միտումներից եւ թէ ռուս միահեծանութեան ընթացքում սրբագործուած միապետութիւնը կայուն է՝ եւ զնալու է իր պատմական ի վերուստ ուղղուած ճամբայով»:

Այլեւս կասկածների տեղիք չկար: Նոր ցարը իր հօր ներքին քաղաքականութիւնը ժխտում էր եւ որդեգրած էր հին պահպանողականութիւնը ամրացնելու մեթոտները:

Մայիսի 7-ին կոմս Լօրիս-Մելիքեանը, իսկ մի քանի օր անցած եւ միւս 3-4 ազատամիտ նախարարները, ներկայացնում են Աղէքսանդր Գ.-ին իրենց հրաժարականները: Լօրիս-Մելիքեան խնդրում է ցարից թոյլտուութիւն զնալ արտասահման բժշկելու իր չափազանց խանգարուած առողջութիւնը: Այդ հրաժարականը թէեւ նոր ստեղծուած բարոյական կացութիւնից էր դրդուած, բայց փաստօրէն նախկին ղեկատարը վերջին երկու ամիսներում կորցրել էր իր, առանց այն էլ, թոյլ առողջութիւնը: Բարոյական տանջանքները, իր ստորագրութիւնների երկմտի յարաբերութիւնը, «ազատամիտ» կարծուած հաւարակութեան քստմնելի լուութիւնը հիասթափեցրել էին նրա լաւագոյն հաւատը մարդկանց ազնուութեան մասին: Յարը կազմեց նոր կառավարութիւն, որի մէջ առաջնակարգ դեր էին խաղալու նշանաւոր փոքրտոնեցեւը եւ այն Թօլսթոյը, որին տարի մը առաջ Լօրիս-Մելիքեանը հեռացրել էր կառավարութիւնից իբրեւ վնասակար եւ յետաշրջական նախարար, որ իր անմիտ խստութիւններով զրգուում էր ռուսանողական եւ մտաւորական շրջանակները: Հետագայ տարիներում այդ խմբակը լրացնելու համար նշանակուեց Իվան Դելեանով իբրեւ Կրթական-Լուսաւորութեան նախարար եւ որը մեծ հռչակ ըստացաւ ռուս կրթութեան պատմութեան մէջ, որպէս յետաշրջական եւ թշնամի չքաւոր երեխաներին միջնակարգ դպրոցներում — գիմնազիօններում ընդունելու:

ՀԱՆՃԱՐԸ ԱՐՈՒԵՍՏԻՆ ՄԷՋ

Գրեց՝ ԷՕԺԷՆ ՎԵՐՕՆ

ՅՍ զիտողութիւնը մեզ թոյլ կուտայ հասկանալ՝ թէ որչափ անհիմն ու սխալ է այն տեսութիւնը որ կ'ընդունի թէ «արուեստին նպատակն է ի յայտ բերել իրերու էութիւնը, յարաբերութիւններու սխտեմական փոփոխութիւնով մը երեւան բերել անոնց գլխաւոր հանգամանքը»։ Իրողութիւնը այն է, որ արուեստագէտը բնաւ չի խորհիր իրերու էութեան մասին, ան պարզապէս կ'արտայայտէ իր անձնական տպաւորութիւնը՝ առանց ուրիշ բանի մասին մտահոգուելու։ Տէն, տրամաբանութիւնը կը դնէ երեւակայութեան տեղ, ան արուեստը կը շարժէ զիտութեան հետ եւ պարզապէս առաջինը կը ջնջէ յօգուտ երկրորդին։ Բանի մը էութիւնը, անոր էական հանգամանքը բացարձակապէս մէկ է։ Եթէ այս միակ հանգամանքին ցուցադրութիւնը իսկապէս արուեստին նպատակը լինէր, ամենամեծ արուեստագէտները պիտի լինէին անոնք, որոնք լաւագոյն կերպով պիտի յաջողէին զայն երեւան բերել եւ նպատակի ու արդիւնքներու այս նոյնութեան արգասիքը հարկադրաբար պիտի լինէր գործերու մէջ համապատասխան նոյնութիւն մը։ Գերահանճար արուեստագէտները պիտի լինէին անոնք՝ որոնք ամենէն աւելի իրար պիտի նմանէին, մինչդեռ միջակ արուեստագէտները պիտի որոշուէին իրենց խորունկ տարբերութեամբ։

Ճշմարիտը՝ ճիշտ ասոր հակառակն է, որովհետեւ արուեստագէտը փոխանակ ջանալու իրերու տիրող էութիւնը եւ յարաբերութիւնը արտայայտելու, ինքնաբերաբար եւ առանց իր գիտակցութեան՝ կ'արտայայտէ իր իսկ անձնաւորութեան իշխող էութիւնն ու յատկութիւնը, եւ թէ, արուեստագէտին հանճարը որչափ մեծ լինի, անոր անձնաւորութիւնը կը ստանայ աւելի ուժեղ եւ մասնաւոր հանգամանք մը։

Ահա այս է, որ մեզ թոյլ կուտայ լսելու, թէ գործը միշտ մարդուն արժանիքին ճշգրիտ չափանիշն է, գոնէ այն վայրկեանին՝ ուր զայն արտադրած է եւ համեմատաբար այն հանգամանքներուն, որոնց աջակցութիւնը կը պահանջէ։ Միջակ արուեստագէտները բոլորն ալ առաւել կամ նուազ իրար կը նմանին, որովհետեւ անոնք բոլորն ալ հասարակաց տարրական տպաւորութիւններու սահմանէն անդին չեն անցնիր։

Այս ստորադասութիւնը սակայն բնաւ հարկադրական կամ անհրաժեշտ չէ։ Հանճարի ամենաարագ ներատեսութիւնները՝ յաճախ շատ աւելի բարձր տրամաբանութիւն մը ունին ամենամեթոտաւոր հաւաքաբանութիւնները նոյներու տրամախոհութիւններէն։

Հաշուողները, որ իրենց կարկիններով կը չափեն, Միքէլ Անճէլոյի, Ռիբէնսի կամ Դեյլադրուաի գծադրութեան սխալները, երբեք չեն խորհիր, թէ այս կարճեցեալ սխալները յաճախ էական պայմաններ են գործին ընդհանուր տպաւորութեան համար, եւ յաճախ յանձն առած են համաձայնութիւններու եւ ազդեցութիւններու անհրաժեշտութեան համար, որոնք պիտի անհետանային՝ իսկոյն որ սրբադէին անոնցմէ ցոյց տրուած թերութիւնները։ Բոլոր արուեստներուն մէջ կայ անձնական ինքնաբերութեան բաժին մը, որ հարկաւոր է իրականութեան արտայայտութեան։ Իւրաքանչիւր ոք իր մասնաւոր տեսողութիւնը ունի, որ հասարակ տրամաբանութիւնը կրնայ դատապարտել, բայց ան բացարձակապէս անկարող է անոր տեղը բռնել։

Չպէտք է սակայն երեւակայել, թէ հանճարը չի կրնար գոյութիւն ունենալ՝ առանց տեսակ մը մշտական յուզումի։ Հանճարը մասնաւորապէս բնորոշող հանգամանքը առաւել կամ նուազ տեւական կանխատրամադրութիւնն է (փրիտիսփոզիշըն) յուզման, խանդի եւ ներշնչման։ Բայց եթէ զրգուականութիւնը

զրեթէ մշտական է, գրգռութիւնը ունի իր ընդհանրականութիւնները, առժամանակ՝ խորհրդածութիւնը կ'իշխէ եւ հաւասարակը՝ ութութիւնը կը վերահաստատուի:

Հանճարը չունի ոչ աւելի, ոչ պակաս խորհրդաւոր բան: Ամէն ժամանակ դիտած են, որ յուզումը եւ խանդը համախմբելով մտաւորական ճիգը սահմանափակ կէտի մը վրայ, անոր կուտան զօրութիւն մը, որուն պիտի չհասնէր առանց ասոր: Ասիկա երեւոյթ մըն է, որ մեզ չի զարմացներ, որովհետեւ անոր վարժուած ենք: Արդ, ինչ որ հանճար կը կոչենք, ուրիշ բան չէ, բայց եթէ յուզման այս փիւստը երեւոյթը, որ յառաջ կուգայ աւելի սպաւորուող եւ աւելի զօրաւոր կազմուածքի մը մէջ, որը սովորական չէ: Հանճարի տէր մարդը մեզ ծանօթ շրջանակէն դուրս չէ երբեք. կարելի է ըսել միայն՝ թէ ան լաւագոյն կերպով յաջողուած գործ մը կը ներկայացնէ, ընդհանուր օրինակէն աւելի կատարեալ արտադրութիւն մը. անիկա տրամաբանօրէն յառաջ կուգայ լաւագոյն կերպով ընտրուած կամ աւելի միաբան նիւթերու յաջող կարգադրութիւնէ մը: Ան կը ներկայացնէ ոչ թէ բնութեամբ, այլ աստիճանով բարձրութիւն մը:

Արդ, աստիճանը կրնայ նշանակելի կերպով զանազանուիլ: Անկարելի պիտի լինէր ըսել՝ թէ ուրկէ կը սկսի եւ ուր կը վերջանայ հանճարը: Ձայն չպէտք է սակայն չփոթել տաղանդին հետ: Այս վերջինը ստացական բարձրութիւն է, մինչդեռ հանճարը ունի աւելի ներքին, աւելի ինքնաբեր բան մը: Անտարակոյս տաղանդը արդէն կ'ենթադրէ ընտրելագոյն բնութիւն մը. առաւել կամ նրազ ուշադիր եւ յարատեւ կիրարկութեամբ մը կատարելագործուած, եւ անմտութիւն պիտի լինէր կարծել, թէ հանճարը կը մերժէ խոկումը եւ ուշադրութիւնը: Տաղանդը իմանալի չէ՝ առանց կամքի եւ տրամախոհութեան միջամտութեան. հանճարը առանց զանոնք արհամարհելու՝ անոնց պէտք չունի հաւասար չափով: Անոր աւելի բնազդական յուզումը նոյնինքն իր ընթացքի համարձակութեամբ՝ միտքը կը յափշտակէ ու կը տիրապետէ, մինչդեռ տաղանդին յուզումը յաճախ կը վարանի,

կը դանդաղի փորձի եւ ուսումնասիրութեան հանգամանքներով:

Մարդ մը կրնայ տաղանդի տիրանալ, եթէ բնութիւնէն օժտուած է զօրեղ եւ հաստատուն ջանասիրութեան մը կարողութեամբ եւ եթէ լաւ առաջնորդուելու բնազդը ունեցած է: Հանճարը կրնայ կատարելագործել իր գործելակերպերը, մեթոտները, տեսութիւնները. ան կրնայ փոխակերպուիլ, բայց չի ստացուիր: Ան ճրի տուրք մըն է եւ կրնայ ժառանգականութեամբ փոխանցուած ջանքերու կուտակումը ըլլալ, բայց ուղղակի եւ անձնական աշխատութեան արդիւնք չի կրնար ըլլալ:

Վերջապէս տաղանդի եւ հանճարի միջեւ, իմ կարծիքով, եղած տարբերութիւնը ճշտելու եւ լաւ ըմբռնել տալու համար կ'ըսենք, թէ Հոմերոս, Եսդիդէս, Դեմոստէն, Պլատոն, Լիւդրեոս, Դանթէ, Շէքսպիր, Կէօթէ, Սերվանդէս, Ռաբլէ, Մոլիէր, Վոլթէր, Վիգտոր Հիւկո, Լէօնար տա Վինչի, Միքէլ Անճէլօ, Ռիւբենս, Ռամբրանտ, Դելագրուա, Մոցարտ, Բեթովէն, Վալէր, Ռոսսինի, հակառակ անոնց միջեւ կարելի աստիճաններու եւ նկարագիրներու նշանակելի տարբերութիւններուն, հանճարներ են. մինչդեռ Հեղիոդորոս, Սփոկղէս, Եւրիպիտէս, Եսքինէս, Տերէնտիոս, Կիկերոն, Վիրգիլիոս, Ռասին, Շիլլէր Լա Բրիփէր, Ռէնիար, Ռաֆայէլ, Բուսսէն, Գլօտ-Լօրէն, Վելասկէս, Միւրիլլօ, Մէյէրբէր, տաղանդի աստիճանէն անդին չեն անցնիր:

Ասով սակայն՝ երբեք ըսել չենք ուզեր, թէ երկրորդ կարգիներու բոլոր գործերը ստորադաս են առաջիններու բոլոր գործերէն. ասիկա պիտի լինէր անընդունելի չափազանցութիւն մը: Սփոկղէս, Վիրգիլիոս, Ռաֆայէլ արտադրած են այնպիսի գործեր, որոնք կրնան ամենամեծ գործերու հետ բաղդատուիլ: Բայց հոն, ուր անոնք հասած են իրենց տաղանդի ամենաբարձր աստիճանին, հազիւ թէ կրնանք ինքնաբեր, ընդհանուր, բնազդական բան մը գտնել, որուն բացարձակ անկեղծութիւնը կրնայ կարգուիլ հանճարի արտադրութիւններու մէջ: Հոն յաճախ կը զգանք գործին եւ մարդուն զանազանութիւնը. հոն դիւրաւ

կը տեսնենք խորհող եւ իր ազդեցութիւնները փնտռող, իր մեթոտներուն մասին տրամաբանող, իր նախադասութիւնները կամ իր գծերը եւ գոյները յարդարող, կարգադրող, սրբագրող տաղանդաւոր արուեստագէտը. մինչդեռ միւսներու գործերուն մէջ՝ բոլոր տարրերու այնպիսի խառնուրդ մը կայ, առարկային եւ մարդուն այնչափ կատարեալ նմանութիւն մը կայ, որ բոլորը կը ձուլուի միակ տպաւորութեան մը մէջ, որ նոյնինքն արուեստագէտին անձնաւորութեան լուսաւոր ներատեսութիւնն է։ Իր գործը նոյնինքն է, իր ամենաբարձր սրտայայտութեան հասած։ Ծիգի հետքը կ'անհետանայ, գործի բոլոր մասերը կարծես ինքնաբերաբար կարգադրուած են տեսակ մը բնական ցանկութեամբ, ամենաճիշտ համեմատութիւններու մէջ, եւ իւրաքանչիւրը իր ամենապատշաճ տեղը։ Ասկէ կը հետեւի պարզութեան եւ մեծութեան այն տպաւորութիւնը, որ սովորաբար կը զգանք հանճարի գործերուն մէջ։

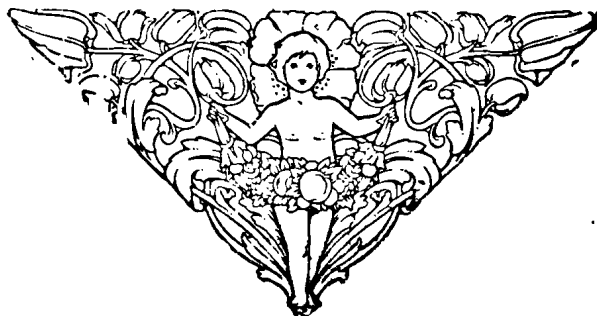
Ասիկա ըսել չէ, որ հանճարը հրաժարի աշխատելէ, ուսումնասիրելէ, խոկալէ, Լէօնարտա-Վինչի չորս տարի աշխատած է «Ճօ-

զօնտ»ի վրայ. «Ընթրիքը» ալ աւելի աշխատութիւն եւ ջանք պահանջած է։ Ճշմարիտ է, որ Ռիւբէնս այնչափ աշխատութիւն չէ վատնած իր նկարներուն համար։ Բայց, իրականութեան մէջ, այստեղ հարցը ժամանակի մասին չէ. այլ աւելի մեթոտի հարց մըն է։

Պարիյ, մեծ արձանագործը համբերութեամբ, ստրկօրէն, մեքենապէս կ'օրինակէր իր առջեւ եղած կենդանի օրինակը, որպէսզի երբեք չհեռանայ իրական բնութիւնէն։ Բայց համեմատութիւններու այս իրապաշտութեան կողքին կար մարդը, կար արուեստագէտը, որ կ'ընտրէր դիրքը, խմբումը, արտայայտութիւնը եւ ընտրած նիւթը կը ներկայացնէր, զօրութեամբ ու վսեմութեամբ, որոնք արուեստագէտին պղինձէ մի քանի փոքր քանդակները արուեստի գլուխ գործոցներ ըրած են։

Թարգմ. ՍԱՐԳԻՍ ԵՐԿԱՆԵԱՆ
(Էօթէն Վերմնի «Գեղեցկագիտութիւն»էն)

ՎԵՐՋ

ՍԻՐԱԿԱՆ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆԻ ԵՒ ԻՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

(ՅՈՒՇԵՐ)

Գրեց՝ ԱՐՍԷՆ ԱԻ. ՔԱՀ. ՍԻՄԷՕՆԵԱՆՅ

ՅՍ Երկրորդ Համաշխարհային ահաւոր պատերազմն այնքան թանկագին կեանքեր խլեց մեզանից, այնքան խոշոր ազգային — հասարակական դէմքեր տարաւ անհետ, որ միանգամայն բթացան մեր ջղերը, ու ամէն անգամ երբ հանգուցեալներու ցանկն է հրատարակուած մամուլի էջերում՝ մենք անտարբեր անցնում ենք այդ թանկագին անուններու կողքից, մի սովորական երեւոյթ համարելով այդ մահերը: Անկեղծօրէն պիտի խոստովանեմ, ինձ հետ նոյնը տեղի ունեցաւ՝ երբ ես մի քանի ժամանակ առաջ «Յառաջ»ի էջերում կարդացի մի ամբողջ ցանկ վերջին տարիներս մահացած հասարակական դէմքերու, եւ սրանց շարքում իմ սիրելի ուսուցիչ Սիրական Տիգրանեանի: Ինձ այս դատապարտելի անտարբերութիւնից սթափեցրեց իմ ճեմարանական կրտսեր եղբոր՝ Հայկ Սարգիսեանի գեղեցիկ եւ զգացմունքով գրուած յօդուածը «Յառաջ»ի մէջ (յուլիս 25, 1946 թ.) նուիրուած ամէնից սիրուած հանգուցեալ Ս. Տիգրանեանին:

1946 թ. Յուլիս 28-ին Փարիզի արուարձաններից մէկի՝ Շալիլի հայ դաղութը, ապա Սփիւռքի այլ տեղերի հայութիւնը տօնեց իսկական արշաւանքի, ինչպէս նաեւ այլ վայրերում տեղի ունեցած մի շարք հերոսամարտների հերոսներու անմեռ յիշատակը:

Սոյն յօդուածովս ես գալիս եմ Սիրական Տիգրանեանի հետ միասին յիշատակելու նրան ընկերակից ու նրա հետ առնչութիւն ունեցող մի քանի մտաւոր անդաստանի մշակներին, մեր մանկավարժական-գրական ասպարէզում ընկած անմահ գործիչ—հերոսներին, որոնք իրենեւ ուսուցչապետներ ամբողջ սերունդներ են կրթել—դաստիարակել հայրենաշունչ, եկեղեցասէր ու ժողովրդասէր ոգով, որոնցից յա-

ռաջ է եկած մեր ռազմական ու գաղափարական—մտաւոր ճակատներու մէջ ընկած եւ դեռ պործող հերոսներու մեծ շարքը...

Սիրական Տիգրանեանին ես աչակերտած եմ երկու տարի Ս. Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում: 1898 թուի հոկտեմբերին էր, երբ նոքա— Ս. Տիգրանեանն ու Երեւանի Համալսարանի մեր այժմեան զարդը կազմող Նշանաւոր գիտնական—պատմաբան պրոֆ. Յակովբ Մանանդեանը, ի. Միութեան եւ Հայաստանի Գիտութեանց Ակադեմիաներու իսկական անդամը — միաժամանակ եկան ձեմարան ուսուցչապետութեան: Վերջինը յունարէն լեզուի եւ հին փիլիսոփայութեան պատմութեան, իսկ առաջինը՝ հայոց եկեղեցական իրաւունքի, նոր եւ նորագոյն փիլիսոփայութեան եւ ուսաց գրականութեան: Երկուքն ալ երիտասարդ, դեռ երեսուն տարիքը չլրացուցած, եւ պէտք է դասաւանդէին ճեմարանի մասնադիտական բաժնում արդէն մեծ փորձառութիւն, անուն եւ հռչակ ունեցող ուսուցչապետներու հետ:

Այդ ժամանակը Գէորգեան ձեմարանի Երկրորդ ծաղկեալ շրջանն էր: Առաջին ծաղկեալ շրջանը լուսահոգի Գէորգ Դ.—ի — ձեմարանի հիմնադրի եւ Մակար կաթողիկոսներու հայրապետութեան օրերին էր, երբ ձեմարանի տեսուչն էր յայտնի Նահապետ Նահապետեանը, հետագայում վարդապետ եւ եպիսկոպոս, որ աւարտած էր Մոսկուայի Կայսերական Համալսարանի բնագիտական—մաթեմատիքական բաժինը: Նշանաւոր մաթեմատիկոս, որ մինչիսկ ինչոր գիւտ ունէր արած մաթեմատիքական գիտութեան մէջ: Թիֆլիս քաղաքի հարուստ ծնողներու (Ախալցխայից վերաբնակուած) զաւակ էր, եւ նրան սպասում էր մեծ յաջողութիւն եւ լայն ասպարէզ ուսական գիտական կեանքում: Սակայն Նահա-

պետեանն իւր համար գործունէութեան չըջան է ընտրում մանկավարժութիւնը հայոց դպրոցներում: Նրա տեսչութեան օրերին ձեմարանում ուսուցչապետներ էին հոգելոյս Օրմանեան Սրբազանը, յայտնի մանկավարժ Սեդրաք Մանգինեանը, նշանաւոր հայագէտ-պատմաբան Կարապետ Կոստանեանը, հայոց գրականութեան եւ պատմութեան մասնագէտ Ստեփաննոս Պալասանեանը, յայտնի հրապարակախօս, Հոմերոսի եւ այլ հեղինակների թարգմանիչ Փիլիպպոս Վարդանեանը, Մխիթար Գօշի դատաստանագրքի առաջին հրատարակիչ Վահան Ծ. վարդապետ Բաստամեանը, Մոսկուայի Կայսերական Համալսարանի իրաւաբանական բաժնի չըջանաւարտ եւ այլք:

Մի անգամ ուսումնական տարուայ վերջը՝ երբ տեսուչ Նահապետ Նահապետեանը ձեմարանի չըջանաւարտներու հետ ներկայանում է չըջանկայիչատակ Մակար կաթողիկոսին հայրապետական օրհնութիւնը հայցելու իր նորաւարտ սաներու վրայ՝ միանգամայն անսպասելիօրէն ծերունագարգ հայրապետը դառնում է չըջանաւարտներուն հետեւեալ առաջարկով. «Դէ՛հ զաւակներս, ծունկի եկէ՛ք տեսնեմ ձեզ-նից ո՞վ է կամենում հոգեւոր կոչումն ընդունել...» Տղայքն անչարժ կանգնած մնացած են, առաջարկն այնքան անսպասելի էր եւ ծրագրից դուրս այդ պահուն: Յանկարծ ինքը՝ տեսուչ Ն. Նահապետեանը, չոքում է Կաթողիկոսի առաջն, ու նրան հետեւում են մնացեալ չըջանաւարտները: Դրանց թուով՝ 1915 թուին, անժամանակ վախճանուած մեր նշանաւոր եկեղեցական Կարապետ եպ. Տէր Մկրտչեանը, եթէ չեմ սխալում նաեւ մեր այժմեան երկու շնորհազարգ Ս. Էջմիածնի եւ Տանն Կիլիկիոյ հայրապետները, Տ. Տիրայր Արքեպիսկոպոսն եւ այլք:

Ներսիսեան Դպրանոցի աւագ վերակացու պ. Գրիգոր Տէր Յարութեանը կամ յայտնի «Պարոն Գրիգորը», որն այդ ժամանակ Գ. ձեմարանի մէջ էր նոյն պաշտօնը վարում՝ ղիմաւորում է հոգեւոր կոչումն հէնց նոր ընդունած իր սիրեցեալ տեսչին հետեւեալ բառերով. «Տունը քանդեցիք: Այն պատին ու յարգանքը որ վայելում էիք մինչեւ այսօր, ո՞վ

այսուհետեւ ձեզ այլեւս կը տայ...» Եւ նա պատմում էր, որ իր գուշակութիւնը կատարուեց դժբախտաբար: «Նահապետ Նահապետեանը քանի որ աշխարհական էր, ամէն ոք նրան Ս. Էջմիածնում ակնածանօք եւ յարգանքով էր մօտենում: Երբ Ն. Նահապետեանը ձեմարանից կ'երթար Վեհարան եւ կը վերադառնար, Ս. Էջմիածնի բոլոր եպիսկոպոսները պարտք կը համարէին իրենց խուցերից դուրս ելնել ու ողջունել նրան... Բայց հէնց որ նա հայ հոգեւորականի սքեմը հագաւ, այդ օրից ամէն պատահական անհատ իր պարտքը կը սեպէր մի քար նետել այդ վերին աստիճանի լուրջ, խոհական, աննկուն կամքի եւ համոզմունքների, ուժեղ տրամաբանող մտքի ու սառնասիրտ ոգու տէր անձնաւորութեան վրայ...»

Նահապետ վարդապետը եղած էր տեսուչ նաեւ Թիֆլիսի Ներսիսեան հոգեւոր թեմական դպրանոցի: 1895 թուին երբ հոգեւոր յորիմեան Հայրիկ Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսը ներկայացաւ Պետերբուրգում ուսաց կայսեր՝ Նահ. վարդ. Նահապետեանն էր թարգմանի դեր կատարում Կայսեր եւ Հայոց Հայրապետի միջեւ:

1897 թուին հայոց ծխական եւ միջնակարգ դպրոցների փակումից յետոյ Նահապետ վ. ը իր շատ մտերիմ Վահան վարդ. Տէր Գրիգորեանի հետ դատապարտուեց ցարական կառավարութեան կողմից Անդրկովկասի սահմաններից դուրս աքսորի: Առաջինն աքսորուեց յորիմի Ս. Խաչ վանքը (Թէոդոսիա քաղաքին մօտ), իսկ երկրորդը՝ Նոր Նախիջեան քաղաքի Ս. Խաչ վանքը:

Ես այդ ժամանակ Ներսիսեան դպրանոցի հինգերորդ դասարանի աշակերտ էի. այդ լուրը ամէնուս վրայ ցնցող եւ ճնշող ազդեցութիւն թողեց: Պատմում էին, թէ հոգեւոր յորիմեան Հայրիկը շատ խիստ բովանդակութեամբ բողոք էր ուղարկած Յարին հայոց ծխական դպրոցներու փակման առթիւ եւ այդ պրութեան հեղինակները, որպէս թէ, երկու աքսորի ենթարկուած վարդապետներն էին եղած: Նաեւ շշուկներ էին պտտում, որ գիշերատեն դալիս են ցարական ժանտարմներ եւ այդ երկու եկեղեցականներին սեւ փակ կառքի մէջ

են դնում եւ տանում Ս. Էջմիածնի վանքից...

1905 թուին, առաջին ուսուցիչական թիւնից յետոյ՝ ութ տարի աքսորի մէջ մնալուց յետոյ, Նահապետ եւ Վահան վարդապետներն ազատութիւն են ստանում Անդրկովկաս վերադառնալու: Նահապետ Վ.ը վերադարձաւ, ու նորէն Ս. Էջմիածնում ծերունազարդ Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսի քովն էր, վարում էր դիւանապետութեան պաշտօնը մինչեւ իւր մահը, եւ նրանից եպիսկոպոսական աստիճան ստացաւ: Մահից միայն մի քանի շաբաթ առաջ եւ հանդիպեցի վերջին անգամ այդ նշանաւոր, պատկառելի եկեղեցականին Մոսկուայում: Իջած էր իր քրոջ՝ այրի տիկ. Վարդադարեանցի մօտ, որ 6 երեխայի տէր էր եւ պէտք է իր ամուսնու մահից յետոյ դրանց բոլորին սնուցանէր եւ դաստիարակէր:

Նահապետ Սրբազանը յաճախ կուգար իմ բնակարանս, սովորութիւն ունէր քայլել սենեակի մէջ դանդաղ, մեծ քայլերով ու զրոյց անել: Այդպիսի մի զրոյցի ժամանակ խօսելով մանկավարժութեան մասին նա ասաց. «Աշակերտը ուսուցչին երբեք չի ների երեք բան. Ա. Ուսուցչի տգիտութիւնը, երբ ուսուցչի՛ն դասարան է գալիս. առանց իր դասը գիտնալու, երկրորդ՝ Ուսուցչի անարդար, աշուու վերաբերմունքը...»: Դժբախտաբար երրորդ կէտը մոռացած եմ:

Մոսկուայից Նահապետ եպ.ն նոր Նախիջևան անցաւ: Այստեղ ժողովրդի ցանկութեամբ նա կիրակէ օրը պէտք է պատարագէր Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցում, երբ շաբաթ գիշերը վախճանում է սրտի պայթիւնից, 1907 թուի աշնանը: Այս մահն այնքան անսպասելի էր ու անակնկալ, որ խորունկ ցաւ յառաջ բերեց հայ ժողովրդի լայն, գիտակից խաւերուն մէջ: Այսպէս իր մահկանացուն կնքեց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բազմաշխատ եւ վաստակաւոր հոգեւորականներից մէկը, որի նշանաբանն էր «Արտաքոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ չիք փրկութիւն», եւ որն իր ամբողջ կեանքի ընթացքում ոչ մի ջանք ու ճիգ չխնայեց այդ եկեղեցւոյ պայծառութեան, ինչպէս եւ իւր ժողովուրդի մանուկներու կրթութեան եւ դաստիարակութեան համար:

Վահան վարդ. Տէր Գրիգորեանը մնաց մինչեւ իւր մահը Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքում. նորոգեց ու պայծառացրեց այդ վանքը, ու չվերադարձաւ այլեւս Ս. Էջմիածին. նոյնիսկ երկիցս հրաւիրուեց երկու իր ժամանակակից հայրապետներից երթալ Ս. Էջմիածին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընդունելու, բայց երկու անգամն էլ հրաժարուեց «որպէս անարժան»: Տողերիս հեղինակն իր քահանայական ձեռնադրութիւնը Նոր Նախիջևանի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցում ընդունելուց յետոյ՝ քառասնօրեայ ճշնութիւնն ու պահեցողութիւնն անցուց 1913 թուի դեկտեմբերին Ս. Խաչ վանքում, եւ մօտից չփութն ունեցաւ այդ շատ համակրելի ծերունի եկեղեցականի հետ, որն այդ վանքի վանահայրն էր:

Վահան վրդ.ը եղած էր երկար տարիներ ուսուցիչ եւ տեսուչ Ղարաբաղի եւ Արցախի հայոց թեմական ծխական դպրոցներու: Յետոյ կուսակրօնութիւն է ընդունում եւ Ս. Էջմիածնի վանքի միաբան դառնում: Մի լուսամիտ, հայրենասէր, եկեղեցասէր, քրիստոնէական բարձր հոգու տէր հոգեւորական էր, անկաշառ եւ վերին աստիճանի մաքուր եւ համեստ, մեր հին, տիպար, համակրելի եկեղեցականներից մէկը, մեր հնաւանդ եկեղեցական աւանդութիւններն ու սովորութիւնները պաշտամունքի չափ սիրող եւ պահող, ուժեղ, անդրդուելի սկզբունքների տէր ու չափազանց սիրուած եւ յարգուած էր Նոր Նախիջևան, Ռոստով քաղաքներու հայութիւնից, ինչպէս եւ այդ շրջանի հինգ հայկական գիւղերի բնակչութիւնից:

Վահան վրդ.ը ինձ պատմում էր, թէ իր ուսուցիչ եղած ժամանակ ինչպէս կը ժողովէր բարձր դասարանի աշակերտներին ու նրանց վարժեցնէր ապագայ ազատ Հայաստանի քաղաքացիի կոչման մէջ. կը սովորեցնէր նրանց ճառախօսել, հարցապնդումներ անել, իրրել ապագայ հայոց անկախ աշխարհի խորհրդարանի՝ Պարլամենտի անդամների... Ցնորքներ, երազներ այդ ժամանակ, որոնք հետագայում իրականացան, եւ Վահան վ.ն առաւել երջանիկ գտնուեց քան իր մօտիկ ընկերը՝ Նահա-

պետ եպիսկոպոսը, եւ իր կենդանութեան օրօք, 1918 թուին, տեսաւ Անկախ Հայաստանի պետութիւնը եւ նրա խորհրդարանը...:

Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքի համարեա բոլոր վանահայրերն ալ իրենց բնական մահով չէին մեռած, այլ սպանուած էին ոռւս աւազակներից: Նոյնը պէտք է կատարուէր Վահան Ծ. վարդապետի հետ: Մի անգամ օրը ցերեկով, վանքի տունների նորոգութեանը մասնակցող ոռւս բանուորներից մէկը մտնում է վանահօր խուցը, յարձակւում է անպաշտպան վարդապետի վրայ, ու դանակով սկսում է հարուածել նորան, որպէսզի սպանէ եւ ունեցածը յափշտակէ: Սակայն Վահան վրդ.ը ցածրահասակ, դիրուկ եւ ուժեղ ծերունի էր. սկսում է ուժգինս դիմադրել չարագործին, եւ օգնութիւն ազդադակել... Չարագործը վախեցած՝ բարեբախտաբար ծանր վէրքեր է միայն հասցնում եւ փախուստի է դիմում, ու վարդապետն աղատւում է... Այնիջպէս վանքի կառքն են դնում եւ տանում Նոր Նախիջևան քաղաքի հիւանդանոցը, որ վանքից եօթ կիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ էր գտնւում, եւ երբ բժիշկ Քէզեկը, որ հիւանդանոցի տեսուչն էր եւ մօտ բարեկամը ծերունի վարդապետի (վերջին տարիները պ. Քէզեկը Երեւանի համալսարանի յայտնի անդամահատող բժիշկ պրոֆեսորներից էր) յուզուած պատգարակ է բերել տալիս շտապով հիւանդանոցի երկրորդ յարկը բարձրացնելու նպատակով վարդապետին, որն ամբողջովին արեան մէջ էր թաթախուած ու ներկուած՝ վերջինս մերժում է պատգարակը եւ առանց կողմնակի օգնութեան բարձրանում է հիւանդանոցի երկրորդ յարկը: Երկար ժամանակ է տեւում նրա բժշկութիւնը, եւ Վահան վրդ.ը ապաքինութելուց յետոյ կրկին ստանձնում է իր վանքի վանահայրութիւնը:

Չարագործի դատաւարութեան օրը անձամբ ներկայանում էր իբրեւ ոսոխ-զրկուած կողմ եւ միակ զլխաւոր մեղադրող վկայ դատարան, եւ ազդարարում է. «Եւ իբրեւ հայոց եկեղեցու ներկայացուցիչ վաղուց ներած եմ սրան իր կատարած ոճիրը, որ անդիտակցարար է տեղի ունեցած: Պարոնայք դատաւոր-

ներ խնդրում եմ ձեզ, որ դուք եւ ներէք սրան ու ազատ արձակէք, որովհետեւ ինքը չէ գիտցել, թէ ինչ է անում»... Այս ազդարարութիւնը խորը տպաւորութիւն է թողնում ամէնու վրայ, մանաւանդ ներկայ գտնուող հանդիսականներու, եւ սրա շնորհիւ չարագործին, որ ծանր պատիժ էր սպառնում, շատ թեթեւ պատիժ են տալիս...

Նոր Նախիջևան քաղաքը, որ Ռոստով մեծ քաղաքին կպած էր՝ զուտ հայկական քաղաք էր հիմնուած Եկատերինա Բ.-ի ժամանակ, Ժառախտ, կանոնաւոր փողոցներով եւ լուսաւորութեամբ զարդարուած. սակայն ցարական կառավարութիւնն ամէն ջանք պործ էր դնէր այդ քաղաքը միացնել Ռոստովին եւ Նոր Նախիջևան անունը ջնջել: Բայց Քաղաքային Դումայի հայ իրաւասուները չէին տալիս իրենց համաձայնութիւնը: Վահան Վ.-ի օրօք այդ փրփականդն այնքան ուժեղանում է, որ հայ իրաւասուներից ոմանք սկսում են թեքուիլ միացման կողմը, եւ վարդապետն իր պարտքն է համարում անձամբ չրջել բոլոր իրաւասուների տունները, անձամբ խնդրել ու յորդորել՝ չանել այդ հակազդային քայլը, եւ այն երեկոյ, երբ այդ խնդիրը պիտի քուէարկութեամբ որոշուէր Ն. Նախիջևանի քաղաքային դումային մէջ՝ Վահան Վարդապետը վեղարը գլխին անձամբ ներկայ է գտնւում ժողովին եւ իր ներկայութեամբ ճնշում գործ դնում հայ իրաւասուներու վրայ, որ իրենց տուած խոստումը չդրժեն... Եւ խնդիրը չի անցնում: Ն. Նախիջևանը շարունակում է մնալ իբրեւ հայկական քաղաք մինչեւ խորհրդային իշխանութիւնը, եւ միայն այդ իշխանութեան օրով 1926 կամ 1927 թուին գրչի մի կարգադրութեամբ Ն. Նախիջևանը միացւում է Ռոստովին ու կոչւում Պրոլետարական չրջան... Եւ այլ եւս Ն. Նախիջևան անունը չկայ, անցած է պատմութեան...

Ծերունի վարդապետը հաճոյքով, բայց մեծ համեստութեամբ պատմում էր այս ամէնը, եւ հրճւում, որ ինքը իր հասարակութեանը կարողացել էր որեւէ ծառայութիւն մատուցանել:

Նահապետ եպ. եւ Վահան Ծ. վարդապետ-

տը— երկուքն եւս թաղուած են Ն. Նախիջեւանի Ս. Խաչ վանքի բակում, Գամառ-Քաթիւպայի, Միք. Նալբանդեանի, Ալամտարեան վարդապետի եւ այլոց կողքին: Այս երկու հոգեւորականի վերաբերմամբ մեր աւագ ճեմարանականները մեծ ակնածանքով ու յարգանքով կ'արտայայտուէին միշտ:

Գէորգեան ձեմարանի երկրորդ ծաղկեալ շրջանն 1898-1905 ուսումնական տարիներն են: 1894-1900 թ. ձեմարանում տեսուչ էր Կարապետ Կոստանեանը, իսկ ուսուցչապետներն էին Կարապետ վարդ. Տէր Մկրտչեան, Գաբեղին վարդ. Յովսէփեան, Եզնիկ վարդ. Գեանջեցեան, Յուսիկ վարդ. Զոհրաբեան, Կոմիտաս վարդ. Սողոմոնեան, Սեդրաք Մանդինեան, Մանուկ Աբեղեան, բանաստեղծ Յովհ. Յովհաննիսեան, Ստ. Կանայեան, Սիրական Տիգրանեան, Յակովբ Մանանդեան, Հրաչեայ Աճառեան եւ այլք:

Տեսուչ Կ. Կոստանեան հայ մտաւորականութեան լաւագոյն ներկայացուցիչներից էր. պիտանական, պատմաբան, բանասէր, որ երկար տարիներ եղած էր հայոց լեզուի, մատենագրութեան ու եկեղեցական պատմութեան դասախօս Գէորգեան ձեմարանում, եւ մօտ տաս տարի տեսուչ ձեմարանի եւ Ներսիսեան դպրոցի մէջ: Նրա դիտական-բանասիրական աշխատանքներից հրատարակուած են «Գրաբարի քերականութիւն», «Մաղկաքաղ» Ա, Բ, Գ տարիների դասագրքեր, «Հայոց վանքեր», «Ներսէս Ե. Ալտարակեցի», «Միջնադարեան տաղեր», «Վիմական տարեգիրք», «Գրիգոր Մագիստրոս», «Հայոց Պատմութիւն», ուսուցչուով եւ այլն: Նրան սովորաբար «անվեղար վարդապետ» էին անուանում Մայր Աթոռի մէջ ձեռնադրուած մեր տաճկահայ եպիսկոպոսները, այնքան նա մօտ էր Ս. Էջմիածնին եւ քաջ տեղեակ հայոց եկեղեցու պատմութեանը եւ աւանդութիւններին:

Վերջին տարիները Մոսկուայում եւ առիթ ունեցայ Կ. Կոստանեանին աւելի մօտից ճանաչել եւ բնութանեկան հանգամանքներում, շատ պարզ, հիւրասէր, կատակասէր եւ հեզահամբոյր մարդ էր իր մասնաւոր կեանքում: Սակայն երբ նա իր պաշտօնին մէջն էր, խիստ

էր, պահանջկոտ, պարտաճանաչ եւ ծայրայեղ կարգապահ: Կոստանեանի համար, այդ վայրկեաններուն ոչ բարեկամ գոյութիւն ունէր եւ ոչ եղբայր. նա դաժանութեան հասնելու չափ խստապահանջ էր եւ նուիրուած իր գործին, ու ոչ մէկին չէր զիջի ձեմարանի շահերը, մինչեւ իսկ Ամենայն Հայոց Հայրապետին: Ահա թէ ինչու նրա մասին տարածուած էր, որ նա «բռնակալ» է եւ «դաժան տեսուչ»: Կրկնում եմ միայն իր պաշտօնի մէջ, իսկ մասնաւոր կեանքում այդ «դաժան տեսուչն» անճանաչելի էր իր մտերմական, ուշադիր վերաբերմունքով եւ քնքոյշ սրտով: Համակրանքով եւ սիրով էր յիշում իր սաներին, եւ անկեղծօրէն ուրախանում, երբ իր աշակերտներն արտակարգ շնորհներ էին ցուցադրում կեանքի մէջ:

Կ. Կոստանեանին շատ յարգում էր հոգեւորյա Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոս Խրիմեան Հայրիկը, այդ զգացմունքը երկուքի մէջ փոխադարձ էր: Եկեղեցական ամէն մեծ տօներին Կ. Կոստանեանն իր տիկնոջ Տիրուհու (Թարգմանչուհի մի քանի եւրոպական հեղինակների գրուածքների) հետ պիտի այցելութեան երթային ծերունազարդ Հայրապետին: Սակայն եթէ Վեհափառ Հայրապետը մի որեւէ կարգադրութիւն անէր ձեմարանի շահերուն հակառակ՝ Կոստանեանն ամէն ինչ մոռցած կը վազէր Վեհարան, եւ կը խնդրէր Վեհի հետ անմիջական տեսակցութիւն. եւ մինչեւ չստիպէր Վեհ. Հայրապետին իր կարգադրութիւնը փոխելու՝ Վեհարանից չէր հեռանայ: Յայտնի է որ Խր. Հայրիկը շատ դիւրաւ եւ ճարպիկօրէն իրեն դիմող անձանց զանց կ'անէր, ձեռնուայն ճանապարհ կը դնէր, եթէ ցանկութիւն չունէր նրանց խնդիրն 'ի կատար ածել, սակայն առանց նրանց ինքնասիրութիւնը վիրաւորելու: Նոյնը Կոստանեանի հետ չէր յաջողում անել: Սովորաբար Խր. Հայրիկն իրեն դիմող անձերուն լսելուց յետոյ՝ խօսքը «կըտուրը կը ձգէր» ինչպէս մեր ժողովուրդը կ'ասէ. այս ու այն հարցերի, դէպքերի մասին մանրամասնօրէն հարցուփորձ կ'անէր, կը զրուցէր, ապա պատճառաբանելով, թէ ինքը «չաւտ յոգնած է», «վատ կը զգայ», որ «ըշտէ ոչ ոք Հայրիկի մասին չի մտածեր, Հայրիկը

բողոքի մասին պէտք է մտածէ... Հայրիկն ամբողջ գիշերներ քուն չի մտնէ, կը խորհէ ազգի մասին... Այս ամէնը աչքաթող կ'ենեն» եւ այլն. խնդրարկուն անմիջապէս ներողութիւն կը խնդրէր Վեհափառից եւ դուրս կուգար՝ խոստանալով մի այլ անգամ մտնել նոյն խնդրի համար:

Կոստանեանն այսպէս չէր: Երբ նա կուգար որոշ հարցով, Վեհափառ Հայրապետն խկոյն խօսք կը ձգէր. «Հա՛, ի՞նչպէս է տիկ. Տիրուհին, քեզի լաւ կ'աչէ, դուն ալ անոր» եւ այլն. Կոստանեանը քաղաքավարութեամբ եւ մանրամասն պատասխանելով Հայոց Հայրապետի հարցերին՝ նրա ուշադրութիւնը կը դարձնէր իր շօշափած խնդրի վրայ: Հայրիկը նորից մի այլ հարցի մասին կը սկսէր խօսել նրա հետ, բայց Կոստանեանը նորից կը հրաժարէր նրա ուշադրութիւնը իր շօշափած խնդրի վրայ: Այնպէս որ Կաթողիկոսը յաճախ իր շրջապատին գանգատ կ'անէր, «Ախպար, սա Կոստանեանը կատարեալ պատիժ է. ձիւթի նման քեզի կը կպչէ, օձիք բաց չի թողնէ մինչեւ որ իր դիմումը չկատարես...»

Չնայելով այս ամէնին, եթէ չարագուշակ տմպեր կուտակուէին Ս. Էջմիածնի գլխին, որեւէ բարդ աղբային հարցեր յառաջ դաշին, եւ Վեհափառը կարիք ունենար խոհական խորհուրդներու... Կ. Կոստանեանն առաջին հրաժարաններին էր: Առաջինը նրան կը դիմէր Խր. Հայրիկը յաճախ գիշերուայ շատ ուշ ժամերին:

1892-93 դպրոցական տարին Կ. Կոստանեանը Թիֆլիսի Ներսիսեան Դպրանոցի տեսչական պաշտօնն էր վարում: Ես երրորդ դասարանի գիշերօթիկ աշակերտներին էի: Մի երեկոյ վերակացուն եկաւ ու յայտնեց, որ տետրակներս ժողովեմ ու երթամ տեսչի մօտ: Բնական էր, որ առաջին անգամ լինելով ես որոշ չափով ահ ու դողով էր, որ գնում էի դէպի տեսչանոց: Սակայն երբ սկսեց թերթել տետրերս ու մեղմիկ ձայնով խրատել. «տետրակները մաքուր եւ վայելուչ վիճակի մէջ պիտի պահուին. դրանց մէջ է արտացոլում աշակերտի բնավորութիւնը» եւ այլն, ես բոլորովին սրտապնդուեցի: Ապա հարցուց ի՞նչ

գիրք եմ կարդում: Այդ ժամանակ ես ընթերցանութեան համար վերջացուցած էի պերճ Պոօլեանցի «Հացի խնդիրը»: Սկսեց հարցուփորձ անել— ո՞րք են հերոսները, հեղինակն ի՞նչ է կամենում ասել իր այդ գրքի մէջ եւ այլն: Պատասխանեցի որչափ կարող էի առանց քաշուելու: Ես տրամադիր էի կրկին մնալ նրա քովը, բայց նա վերջացրեց ասելով. «Իէ՛հ, Սիմէօնեան, բաւական է, գնա՛ սերտարան, դասերդ շարունակիր սերտել. մի քանի շաբաթից նորէն քեզ կը կանչեմ»: Կոստանեանն ինձ այլեւս չկանչեց իւր մօտ, որովհետեւ մի քանի ամսից յետոյ հոգեւոյս Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսը հրաւիրեց նրան տեսչական պաշտօնով Ս. Էջմիածնի Գ. Ճեմարանը: Այդ բանահամոյր, լաւ տպաւորութիւնը մնաց իմ մէջ մինչեւ վերջը:

Այնուհետեւ ես հանդիպեցի Կ. Կոստանեանին 1898 թուի աշնանը Գ. Ճեմարանում, Թիֆլիսի Ներսիսեան Դպրանոցի լրիւ դասընթացն աւարտելուց յետոյ: Դարձեալ Կոստանեանն իմ տեսուչն էր, եւ ես կրկնում եմ՝ լաւ յիշատակներով էր, որ հանդիպում էի նրան... Բայց ճեմարանական ընկերներս, որոնցից ոմանք Ներսիսեան Դպրանոցի իմ դասընկերներին էին, ու տեղափոխուած էին Գ. Ճեմարան Ներսիսեան Դպրանոցի դասարաններից, այնքան ալ սիրով չէին սպասում տեսչին:

Կ. Կոստանեանը կարճ հասակով էր, կլորիկ դէմքով, փոքրիկ, թափանցող աչքերով, մեղմիկ ձայնով, շեշտակի-կտրուկ խօսող. գլուխը ճաղատ էր, քայլուածքը շատ հաստատուն. կը սիրէր ճշմարիտ խօսել ու մարդոց պակասութիւնները նրանց ճակատին ասել: Այսպէս նրա ճարտարադէտ եղբայրը՝ Գեղամ Կոստանեանն, այժմ վերաբնակուած Փարիզում, պատմում է, որ Կ. Կոստանեանի Ներսիսեան դպրոցի տեսչութեան ժամանակ մի օր Ղալիս է նրան այցելութեան Ս. Էջմիածնից՝ նոր կուսակրօնութիւն ընդունած Արսէն վարդ. Դըլլտճեանը (յետոյ եպիսկոպոս) որ պր. Կոստանեանցի մօրեղբորորդին էր. եւ Կ. Կոստանեանն իր մօտ նստած պաշտօնական մի կարեւոր անձի վարդապետին ներկայացնում է ասելով. «Խնդրեմ ծանօթանաք Արսէն վարդ.

Ղըլըտճեան, մարդ չդարձաւ, զնաց վարդապետ դարձաւ...» միանգամայն լուրջ եւ համոզուած կերպով:

Կոստանեանը ոչ միայն ցերեկները, այլ զիշերները եւս կուգար ձեմարան պարապելու եւ հսկողութեան: Երբ նա տեսչանոցից ելնում էր, որ ձեմարանի երկար միջանցքի մէկ ծայրին էր գտնուում, եւ քայլերն ուղղում էր դէպի լսարանները, ուրտեղ մեր սերտողութիւնն էր տեղի ունենում, իսկոյն «եկաւ» կը գոչէին բոլոր ուսանողներն ալ ու կը շտկուէին. եթէ կողմնակի պարապմունքներով էին զբաղուած՝ ամէն ինչ կը դնէին դարակի մէջ, ու անմիջապէս դասախօսութեան տետրերը կը հանէին: Սակայն մեր հանգուցեալ տեսուչը հազուադէպ երեկոյ կը լինէր, որ մտնէր որեւէ լսարան, այլ հաստատուն, պինդ քայլերով կ'անցնէր միջանցքի մինչեւ միւս ծայրը, ու յետ կը դառնար: Եւ այդքանը բաւ էր, որ մենք բոլոր ուսանողներս կարգի հրաւիրուած լինէինք ու սկսէինք հետեւել մեր դասերուն:

Այժմ, որ անցել են այդ պատանեկան ու երիտասարդական օրերը, մենք զգում ենք, որ որոշ չափով արդարացի էր այդ խիստ մանկավարժական ուղղութիւնը: Մեզ հարկաւոր էր երկաթեայ կարգապահութիւն, այսպէս ձեմարանը կը դառնար սանձարձակութեան եւ այլանդակութեան վայր:

Ես յիշում եմ իմ ընկերներէիցս շատերը ձեմարանից յետոյ երբ գերմանական կամ այլ արտասահմանեան համալսարանը կ'աւարտէին ու կը հրաւիրուէին տեսչական պաշտօնով հայոց միջնակարգ դպրոցները կառավարելու, կը պատմէին, թէ երբեմն երբ որոշ դիպուածներու վարչական — մանկավարժական ծանր, երկսայրի երեւոյթների առջեւ էին ծառացած լինում, միշտ իրենց հարց կուտային. «Արդեօք Կ. Կոստանեանն այս դէպքում ինչպէս կը վարուէր» եւ յաճախ հետեւելով նրա ուղղութեանը պատուով էին ելնում ծանր կացութիւնից:

Երբեք չեմ մոռանայ. Գ. ձեմարանում ամէն մի ազդային-եկեղեցական տօն կը կատարէինք փառաւոր հանդիսաւորութեամբ: Ներկայ էին գտնուում Վեհ. Հայրապետ Խը-

րիմեան Հայրիկը, ամբողջ միաբանութիւնը վանքի եւ ուսուցիչները: Բոլոր ճառախօսութիւններից, արտասանութիւններից ու երգերից յետոյ հանգուցեալ տեսուչ Կոստանեանը կը փակէր հանդէսը. «Տղայք, դուք աշխարհի բոլոր վայրերից եկած էք ձեմարան, գիւղացու, թէ արհեստաւորի զաւակ, երբ ձեր ծննդավայրը դառնաք չլինի թէ բարձունքից նայէք ձեր ծնողների ու հարազատների ու ձեր գիւղացիների վրայ. ընդհակառակը սիրեցէք ձեր գիւղը, դա ձեր ծննդավայրն է, ու ձեր համագիւղացիներին, դրանք են կազմում մեր ժողովուրդը: Դուք որ այսպէս մաքուր հանուած էք, ամենայն օր կուշտ էք լի փորով՝ երբեք չմոռնաք, որ այդ բոլորը մեզի տուել է իր բերանի հացը կտրելով՝ մեր ժողովուրդը, որպէսզի դուք լուսաւորուած, կրթուած մարդիկ դառնաք, ու իրեն օգնող լինիք ու պատիւ բերէք: Ուրեմն, երբեք չմոռանաք այդ ժողովուրդը, նրա չարիքները. սիրեցէք, յարգեցէք նրան. ծառայեցէք միշտ մեր ազգին, հայրենիքին եւ եկեղեցուն...» Մօտաւորապէս այս բովանդակութեամբ, բայց շեշտակի, համոզեցուցիչ եւ կտրուկ էր նրա խօսքը, որ տպաւորուում, գամուում էր մեր՝ սաներիս, սրտի եւ հոգու մէջ:

Հայրենասիրական զգացմունքներ արծարծելու եւ նոցա վառ պահելու նպատակով Ձատկուայ տօների երկրորդ շաբաթն աշակերտութեանը դասարան-դասարան կը տանէին ամբողջ օրով, — ուտելիք եւ ամէն ինչ ծառաներու հետ կառքով ուղարկելով մեր հինաւուրց վայրերը, հին Արմաւիրի աւերակները դիտելու, Արաքսի ափը կամ Սև Ջուր կոչուած գետի ափը եւ այլն: Ս. Թարգմանչաց տօնի օրն ամբողջ ձեմարանի աշակերտութիւնը, ուսանողութիւնը եւ ուսուցչական խումբը ոտքով կ'երթայինք տարեկան երկու անգամ Օշական դիւղն, ուրտեղ Ս. Մեսրոպի գերեզմանն է, ուխտի: Պատարագ կը մատուցուէր, ապա գիւղացւոց հետ ճաշի կը նստէինք: Բազում ճառախօսութիւններ, արտասանութիւններ եւ երգեր մինչեւ երեկոյ:

Գ. ձեմարանի ուսանողներս ընդհանրապէս դասերից յետոյ ազատ էինք, ու ամենայն

օր կ'ուղեւորուէինք խումբ-խումբ դէպի այս-պիները խաղող ուտելու եւ ծառերի տակ հանգչելու: Ապա երեկոյեան դէմ կը վերադառնայինք դէպի ձեմարան բազմաձայն կամ երկձայն զանազան ազգային երգեր երգելով. — «Մեր հայրենիք», «Ձէյթունցւոց մարչը», «Մեզնից շատ առաջ կար մի թագաւոր», «Թող կորնչեն տաճիկները Հայաստանի սուրբ հողից» եւայլն:

1900 թուի ձմրանը Կ. Կոստանեանն ականջի հիւանդութեան պատճառով հրաժարուեց Գ. ձեմարանի տեսչութեան պաշտօնից եւ ուղեւորուեց Աւստրիայի Վիեննա քաղաքը րժշկուելու: Նրա տեղ նշանակուեց տեսուչ իր օգնականը եւ աշակերտը՝ Կարապետ վարդ. Տէր Մկրտչեան:

Այնուհետեւ մենք հանդիպեցինք միմեանց Մոսկուայում 1911-ի աշնան վերջերը Լազարեան ձեմարանի միջանցքին մէջ, որտեղ ես Մոսկուայի հայոց եկեղեցիների աւագ սարկաւագ կրօնուսոյցի պաշտօն էի վարում, իսկ Կոստանեանը, որ նոր հրաւիրուած էր Լազարեան ձեմարանը տեսչութեան պաշտօնով եւ որին տասը տարի էր չէի տեսած, միայն մի քանի բառ փոխանակեց հետս՝ շատ սիրալիր, բայց պաշտօնական ձեւով, եւ նկատելով, որ ես շարժւում եմ դէպի դասարան. «Հա՛, այժմ դուք դաս ունիք՝ յետոյ կը տեսնուինք...»: Եւ անմիջապէս կտրեց խօսքը:

Լազարեանները իրենց ձեմարանը, որ սկզբում զուտ հայկական էր եւ նպատակ ունէր կրթուած քահանաներ եւ ուսուցիչներ մատակարարել ազգին, հետագային յանձնում են ոռոսաց կառավարութեան գիմնազիոնի ծրագրով եւ իրաւունքներով: Պայման են դնում միայն որ հայ լեզուն եւ կրօնը պարտադիր լինեն հայ աշակերտութեան համար, եւ բացի սրանից ձեմարանի երկու վարիչներից մէկը՝ վերատեսուչը կամ տեսուչն, ազգով հայ պիտի լինէր, որպէսզի հայութեան շահերը պաշտպանուէին ուսումնարանին մէջ:

Պատմութեանս ժամանակամիջոցին, 1911 թուի գարնանը արձակուեցին իրենց պաշտօններից թէ՛ վերատեսուչը որ ոռոս էր ծագումով, եւ թէ՛ տեսուչը — Իս. Թանգեանը: Նոյն

թուի աշնանը վերատեսուչ նշանակուեց պրոֆ. Պ. Վ. Գիտուլիեանովն — ազգով ոռոս, ուրեմն նոր տեսուչը պիտի լինէր ազգով հայ: Պէտք է ասեմ, որ այդ ժամանակ Լազարեան ձեմարանի տեսչական պաշտօնի համար շատ լուրջ կերպով դրուած էր մեր նշանաւոր բանաստեղծ Յովհ. Յովհաննիսեանի թեկնածութիւնը, որն այդ ժամանակ Ս. էջմիածնի Սինոդի քարտուղարն էր, սակայն հալածանքի էր ենթարկուած Սինոդի անդամների որոշ մասի, այսպէս կոչուած «յառաջդիմականներու» կողմից, եւ ձգտում էր ամէն կերպ դուրս ելնել էջմիածնական մթնոլորտից...

Մեր նոր կարգուած վերատեսուչ Պրոֆ. Գիտուլեանովը մի օր ուսուցչանոցում անսպասելի մօտեցաւ հայոց լեզուի ուսուցիչ Կարապետ Կուսիկեանին եւ ինձ, ու խօսք բացաւ Յ. Յովհաննիսեանի մասին, եւ երկուսիս կարծիքը հարցուց նրա մասին, որպէս Լազարեան ձեմարանի տեսչութեան թեկնածուի: Հարկաւ մեր կարծիքը դրական էր նրա մասին, եւ շեշտեցինք, որ տուեալ պայմաններում ամէնից լաւ թեկնածուն կարող է համարուել Յ. Յովհաննիսեանը, մանաւանդ, որ նա Լազարեան ձեմարանի նախկին սաներից էր եւ ծանօթ ձեմարանի կեանքին: Պէտք է ենթադրել, որ պրոֆ. Գիտուլեանովին Յովհաննիսեանի թեկնածութեան միտքը տուած էր Մոսկուայի հայկական գաղութի լաւագոյն ներկայացուցիչ, նշանաւոր հասարակական գործիչ իրաւարան Ստեփան Մամիկոնեանը, սիրուն, հազուադիւր հոգեւոր-տրիբուն, ազնիւ, լուսամիտ հայ անձն, խոհական, բանիմաց մարդ, որին յետոյ տեսնում ենք Թիֆլիսում, Երեւանում Հայաստանի անկախութեան հէնց առաջին օրերից — 1918 թուից, իրրեւ հայոց կառավարութեան ներկայացուցիչ զանազան պաշտօններու մէջ: Երեւի Ստ. Մամիկոնեանի խորհուրդին դիմած էր վերատեսուչ Գիտուլեանովին իր քննակալ իրաւարան Համազասպ Թիֆլիսի միջոցով, որ ծագումով հայ էր:

Վերատեսուչ Գիտուլեանով ինձ, որպէս Յովհաննիսեանի նախկին աշակերտի, յանձնարարեց բանակցութեան մէջ մտնել նրա հետ եւ իմանալ նրա կարծիքն, արդեօք յօժար կը լի-

նէ՞ր Մոսկուա տեղափոխուել Լազարեան ձեմարանի տեսչութեան պաշտօնով: Յովհաննիսեանի պատասխանը դրական էր. նա գանգատուած էր իր վիճակից եւ գրում էր ի միջի այլոց. «Սիրելի Արսէն, ամբողջ հոգովս կը ցանկայի ստանձնել Լազ. ձեմարանի տեսչութեան պաշտօնը, ուրտեղ ես ստացած եմ իմ միջնակարգ կրթութիւնը, ուստի եւ շատ սիրելի է իմ սրտին այդ հաստատութիւնը, սակայն բախտ չունիմ եւ զգում եմ, որ այդ բանն ինձ չի յաջողուելու»: (Դժբախտաբար այդ նամակը շատ ուրիշ կարեւոր անձերից— Կոմիտաս Վարդապետից, Սեդրաք Մանդինեանից, Ալ. Ծատուրեանից եւ ուրիշներից ստացած թանգարժէք նամակների հետ իմ զաւակներս երբ ինձ հետ մեծ անբախտութիւն է պատահում՝ վախից բոլորն էլ ոչնչացնում են):

Լազ. ձեմարանի նախկին տեսուչ տիրա-հոջակ Իսահակ Թանգեանից յետոյ, որ խայտառակութեամբ եւ միանգամայն վարկաբեկուած դուրս վտարուեց իր պաշտօնից՝ որքան փնտռում էինք մի յարմար անուն այդ պատասխանատու պաշտօնի համար, չէինք կարողանում որեւէ մէկի վրայ կանգ առնել—բացի բանաստեղծ Յ. Յովհաննիսեանից, երբ մի օր հայոց եկեղեցու բակում իմ հայագիտութեան ուսուցչապետ պրոֆ. Գրիգոր Սալաթեանցի հետ այդ մասին խօսակցելու ժամանակ նա ինձ ասաց. «Յ. Յովհաննիսեանի թեկնածութիւնն էք պաշտպանում Կոստիկեանի հետ միասին, ես եւս ոչինչ չունեմ դրա դէմ, միայն ես երկիւղ եմ կրում, որ նա թոյլ տեսուչ լինի ձեմարանի համար, որովհետեւ շատ անուշ, սիրալիր մարդ է: Իմ կարծիքով այդ պաշտօնի համար ամէնից յարմարագոյնը Կ. Կոստանեանն է»:

Ես նրա հետ համաձայնուեցի, որ յիրաւի ցանկալին, յարմարագոյնը եւ փորձուածը Կոստանեանն է, սակայն, աւելացուցի, «ես համոզուած եմ, որ Գէորգեան ձեմարանի նախկին վերատեսուչն երբեք յանձն չի առնի Լազ. ձեմարանի տեսչութեան պաշտօնը, քանի որ այդ պաշտօնը նրա համար նուաստացուցիչ է...: Այլ էր, եթէ նրան հրաւրէիք վերատեսչի պաշտօնով: Այս ամէնից զատ նրան կը խանգարեն իր ականջի հիւանդութիւնը եւ տարիքը: Պրոֆ. Սալաթեանցն ինձ համար միանգամայն անսպասելիօրէն պատասխանեց. «Կ. Կոստանեանն արդէն իր նամակով համաձայնած է ստանձնել Լազ. ձեմարանի տեսչութեան պաշտօնը, եւ որ ականջի հիւանդութիւնից բաւականաչափ ապաքինուած է»:

Այսպիսով ես տեսայ, որ յիրաւի Յ. Յովհաննիսեանը «բախտ չունէր» եւ անակնկալ կերպով նրա թեկնածութիւնը ջուրն ընկաւ: Երբեք մտքովս չէր անցնի, որ Կ. Կոստանեանն իր ծերութեան օրերում կը թողնէր իր ծննդավայր Ալէքսանդրապոլ քաղաքը, ուրտեղ նրա վոքը եղբայր ճարտարագէտ Գեղամ Կոստանեան (ներկայիս վերաբնակուած Փարիզին մէջ) նրա համար բոլոր յարմարութիւններով տուն էր շինած, որպէսզի իր մեծ եղբայրը հնարաւորութիւն ունենար նուիրուելու իր գիտական աշխատանքներին:

Պրոֆ. Գր. Սալաթեանցի նամակը հանում է Կոստանեանին իւր հայրենական բնից, ու տանում դէպի անհիւրընկալ ու ամէն կերպ դաժան հիւսիսը:

(Շար.)

“ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ”

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ – ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ – ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ
ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴԻ ԱՄՍԱԳԻՐ : ՕԳՈՍՏՈՍ–ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ (ԹԻԻ 8-9) 1946 :

«Սովետական Հայաստան»-ի օգոստոս-սեպտեմբեր միացեալ թիւը սկսւում է Ստալինի հրամանով, որով երկրի առաջնորդը շնորհաւորում է խորհրդային Միութեան զինուած ուժերին ու աշխատակողմերին ճափոնի դէմ տարած յաղթանակի տարեդարձը :

Երկրորդ յօդուածն է՝ «Հայկական ՍՍԻ Գերագոյն Սովետի 11-րդ Սեսիան» : Գերագոյն խորհրդի այդ նստաշրջանում քննութեան են առնուած օրակարգի հետեւեալ հարցերը. — 1. Հայաստանի տնտեսութեան վերականգնման ու զարգացման 1946-1947 թ.թ. հնգամեայ պլանը. 2. Հայաստանի 1946 թ. պետական նախահաշուի հաստատումը եւ 1945 թ. նախահաշուի կատարման հաշուետւութեան հաստատումը. 3. Հաստատումը այն բոլոր հրահանգների, որոնք նախագահութիւնը ընդունել է 9-րդ եւ 11-րդ նստաշրջանների միջեւ :

Օրակարգի բոլոր հարցերի մասին Գերագոյն խորհուրդը լսում է գեկուցումներ, որոնց շուրջը տեղի են ունենում մտքերի փոխանակութիւն, որից յետոյ Գերագոյն խորհուրդը միաձայնութեամբ հաստատում է օրակարգի բոլոր հարցերը :

Ամսագրի այս թւում տեղ է գտել 1946-1950 հնգամեայ պլանի մասին օրէնքը, որ բաղկացած է 3 մասից : I. Հայաստանի տնտեսութեան վերակազմութեան ու զարգացման հնգամեայ պլանի հիմնական խնդիրները. II. Արդիւնաբերութեան եւ կապիտալ շինարարութեան աճման պլանը եւ III. Ժողովրդի նիւթական եւ կուլտուրական կենսամակարդակի բարձրացման պլանը :

Առաջին մասում նախ ընդհ. տեղեկութիւններ են տրւում Հայաստանի ժողովրդական տնտեսութեան զարգացման մասին մինչեւ 1940 թիւը : Օրինակ, 1940 թուին Հայաստանի արդիւնաբերութեան համախառն արդիւնքը 21 անգամ աւել է եղել համեմատած 1913 թուի հետ : «Ելեկտրոէներգիայի արտադրութիւնը

1913 թուի 5.1 միլիոն կիլովատ ժամից 1940 թուին բարձրացաւ 396 միլիոն կիլովատ ժամի» : Ոռոգելի հողերի տարածութիւնը այդ նոյն ժամանակաշրջանում աւելացել է 25 տոկոսով : Հայաստանը դառել է համատարած գրագիտութեան երկիր, որը պատած է ամէն կարգի ուսումնական հաստատութիւնների ու գիտական հիմնարկութիւնների ցանցով եւ որն ունի իր գիտութիւնների կաճառը (ակադեմիա) : Եւ այլն :

1946-1950 թ.թ. հնգամեայ պլանի հիմնական խնդիրն է՝ վերականգնել արդիւնաբերութեան ու գիւղատնտեսութեան նախապատեւադմեան մակարդակը եւ այնուհետեւ զգալի չափով գերազանցել այդ մակարդակը : Այդ նպատակին հասնելու համար առաջարկւում է ձեռք առնել մի շարք միջոցներ, որոնցից թււենք միայն մի քանիսը : — Ապահովել ծանր արդիւնաբերութեան եւ երկաթուղային փոխադրութեան (տրանսպորտ) զարգացումը : Զարգացնել գիւղատնտեսութիւնը եւ սպառման միջոցներ արտադրող արդիւնաբերութիւնը : Ապահովել Հայաստանի պաշտպանունակութեան ուժեղացումը եւ «ընդունաւ ուժերի յազմեցումը ռազմական նորագոյն տեխնիկայով» : Ապահովել քաղաքների, աւանների, գիւղերի զարգացումը-բարեկարգումը : Աւելացնել բնակարանների ֆոնտը, պետական օգնութիւն ցոյց տալ անհատական բնակարանային շինարարութեան գործում : «Մօտ ժամանակում վերացնել քարտային սիստէմը, այն փոխարինելով սովետական կուլտուրական ծաւալուն առեւտրով» : Բարձրացնել ուսման եւ ուսուցչական կազմի որակը, բարելաւել ժողովրդական առողջապահական վիճակը :

II. Այդ մասը սկսւում է մի կարեւոր դիտողութեամբ — խորհրդային Միութիւնը ապահովում է Հայաստանի ժողովրդական տնտեսութեան վերականգնումը եւ զարգացումը : Այս յիշատակւում են այն առաջադրանքները,

որոնք միութենական ձեռնարկութիւնների գրծով Հայաստանի համար սահմանել է Միութեան Գերագոյն Որոշուրդը 1946-1950 թ.թ. հնգամեայ պլանի օրէնքում: Թուենք դրանցից մի քանիսը:— 1950 թուին էլեկտրօէներգիայի արտադրութիւնը պիտի հասնի 860 միլիոն կիլովատ ժամի. ավտոշիններին՝ 180 հազար հատի, ցեմէնտին՝ 120 հազար տոննայի. լուսամուտի ապակի՝ 300 հազար քառ. մէտր: Շաքարին՝ 6500 տոննայի:

Հիմք ունենալով Որոշուրդային Միութեան 1946-1950 թ.թ. հնգամեայ պլանի օրէնքը, Հայաստանի Գերագոյն Որոշուրդը որոշում է հաստատել երկրի 1946-1950 թ.թ. հնգամեայ պլանը, սահմանելով այդ ժամանակաշրջանի համար մի շարք առաջադրանքներ, որոնցից յիշատակենք միայն մի քանիսը:

«Հանրապետական եւ տեղական արդիւնաբերութեան համախառն արտադրանքի արտադրութեան պլանը 1950 թուի համար որոշել է 700 միլիոն ռուբլու չափով (1926-27 թուի գներով), որը 1940 թուի համեմատութեամբ տալու է աճ 2, 3 անգամ:» 1950 թ. արտադրութեան էլ— շինարարական տուֆ՝ 700 հազար խոր. մէտր, պեմզա՝ 350 հազար խոր. մէտր, կղմինտր՝ 15 միլիոն հատ, աղիւս՝ 7.5 միլիոն հատ, կիր՝ 128 հազար տոննա, վառելափայտ՝ 70 հազար խոր. մէտր, տորֆ՝ 40 հազար տոննա, բամպակեղէն գործուածքներ 44,800 հազար մէտր, բուրդեղէն գործուածքներ՝ 400 հազար մէտր, մետաքսեղէն գործուածքներ՝ 2600 հազար մէտր, գուլպայ՝ 15.4 միլիոն պոյզ, կօշիկ՝ 2550 հազար պոյզ եւայլն:

Գիւղատնտեսութեան աճը 1940 թուի համեմատութեամբ պիտի հասնի 75%-ի, հացահատիկների համախառն բերքը պիտի լինի 3800 հազար ցենտներ, բամպակի համախառն բերքը՝ 315 հազար ցենտներ: Ամբողջ ցանքատարածութիւնը պիտի հասնի 50.7 հազար հեկտարի: Ոռոչոր եղջիւրաւոր անասունների զլխաքանակը լինելու է 670 հազար, ոչխար եւն.՝ 1680 հազար, ձի՝ 32.5 հազար, խոզ՝ 80 հազար:

III. Հիմք առնելով երկրի յառաջդիմութիւնը տնտեսական-մշակութային բոլոր մարզերում, աշխատավարձի բարձրացումը, բոլոր

ապրանքների գների իջեցումը՝ հնգամեակի ընթացքում ոչ միայն պիտի վերականգնուի ժողովրդի բարեկեցութեան նախապատերազմեան մակարդակը, այլ եւ այն պիտի գերադանցուի:

Պիտի ապահովել երեխաների ընդհանուր պարտադիր ուսուցումը սկսած ութ տարեկան հասակից քաղաքում եւ գիւղում ու բարձրացնել ուսուցման եւ դաստիարակութեան որակը դպրոցում: Հանրապետութեան քաղաքներում պիտի կառուցուին 14 դպրոց՝ 8960 աշակերտական տեղով, իսկ գիւղերում 38 դպրոց՝ 21600 աշակերտական տեղով: Հնգամեակի ընթացքում մանկավարժական բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւնների շրջանաւարտ ուսուցիչների թիւը հասնելու է 2400-ի, իսկ մանկավարժական ուսումնարաններին՝ 2, 700-ի: Բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններում ուսանողների թիւը 1950 թուին հարիւրին 46 աւելի է լինելու՝ համեմատած 1940 թ. հետ:

Ընդարձակուելու է հիւանդանոցների, ինչպէս նաեւ առողջապահական բոլոր հաստատութիւնների ցանցը: Հիւանդանոցի մահճակալների ընդհանուր թիւը 1950 թուին հասնելու է 6700-ի, 1940թ.-ի 3645-ի դիմաց: 1950 թուին ծննդաբերութեան մահճակալների թիւը հասնելու է 885-ի, 1940 թուի 591-ի դիմաց: Հնգամեակի ընթացքում պատրաստուելու է 1200 բժիշկ, որով բժիշկների թիւը աւելանալու է 2.3 անգամ:

Ամսագրի «Սովետական Հայաստանը 4-րդ հնգամեակում» բաժնում կայ մի յօդուած՝ «Թեթեւ Արդիւնաբերութիւն»ը խորագրի տակ:

Նախասովետական Հայաստանում թեթեւ արդիւնաբերութիւն այժմեան իմաստով գոյութիւն չունէր: Եղածը մի քանի «տաքախանաներ» էին ու տնայնագործական արհեստանոցներ, ուր աշխատում էին փոքրաթիւ բանուորներ: Որոշուրդային իշխանութեան օրօք «մէկը միւսի ետեւից գործարկուել են թեթեւ արդիւնաբերութեան տասնեակ ձեռնարկութիւններ:»

1940 թ. թեթեւ արդիւնաբերութեան հա-

մախառն արդիւնքը կազմում էր 9105 հազար զոյգ գուլպայ, 1043 հազար տրիկոտաժ սպիրտակեղէն, 194 հազար հատ տրիկոտաժ վերնազգեստ, 460.2 հազար զոյգ կօշիկներ, 46.6 միլիոն քառ. տեցիմետր փափուկ կաշի, 254 տոննա կոշտ կաշի: Իսկ 1950 թուի պլանով նախատեսւում է արտադրել՝ 14.2 միլիոն զոյգ գուլպայ, 5 միլիոն ձեռք տրիկոտաժ սպիրտակեղէն, 400 ձեռք տրիկոտաժ վերնազգեստ, 1300 հազար զոյգ կօշիկ, 45 միլիոն քառ. տեցիմետր փափուկ եւ 260 տոննա կոշտ կաշի:

1950 թուին կարի արդիւնաբերութիւնը 1940 թ. համեմատութեամբ աճելու է 41 տոկոսով որպիսի չափով աճելու են նաեւ գալանտերիայի եւ մուշտակի արտադրանքը: 1950 թուին նախատեսւում է 410 հազար հատ մանկական սպիրտակեղէն— մի բան, որ մինչ այդ չի եղել (եղածը սպորտի համար էր): Նոր է լինելու նաեւ բրդեայ դրիկոտաժի վերնազգեստի արտադրութիւնը. 1950 թուին ստացուելու է 60 հազար ձեռք բրդեայ վերնազգեստ եւ 70 հազար ձեռք տաք հագուստ:

Թեթեւ արդիւնաբերութեան ձեռնարկութիւնները, անշաճ բացառութեամբ, մեքենայացուած են: Այդ ձեռնարկութիւնները իրենց սարքաւորման ընդլայնումով յետ չեն մնում Միութեան միւս հանրապետութիւններից, իսկ մի քանի գործարանների սարքաւորումը առաջնակարգերից է: «Թեթեւ արդիւնաբերութեան նոր ճիւղեր կազմակերպելու եւ նոր գործարաններ կառուցելու համար կատարուելու է 16 միլիոն ռուբլու կապիտալ չինարարութիւն»:

«Հայ մարտիկները ծապոնիայի դէմ մղուած մարտերում» յօդուածում, յիշուած են մի շարք զօրավարների (գեներալ) եւ այլ բարձրաստիճան սպաների անուններ, որոնք ծապոնիայի դէմ մղուած պատերազմում իրենց յաջողութիւններով անուն են հանել: Յայտնի է, որ Հայ ժողովուրդը Հայրենական պատերազմին մասնակցեց իր կարողութիւնների առաւելագոյն չափով: Նա տուեց բազմաթիւ անուանի հերոս զինուորականներ՝ վաստակելով ռուս ժողովրդի անխառն համա-

կրանքն ու սէրը: Միայն զօրավարների թիւը անցնում է յիսունից, իսկ խորհրդային Միութեան հերոսների թիւը հասնում է մօտ հարիւրի: Այդ թուերի կշիռը, նրանց ներքին խմաստը յատուկ արժէք է ստանում, երբ բաղդատում ենք Միութեան սահմաններում ապրող հայերի ընդհանուր թուի հետ:

«Հայաստանի սովետական գրողների երկրորդ համագումարի նախօրեակին» գրութեան մէջ խօսւում է այն մասին, թէ ինչ ուղղութեամբ պիտի ընթանան համագումարի աշխատանքները: Նախ յիշատակում է Լենինգրատում հրատարակուող «Զվեզդա» եւ «Լենինգրատ» ամսագրերի մասին Համ. Կոմ. Կուս. Կենտր. Կոմիտէի հանած որոշումները ու ժդանովի այդ ամսագրերի մասին Լենինգրատում տուած զեկուցումը, որոնք ուղեցոյց պիտի ծառայեն համագումարի աշխատանքների համար: Ով ծանօթ չէ այդ ամսագրերի հետ պատահած դէպքին ու այդ առթիւ Կոմ. Կուս. Կենտր. Կոմիտէի որոշումներին ու ժդանովի տուած զեկուցման, նա ոչինչ չի հասկանայ յօդուածում ասածից: Ուստի մի երկու խօսք այդ մասին:

Այդ ամսագրերի մշտական աշխատակիցներ Զօչենկօ (որը «Զվեզդա»-ի խմբագրական կազմի անդամ էլ էր) եւ Ախմետովա իրենց գործերում ընդգրկում են մի ուղղութիւն, որը բոլորովին խորթ է կուսակցութեան գրականութեան մասին ունեցած ըմբռնումներին: Այդ գրողներն ունենում են իրենց հետեւողները ու ստեղծում է մի տեսակ հոսանք, որը ամսագրի էջերում փառաբանում է այն ամէնը, ինչ որ յատուկ է արեւմտեան քաղքենի կեանքին ու ծաղրում—հեղնում է խորհրդային կարգերն ու խորհրդային մարդկանց: Բնական է, որ նման ելոյթը չի մնար աննկատ: Համ. Կոմ. Կուս. Կենտր. Կոմիտէն խստօրէն դատապարտեց այդ երեւոյթը, կայացնելով մի շարք որոշումներ, որոնց նպատակն էր մի կողմից պատասխանատուութեան կոչել կուսակցական գծի դէմ մեղանշողներին, միւս կողմից միջոցներ—ցուցմունքներ մատնանշել՝ այդ գծին հաւատարիմ մնալու համար: «Լենինգրատ» ամսագիրը հրապարակից իսպառ վերացւում է:

Կենտր. Կոմիտէի քարտուղար Ժդանովը Լենինգրատում պատասխանատու մարմինների առաջ հանդէս եկաւ մի զեկուցումով այդ նոյն առթիւ՝ մանրամասն խօսելով երեւոյթի, նրա պատճառների ու ձեռք առնուելիք միջոցների մասին: Ժամանակին (օգոստոս, 1946 թ) այդ ամէնը լոյս տեսաւ խորհրդային թերթերում:

Դառնանք համագումարի մասին խօսող յօդուածին: Համագումարի աշխատանքների օրակարգը մշակուել է համաձայն Համկ(բ)կ Կենտրոնական Կոմիտէի վերը յիշած ցուցմունքների: Յօդուածում դատապարտութեան խօսք կայ Հայաստանի գրական քննադատների մասին: Թէեւ այդ քննադատները տեսականապէս պատրաստուած են, բայց «Հայաստանում գրական քննադատութիւնը շատ ետ է մնում: Մեր քննադատները դրսեւորել են անտարբերութիւն ու պասիւթիւն (կրաւորականութիւն) արդիական գրականութեան նկատմամբ, չազդելով նրա ձեւաւորման վրայ: Քննադատական յօդուածները եղել են մեծ մասամբ մակերեսային, ոչ միշտ բաւականաչափ սկզբունքային»: Այդ ուղղութեամբ դատապարտութեան խօսք է ասուած նաեւ «մեր գրական օրգանների «Գրական թերթ» եւ «Սովետական Գրականութիւն» ամսագրեր) խմբագրութիւնների մասին, որոնք քիչ տեղ են տուել քննադատական յօդուածների եւ «ոչ միշտ ճշտօրէն լուսաբանել են մեր գրականութեան այսօրուայ խնդիրները»: Համագումարը իր ցուցմունքներով նպաստելու է «գրական քննադատութեան որակի բարձրացման եւ տեսական խորութեանը»:

Համագումարի քննութեան ենթակայ հարցերից մէկն էլ «Ժամանակակից արտասահմանեան հայ գրականութիւն» է: «Մինչեւ այժմ որոշ կտրուածութիւն է գոյութիւն ունեցել Սովետական Հայաստանի գրողների եւ նրանց արտասահմանեան եղբայրների միջեւ: Համագումարը ոչ միայն լայն քննութեան կ'առնի արտասահմանեան հայ գրողների ստեղծագործութիւնները, այլ եւ սկիզբ կը դնի սերտ կապի պահպանմանը արտասահմանի հայ գրողների հետ»: «Համագումարը կը ծանօթանայ արտասահմանեան հայ գրողների ստեղծագործութեանը եւ սկիզբ կը դնի հայ գրականութեան սփռուած ու անջատուած ջոկատների միաւորման»: Այդ մտքերը արտայայտուած են համագումարի նախօրեակին:

Այժմ, համագումարը տեղի ունենալուց յետոյ, գիտենք, որ այդ մտքերը իրագործուած են մասամբ միայն: Հայ գրողների համագումարը կազմակերպողները յամառութեամբ ուրանում են Ա. Ահարոնեանին, Լ. Շանթին, Օշականին, Համաստեղին, Ն. Աղբալեանին, Կ. Զարեանին, Նարդոսին եւ այլ բազմաթիւ շնորհալի, տաղանդաւոր հայ գրողների միայն նրա համար, որ մեր գրական սնդաստանի այդ վաստակաւոր մշակները քաղաքականապէս իրենց հետ չեն...

Արտասահմանից Հայաստան վերադարձած հայերին ամսագրի այս թւում նուիրուած են երեք յօդուածներ: Նկարագրուած է թէ ինչպէս են դիմաւորել Երեւանում վերադարձողներին, ինչպէս են տեղաւորել ու ինչպէս այդ տեղաւորուածները լծուել են շինարար աշխատանքի: Կան յուզիչ տեսարանների նկարագրութիւններ: «... Գնացքից դուրս գալով, ալեհեր ուռուցիչը կանգ առաւ, մի պահ ներանձնացած ու լուռ դիտեց կապոյտ երկրակամարում շողշողացող ձիւնագագաթ Մասիսը, յետոյ ծունկի գալով, որպէս նուիրական մասունք համբուրեց մայր հողը»: Գիտենք արդէն, որ Հայաստանում թէ իշխանութիւնը եւ թէ ժողովուրդը յատուկ ուշադրութիւն են ցոյց տալիս դէպի վերադարձողները: «Ամէնուրեք կառուցում եւ վերանորոգում են բնակարաններ, հայթայթում են բնակարանաշինարարութեան համար անհրաժեշտ նիւթեր»: Ներգաղթողները բոլորն էլ տեղաւորուել են իրենց համար յատկացուած բնակարաններում: Ցանկացողները կառուցում են սեփական բնակարաններ՝ իշխանութեան լայն օժանդակութեամբ: Դպրոցական հասակ ունեցող երեխաները ընդունուած են դպրոցներում, պատանիներից շատերը ընդունուել են բարձրագոյն դպրոցներում:

Արտասահմանից Հայաստան վերադարձած հայերին ամսագրի այս թւում նուիրուած են երեք յօդուածներ: Նկարագրուած է թէ ինչպէս են դիմաւորել Երեւանում վերադարձողներին, ինչպէս են տեղաւորել ու ինչպէս այդ տեղաւորուածները լծուել են շինարար աշխատանքի: Կան յուզիչ տեսարանների նկարագրութիւններ: «... Գնացքից դուրս գալով, ալեհեր ուռուցիչը կանգ առաւ, մի պահ ներանձնացած ու լուռ դիտեց կապոյտ երկրակամարում շողշողացող ձիւնագագաթ Մասիսը, յետոյ ծունկի գալով, որպէս նուիրական մասունք համբուրեց մայր հողը»: Գիտենք արդէն, որ Հայաստանում թէ իշխանութիւնը եւ թէ ժողովուրդը յատուկ ուշադրութիւն են ցոյց տալիս դէպի վերադարձողները: «Ամէնուրեք կառուցում եւ վերանորոգում են բնակարաններ, հայթայթում են բնակարանաշինարարութեան համար անհրաժեշտ նիւթեր»: Ներգաղթողները բոլորն էլ տեղաւորուել են իրենց համար յատկացուած բնակարաններում: Ցանկացողները կառուցում են սեփական բնակարաններ՝ իշխանութեան լայն օժանդակութեամբ: Դպրոցական հասակ ունեցող երեխաները ընդունուած են դպրոցներում, պատանիներից շատերը ընդունուել են բարձրագոյն դպրոցներում:

«Ստեփան Մալխասեան» խորագրով յօդուածից իմանում ենք, որ անուանի գիտնական

նը արժանացել է Ստալինեան մրցանակի: «Ձնայած իր մօտ 90-ամեայ տարիքին, Մալխասեանն այժմ էլ մեծագոյն ջանասիրութեամբ շարունակում է իր գիտական աշխատանքը»: Նա ունի «10-ից աւելի մեծարժէք ուսումնասիրութիւններ»: Աւելի քան 30 տարի նա աշխատել է հայ դպրոցներում որպէս ուսուցիչ եւ տեսուչ: Այդ եղել է նախախորհրդային շրջանում: Այդ շրջանի նրա գործունէութիւնը կապուած է մանկավարժութեան հետ: Կազմել է դասագրքեր, լոյս է ընծայել «յատուկ աշխատութիւններ Սեբէոսի, Բիւզանդի եւ ուրիշների մասին»: Ս. Մալխասեանի նախաձեռնութեամբ ու մասնակցութեամբ հիմք է դրուել «պատմագիրք հայոց» հրատարակութեան, որը լոյս է ընծայել Ագաթանգեղոսի եւ Ղազար Փարպեցու գիտական հրատարակութիւնները: 1940 թուին լոյս տեսաւ Ս. Խորենացու «Հայոց Պատմութիւնը» Մալխասեանի թարգմանութեամբ, առաջարանով ու ծանօթութիւններով: Նոյն թուին լոյս ընծայեց «Մովսէս Խորենացու առեղծուածի շուրջը» ուսումնասիրութիւնը: Ս. Մալխասեանի «գիտական աշխատութիւնների պնակն է կազմում նրա քսան-հատոր «Հայերէն Բացատրական Բառարանը», որը իրաւամբ կարելի է համարել մինչեւ այժմ եղած հայերէն բառարանների մէջ ամենակատարեալը:

Ակադեմիկոս Ի. Եղիազարեանը «Հայկական ՍՍՏ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հիտրոնէկտրական լաբորատորիան» յօդուածում նախ տալիս է այդ լաբորատորիայի (գիտական աշխատանոց) պատմութիւնը, ապա՝ ներան վերապահուած դերը Հայաստանում: «Լաբորատորիան պէտք է ուսումնասիրի ջրային հոսանքի շարժումը եւ մասնաւորապէս հոսանքի շարժումը գետերի հուններում, հիդրոտեխնիկական մեքենաներում, նպատակ ունենալով մօտենալ այն խնդիրների լուծմանը, որոնք չեն լուծւում տեսականօրէն, մաթեմատիկօրէն եւ հաւանաբար չեն կարող ինժինեաների կողմից հաշուարկուել թղթի վրայ»:

Արսէն Տէրտէմեանը, նոյնպէս ակադեմիկոս, մի ընդարձակ եւ ուշագրաւ յօդուած ու-

նի «Սով. Հայաստանի» այս թւում — «Շիրունանգադէն որպէս տրամատուրդ»:

Շիրունանգատէն Սունդուկեանից յետոյ «մեր երկրորդ տրամատուրդն է: Նրա երկերի գրական-պատմական արժէքն այն է, որ ինքը՝ հեղինակը, թատրոնին դաստիարակչական դեր է վերագրել ոչ միայն ժողովրդի, այլ եւ դերասանական կատրերի նկատմամբ»: Շիրունանգատէն իր թատերական գործերում քնննադատել է «փողի իշխանութիւնը, մերկացրել է բուրժուական մոլալի (բարոյականութեան) կեղծիքները եւ իր այդ կողմնորոշումով՝ ոչ ալիքմը (իրապաշտութիւնը) ի սպաս է դրել դիմակներ պատուելուն եւ, հետեւապէս, այլ կարգերի պահանջ առաջադրել, ուր անհատի բնականոն զարգացումը չպիտի խաթարուի»: Բնորոշ է, որ Շիրունանգատէն նախ քան իր ուժերը բեմի համար փորձելը տասը տարի պաւերաստուել է — ուսումնասիրել է բեմը, բարեկամացել է դերասանների հետ եւ այլն:

Անցեալ տարի լրացաւ յայտնի երգչուհի Ն. Պապայեանի մահուան 40-ամեակը: Այդ աթիւ Վ. Սամուէլեան նշանաւոր երգչուհու յիշատակին նուիրել է մի հետաքրքրական յօդուած: Պապայեանը ծնուել է 1868 թուին Հաշտարխան քաղաքում, որտեղ էլ վերջացրել է օրիորդաց գիմնազիան: Փոքր հասակից մեծ էր է ունեցել դէպի երաժշտութիւնն ու թատրոնը: 1886 թ. ընդունւում է Պետրոգրատի երաժշտանոցը, (կանսերուատորիան) ուր շուտով գրաւում է պրոֆեսորների եւ ուսանողների ուշադրութիւնը՝ «դառնալով երաժշտանոցի պարծանքը»: 1890 թուին մեկնում է Իտալիա, «ընդունւում է աշխարհահռչակ երգիչ ձայնական արուեստի նշանաւոր դասատու Ջուզեպպէ Ֆլորիդայի մօտ, որը պարապում էր միայն հազուադիւտ տուեալների տէր մարդկանց հետ»: Իտալիայում Պապայեանը մի շարք քաղաքներում համերգներ է տալիս ու մեծ համբաւ ձեռք բերում: 1893 թ. անցնում է Թիֆլիս, ուր հենց առաջին համերգով մեծ յաջողութիւն է ունենում, որը միաբերան հաստատում են տեղական թերթերը:

Նոյն թուին Թիֆլիսի արքունական թատրոնի տեսուչը Պապայեանին ընդունում է իր

օպերայի խումբը «որպէս առաջնակարգ դերեր կատարողի»։ Եւ բոլոր առաջնակարգ դերերը Պապայեանը կատարում է ամենամեծ յաջողութեամբ։ Նա դառնում է Թիֆլիսի ամենասիրելի երգչուհին։ 1895 թ. մեկնում է Փարիզ ճանաչուաւոր արուեստագէտների մօտ մի քանի նոր դերեր պատրաստելու»։ Փարիզում էլ իր տուած համերգներով ընդհանուր ուշադրութեան է արժանանում իր յաջողութիւններով։ 1899 թուին Պապայեանը Փարիզից վերադառնում է Ռուսաստան եւ Պետրոգրատում տալիս է մի քանի համերգներ։ Պետրոգրատի Կայսերական Թատրոնի ղեկավարութիւնը նրան հրաւիրում է Մարինսկի Թատրոնը որպէս «առաջնակարգ դերեր կատարող արտիստուհու»։

1900 թուից Պապայեանն աշխատում է Պետրոգրատում։ Այդ թուի սկիզբներին «տալիս է իր Դեբիւտը, կատարելով Լիզայի դերը Չայկովսկու «Պիկովայա Դամա» օպերայում։ Թերթերը վկայում են, որ դժուար է գտնել աւելի յաջող Լիզա, քան Պապայեանը։ 1904 թուին նորից մեկնում է Փարիզ, որտեղ «Գրանդ Օպերա» Թատրոնում տալիս է իր Դեբիւտը, որն անցնում է շատ փայլուն»։ Խոստանում են նրա 1905 թ. հրաւիրել Փարիզ։ Սակայն ճակատագիրն այլ կերպ է տնօրինում։ Մօր հիւանդութեան պատճառով վերադառնում է Ռուսաստան ու անցնում Հաշտարիան։ Շուտով մայրը վախճանում է։ Չանցած «մի երկու օր չարագործները ներս են խուժում Համբարձում Պապայեանի բնակարանը՝ կողոպտելու՝ սպանում են Ն. Պապայեանի հօրը եւ իրեն էլ ծանր վիրաւորում»։ 1906 թ. յունուարին Պապայեանը վախճանւում է հիւանդանոցում։

Գ. Նազարեանի ճամբորդական յուշերը՝ «Սիրիայի եւ Լիբանանի հայերը» տեղեկութիւններով հարուստ են ու այդ պատճառով հետաքրքրական։ Յուշերում տեղեկութիւններ է տրուում Սիրիայի եւ Լիբանանի հայ բնակչութեան թուի ու կազմի մասին, հիմք ունենալով «ներգաղթի հետ կապուած ցուցակագրութեան մօտաւոր տուեալները»։ Այդ երկրներում ապրող հայերի թիւը, ըստ յիշեալ տուեալների, հասնում է 180-185 հազարի։

Գիւղական բնակչութեան մօտաւոր թիւն է 25 հազար։ Մանր առեւտրականներն ու արհեստաւորները կազմում են հայ բնակչութեան ընդհանուր թուի 30-40 տոկոսը։ Դրանց տնտեսական վիճակը ողորմելի է. նրանք ապրում են ծայրայեղ աղքատութեան մէջ։ Մատնանշում է հանրածանօթ այն երեւոյթը, որ հայերն իրենց աշխատասիրութեամբ, ձեռներէցութեամբ ու տաղանդով մեծ դեր են խաղացել իրենց հիւրընկալող այդ երկրների կեանքի գրեթէ բոլոր ասպարէզներում։ Հայերի ահագին մեծամասնութիւնը ցանկութիւն ունի վերադառնալ Հայաստան։ Երբ սկսուեց վերադառնալ ցանկացողների ցուցակագրութիւնը, — արձանագրուեցին աւելի քան 160 հազար հոգի, վկայում է յուշերի հեղինակը, որ ասել է թէ՛ աւելի քան 88% այդ երկրներում ապրող հայութեան։

Ճամբորդական յուշերում մի քանի խօսք է ասուած ծանօթ գրագէտ Յ. Օշականի մասին։ Թէ յուշերի հեղինակի եւ թէ ընթերցող հասարակութեան համար շատ աւելի լաւ կը լինէր, եթէ այդ խօսքերն ասուած չլինէին. — քափքփուկ անուանել Օշական-գրագէտին, կը նշանակի անարգել հայ գրականութիւնը։ Անիմաստ վատարանութիւնը հոգու տկարութեան նշան է ու վայել է ոչ-լաւերին...

Առողջապահութեան նախարար Գ. Ղեւոնդեանը ամսագրի այս թուում ունի մի յօդուած — «Մալարիայի դէմ մղուող պայքարը Հայաստանում»։ Մալարիան մեր երկրի պատիժն է, նամանաւնդ Արարատեան դաշտի՝ մէջն առնելով նաեւ Երեւանը՝ բնակչութեան համար։ Այդ է պատճառը, որ Հայաստանի իշխանութիւնը մեծ ուշադրութիւն է նուիրում մալարիայի դէմ պայքարելու գործին։ Հայաստանում գոյութիւն ունի մալարիայի ինստուտ, որը նպատակ ունի ուսումնասիրել պայմանները ու միջոցներ ձեռք առնել՝ մալարիայի պատճառած չարիքը նուազագոյն չափի հասցնելու նպատակով։ Իր գոյութեան ընթացքում այդ ինստիտուտը «մշակել է 323 գիտական թեմա, որոնցից 136-ը տպագրուել են սովետական եւ արտասահմանեան պետական ամսագրերում։ «Առողջապահութեան մի-

նիստութիւնը երկրի զանազան մասերում ունի «տրոպիկական հիմնարկութիւններ, կայաններ, տիսպանսերներ, պլոֆիլակտիկ կէտեր», որոնց ընդհանուր զուգարը հասնում է 106ի: Մալարիայի մոծակի բազմացման վայրերը ոչնչացւում են: «Այդ բանի համար 1400 հեկտար տարածութեան վրայ նաւթապատում եւ փոշեւորում են ճահիճները, ինչպէս նաեւ Արարատեան դաշտի բրնձի ցանքերը՝ 4000 հեկտար տարածութեան վրայ»: Արտասահմանից բերել են «գամբուղիա» ձուկը, որի միջոցով «մալարիայի մոծակի թրթուրների դէմ պայքարելը դրական մեծ արդիւնք է տուել» յատկապէս Արարատեան դաշտավայրում, «որտեղ ջրային գործօնը հիմնական դեր է խաղում»: Այդ ամէնի հետեւանքով հիւանդների թիւը նկատելիօրէն նուազում է: Այսպէս, 1945 թ. հիւանդների թիւը նախորդ տարուայ համեմատութեամբ նուազել է 40 տոկոսով»: Առաջիկայ հնգամեակում մալարիայի դէմ պայքարը կազմակերպուելու է աւելի մեծ չափերով:

1938 թուին Երեւանում բացուել է Պիոներների Պալատը, որը մայրաքաղաքի գեղեցիկ շէնքերից մէկն է եւ որի կառուցման վրայ կառավարութիւնը ծախսել է վեց միլիոն ռուբլի: Այժմ պալատն ունի «տեխնիկական, գիտական, գեղարուեստական եւ ֆիզիկուլտուրայի 28 տիպի 75 խմբակ: Այդ խմբակներում ընդգրկուած են 1451 երեխաներ քաղաքի զանազան դպրոցներից»: Խմբակների պարապմունքները ղեկավարում են մասնագէտները: Դպրոցական երեխաներն այդ խմբակներում դրսեւորում են իրենց ընդունակութիւնները՝ հակումները. այստեղ որոշւում են նրանց ապագայի ուղիները: Պիոներների Պալատից են անցել Հայաստանի մի շարք շնորհալի գործիչներ եւ մասնագէտներ:

1944 թուին Երեւանում հիմնուած է Թատերական բարձրագոյն դպրոց, որին Հ. Սալախանը նուիրել է «Երեւանի Թատերական Ինստիտուտը» յօդուածը: Ինստիտուտն ունի երեք ֆակուլտետ — դերասանական՝ ռեժիսորական՝ եւ Թատերական 4 եւ 5 տարիներով: Ընթացիկ ուսումնական տարում (1946-47)

Ինստիտուտն ունենալու է 200 ուսանող: Այդ բարձրագոյն հաստատութիւնը նպատակ ունի դերասանական կշում ունեցող երիտասարդներին տալ «բազմակողմանի բարձրագոյն կըրթութիւն, ծանօթութիւն հայկական բեմական արուեստի եւ նրա պատմութեան», ապա հնարաւորութիւն տալ այդ երիտասարդութեան «օգտուել ժամանակակից Թատերական գործիչների դերասանական եւ ռեժիսորական արուեստի լաւագոյն փորձերից»:

Ուսանողներին հնարաւորութիւն է տրուած ձրի յաճախել Երեւանի բոլոր Թատրոնները: Ինստիտուտի ուսանողութիւնն ունի իր ամսագիրը — «Երիտասարդ Արուեստագէտ» անունով:

Հրայր Մուրատեանը, Երեւանի գրական Թանգարանի վարիչը, հետաքրքրական տեղեկութիւններ է տալիս իր «Գրական Թանգարանը» յօդուածում այդ Թանգարանի մասին: Թանգարանի հիմքը դրուել է 1927 թուին: Այնուհետեւ աստիճանաբար ճոխանալով, գրական Թանգարանը դառնում է Միութեան մէջ, մասամբ նաեւ արտասահմանում, ճանաչուած ու հեղինակաւոր մի կուլտուրական հիմնարկութիւն»: Թանգարանի «արխիւային ֆոնտերը հասնում են 900-ի՝ մի քանի տասնեակ հազար փաստաթղթերով»: Այդ Թանգարանում են գտնւում մեր նշանաւոր գրական դէմքերի արխիւները — Սայաթ-Նովա, Աբովեան, Նապարեան, Նալբանդեան, Պատկանեան, Ալիշան, Ծերենց, Բաֆֆի, Պարոնեան, Արծրունի, Արփիարեան, Թումանեան, Շիրուանզատէ եւ այլն եւ այլն: Տարաբախտաբար, հայ հեղինակների ձեռագիր ժառանգութիւնը ամբողջովին դեռ եւս ձեռք չի բերուած: Այդ տեսակէտով յատուկ դժուարութիւններ է ներկայացնում արեւմտահայ գրական-հասարակական գործիչների ձեռագրերի հաւաքումը: Թերեւս դադութահայութեան մէջ լինեն մարդիկ, որոնք հնարաւորութիւն ունին օգնութեան գալու գրական Թանգարանին — դրանով նրանք ծառայած կը լինեն հայ մշակոյթին:

«Հայ տպագիր գրքի ցուցահանդէսը» յօդուածում Ս. Խաչատրեանը հետաքրքրական տեղեկութիւններ է տալիս հայ տպագիր գրքի

պատմութեան ցուցահանդէսի մասին, որ բացուել է Երեւանում անցեալ սեպտեմբերի 28-ին: «Ցուցահանդէսը պատկերում է Հայ տպագիր գրքի պատմութիւնը, սկսած 1512 թուականին հրատարակուած առաջին գրքից մինչեւ մեր օրերը»: Ցուցահանդէսը բաղկացած է եղել երեք բաժնից: Առաջին՝ «Հայ տպագրութեան կարեւոր օջախները» բաժնում ցուցադրած են եղել «նմուշներ այն գրքերից, որոնք լոյս են տեսել 1512 թուականից մինչեւ 19-րդ դարի երկրորդ կէսն ընկած ժամանակաշրջանին»: Երկրորդ՝ «Հայ տպագրութիւնը 19-րդ դարի երկրորդ կէսերից մինչեւ սովետական իշխանութեան հաստատումը Հայաստանում» բաժնում ցուցադրուած են «նմուշներ այն գրքերից, որոնք լոյս են տեսել տարբեր վայրերում

սկսած 1850 թուականից մինչեւ 1920 թուականը: Երրորդ բաժինը ներկայացնում է «Հայ տպագրութեան սովետական շրջանը»:

Առաջին երկու շրջաններում հայերէն գրքերի ընդհանուր թիւը կազմում է մօտ 3000 անուն՝ 1,500,000 տիրաժով», իսկ «Սովետական Հայաստանում տպագրուել է աւելի քան 10 հազար անուն գիրք մի քանի տասնեակ միլիոն ընդհանուր տիրաժով»: 1913 թուին տպագրուել է 55 անուն գիրք, իսկ 1940 թ.՝ 378 անուն: Հնգամեակի վերջին (1950) տպուելու է 787 անուն գիրք: «Ըստ տիրաժի 1913 թ.՝ 70 հազար օրինակ, 1940 թ.՝ մէկ միլիոն 935,000, իսկ 1950 թ.՝ նախատեսնուած է՝ 7,074,400 օրինակ»:

Ա. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆ

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

Ամփոփեց՝ ԲԷՆՕ

1799 թ. նոյեմբեր 26-ին, ռուսական զորքը հայագրի Զօրավար Լազարեւի հրամանատարութեամբ հանդիսաւոր մուտք ունեցաւ Թիֆլիս եւ այդ օրուանից վրաստանը գրկուելով իր անկախ գոյութիւնից, կցուեց ցարական Ռուսաստանին: Այս պատմական թուականի հարիւրամեակի առթիւ, Կովկասեան Զինուորական վարչութեան ռազմա-պատմական բաժնիւնը, 1899 թ. նոյեմբեր 26-ին, զօր. Պատույի խմբագրութեամբ, լոյս է ընծայել՝ «Պատմական տեսութիւն կովկասեան կոնիւնքի սկզբից մինչեւ վրաստանի կցումը» խորագրով 332 էջնոց մի խոշոր գիրք, պատկերագրող եւ քարտէսներով: Իր շահեկանութեան համար ստորեւ քաղուածքար տալիս եմ հետաքրքրութեան արժանի տուեալների համառոտագրութիւնը:

Հին սլաւ ժողովուրդների եւ կովկասեան բնակչութեան փոխյարաբերութիւնների մասին պատմական տեղեկութիւնները չափազանց աղքատ են: Կան վկայութիւններ, որ Հինգերորդ դարում հարաւային սլաւները տուրք են վճարելիս եղել խոզարներին, որոնք ապրում էին Դոնի եւ Վոլգայի աւազաններից սկսած մինչեւ Կովկասեան լեռները: Հաշտարխանն էր սրանց մայրաքաղաքը, որտեղ կային ստուար թուով ռուս վաճառականներ:

Թ. դարու կէսերին սլաւ ցեղերը սկսում են համախմբուել մէկ իշխանի շուրջը եւ Կիւեւի մէջ կազմւում է Ռուսը: Ըստ պատմագիրների վկայութեան, Օլէգ անունով Կիւեւի առաջին իշխանը խուժելով Դոնի շրջանը, խոզարական իշխանութեան վրայ որոշ տուրք է նշանակում: Եւ այնուհետեւ ռուսների փառքը, ինչպէս աշխարհակալների, տարածւում է մինչեւ կովկասեան սահմանները: Ռուսները Վոլգայի հոսանքով բարձրանալով մինչեւ Կասպից Ծովի եզերքը, թալանում են արեւմտեան եզերքի բոլոր քաղաքները եւ հարուստ աւարով վերադառնում: Երեսուն տարի վերջը կրկնւում է

նոյն արշաւանքը, միեւնոյն ուղղութեամբ եւ այս անգամ աւելի հեռուները երթալով հասնում են մինչեւ Ղարաբաղի Բերդաքաղաքը:

Եւս երեսուն տարի անցած, Սվեստոսլաւ իշխանը վերջնականապէս յաղթում է խոզարներին եւ հասնում է մինչեւ կովկասեան լեռները: Եւ այնուհետեւ մինչեւ 15-րդ դարը յաճախակի կոնիւնք են տեղի ունենում կովկասեան ռազմասէր ցեղերի հետ: 13-րդ դարու առաջի կիսին մոնղոլներն են արշաւում դէպի արեւելեան Եւրոպա եւ սոսկալի աւերներ գործում:

14-րդ դարու սկզբներին ռուս իշխան Կալիտա, Մոսկուայի մէջ Հիմն է դնում իր իշխանութեան: Ուան Գ.-ի օրով է որ վերջնականապէս ոչնչացնում են թաթարական իշխանութիւնը. իսկ 1552 թ. ռուսները գրաւում են թաթարական Ղազան քաղաքը եւ երեք տարի վերջը՝ Հաշտարխանը, որով ռուսական իշխանութիւնը հնարաւորութիւն է ունենում չլիման մէջ մտնելու կովկասեան ժողովուրդների, որոնց թւում նաեւ Ռուսաստանի Ռիսզանի շրջանից դադթաւ կոզակների հետ:

Թաթարական, մոնղոլական, պարսկական եւ թրքական հալածանքներից ազատուելու համար կովկասեան մի շարք ցեղերի պատգամաւորութիւններ բանակցութիւններ են սկսում մոսկովեան իշխանութեան հետ: Վրաց Աղեքսանդր թագաւորը 1584 թ. դիմելով ռուսաց Ֆէոդոր թագաւորին, ի միջի այլոց գրում է որ՝ անհաւատ թուրքերի հալածանքներից ազատուելու համար պատրաստ եմ իմ երկրի ամբողջ ժողովրդով ձեզ հպատակուելու:

Այս առաջին դիմումն է Վրաստանի կողմից օգնութեան մասին: Իսկ մինչ այդ, Կալիթիայի Աղեքսանդր թագաւորի կողմից 1491 թ. Մոսկովեան իշխանութեանն է ներկայացել առաջին դիւանագիտական պատգամաւորութիւնը առեւտրական կապեր հաստատելու առաքելութեամբ:

Մեծն Պետրոսի դէպի Պարսկաստան կատարած արշաւանքները ծնունդ տուին «Արեւելեան Հարց»ին: Մէկ կողմից Բալդիկ Ծովին մօտենալով, միւս կողմից Մեծն Պետրոսը արշաւեց դէպի հարաւ-արեւելք, Կասպից Ծովի աւազանը, նիրհող արեւելքը արթնացնելու եւ նրա ու քաղաքակիրթ արեւմուտքի միջեւ միջնորդ հանդիսանալու նպատակով:

Առաջին անգամ 1711 թ. յունիսին էր որ ռուսական 30,000-նոց բանակը, որից մօտ 25,000-ը բաղկացած կալմիկներից եւ կոզակներից, արշաւեց Կուբանի շրջանի չէրքէզների վրայ եւ սարսափելի ջարդ տուաւ:

1710 թ. ռուսաց կառավարութիւնը պարսկահայերի հետ դաշնագիր կնքեց մետաքս, գորգ, արծաթ եւ ոսկի ռուսներին հայթայթելու համար, որով առեւտուրը արագ թափ ստացաւ: Իսկ երկու տարի վերջը, ռուս վաճառականներ հաստատուեցին առեւտրական կարեւոր կենտրոն Շամախի քաղաքում: Պարսկաստանը այդ ատեն գտնուում էր կատարեալ անշխառութեան մէջ:

Աֆղանները ուժեղանալով պարսից Հիւսէին շահին պատերազմ էին սպառնում. աւազակախմբերը անարգել թալանում էին քաղաքները: Դաղստանի իշխաններից Սուրխայ իրեն անկախ էր յայտարարել եւ Հաջի Դաւութի հետ միասին աւարի էր տուել մի շարք գաւառների թուին նաեւ Շամախին, որտեղ ջարդել են երեք հարիւրի չափ ռուս վաճառականներ եւ թալանի ենթարկել սրանց ամբողջ կարողութիւնը:

Հիւսէին շահը Ռուսաստանի միջամտութիւնից վախենալով, առաջին անգամը լինելով, թանկագին նուէրներով դեսպան է ուղարկում Պետերբուրգ, բարելաւելու համար ռուսաց թագաւորի հետ իրենց փոխյարաբերութիւնը եւ երկու պետութիւնների միջեւ առեւտրական դաշինք կնքելու: Մեծն Պետրոսը անտեղեակ լինելով Պարսկաստանի իրական վիճակին, իր հերթին պատգամաւորութիւն է ուղարկում Պարսկաստան, հրահանգելով հրնարաւոր եղածին չափով ռուսումնասիրել Պարսկաստանի ժողովրդների կացութիւնը, ռազմական կարողութիւնը, բերդերն ու սահ-

մանները: Այս պատուիրակութիւնը 1718 թ. Հաշտարխանից ցամաքային ճամբով մեկնում է Դերբենդի գծով դէպի Շամախի, Թաւրիզ եւ Սպահան, ամէն տեղ երկար կանգ առնելով եւ ռուսումնասիրութիւններ կատարելով:

Ամբողջ երկու տարուայ ռուսումնասիրութիւններից եւ հետազոտութիւններից յետոյ պատուիրակութիւնը վերադառնալով Պետերբուրգ, ընդարձակ զեկոյց է ներկայացնում Մեծն Պետրոսին եւ առաջադրում իրեն տեսակէտը, ինչ որ միանգամայն համապատասխանում է ռուսաց կայսեր փափաքին, այսինքն որ— Ռուսաստանի սահմանների ապահովութեան համար, մեր պաշտպանութեան տակ առնել Կասպից Ծովին կից գտնուող պարսկական հարուստ նահանգները եւ բնակեցնել ռուս զօրքով:

Այս զեկոյցի հետեւանքը լինում է այն որ Մեծն Պետրոսը այս պատուիրակութեան նախագահին— Վոլինսկիին, նշանակում է Հաշտարխանի նահանգապետ եւ հրահանգում զաղտնի պատերազմական պատրաստութիւններ տեսնել, եւ հնարաւորութեան չափ բաւելիամական կապեր հաստատել կովկասեան աղբեցիկ ցեղապետների եւ Վրաստանի հետ:

Վոլինսկիի պատուիրակութեան կատարած ռուսումնասիրութիւնները հետագայ տարիներին լրացրել են մի շարք ռուս պաշտօնեաներ եւ զինուորական մասնագէտներ, որոնք եղել են Դերբենտի, Բադուի եւ Ռաշտի կողմերը:

Այդ ատենները Պարսկաստանի կացութիւնը գնալով աւելի էր վատանում: Աֆղանստանի Միրզա Մահմուտ խանը պատերազմ յայտարարելով Պարսից Հիւսէին շահին, պաշարում է Սպահան մայրաքաղաքը: Պարսից թագառանգ թահմազը իր հօրը օգնելու համար անցնում է գաւառները զօրք հաւաքելու: Հաջի Դաւութը նորից գլուխ բարձրացնելով, ահադին աւար է ձեռք բերում եւ Շամախի քաղաքում հաստատուելով իրեն խան է հռչակում: Ապա տեղեկանալով ռուսական բանակի առաջխաղացման պատրաստութեան մասին, դիմում է Թուրքիայի օգնութեանը:

Թուրքիան Հաջի Դաւութի խանութիւնը վաւերացնելով, խոստանում է հարեան գաւառ-

ները գրաւել եւ իրեն խանութեանը կցել: Այս պարագային գործը այնքան է բարդացել, որ Մեծն Պետրոսը, համաձայն իր ծրագրի, փոխանակ 1723 թ. արշաւելու Պարսկաստանի վրայ, որոշում է անմիջապէս սկսել: Եւ այս նպատակով է որ շուէրների հետ տեղի ունեցող երկրորդ պատերազմը դադրեցնելով, Հէլլատադում շուէրների հետ հաշտութեան դաշինք է կնքում եւ պատրաստում Պարսկաստանի վրայ արշաւելու: Մեծն Պետրոսի հրամանով ռուսաց կառավարութիւնը տեղեկացրելով է պարսից կառավարութեանը, որ ռուսական զօրքի արշաւանքը լոկ տեղական աւազակներին պատժելու եւ Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի առեւտրական շահերը ապահովելու նպատակով է կազմակերպուած:

Ռուսաստանի համար Թուրքիան աւելի վտանգաւոր էր, որը նոյնպէս աչք ունէր մերձկասպեան հողամասերի վրայ: 1722 թ. զարնանը ռուսական 52,000-նոց բանակը կազմ ու պատրաստ էր Հաշտարխանում: Իսկ մինչ այդ, Հաշտարխանի նահանգապետին յաջողւում է ապահովել բարեկամութիւնը հիւսիս. Կովկասի մի քանի ցեղերի, ինչպէս նաեւ Քարթլէլիայի (Վրաստանի) Վախթանգ թագաւորի, որը ուղղափառութիւն էր ընդունել պարսկական լծից ազատուելու համար:

Մեծն Պետրոսը յունիս 15-ին Հաշտարխան հասնելով, մի հրովարտակով բացատրում է իր արշաւանքի գրդապատճառը: Այս հրովարտակում, որ լոյս է տեսնում թուրքերէն, պարսկերէն եւ թաթարերէն եւ ցրւում մերձկասպեան գաւառները, ի միջի այլոց ասուած է որ. — «Դաւութ բէկը եւ Սուրխայը ապստամբել են պարսից շահի դէմ եւ զէնքով գրաւել Շամախի քաղաքը ու կոտորելով ռուս վաճառականներին, գրաւել են նրանց չորս միլիոն ռուբլու արժողութեամբ ապրանքը, եւ որ Շահը հարկ եղածին չափով ուժ չունենալու պատճառով, չի կարողացել աւազակներից մեր վնասները պահանջել: Որով մեզ վիրաւորուած զգալով, որոշեցինք պատժել ապստամբներին, որոնք վնասակար են երկու կողմերին: Շահին

հպատակ այս գաւառների բնակիչները կարող են հանդիստ մնալ: Ոչ ոքի վնաս չենք հասցրնելու, եթէ որ թալանչիներին չմիանան եւ նրանց գաղտնի կամ յայտնի չօգնեն դրամով ու պարէնով: Բոլոր մեղսակիցները կը համարուեն մեզ թշնամի եւ խստիւ կը պատժուեն: Այս գաւառներում ապրող թրքահպատակները, համաձայն Բարձր Դրան հետ մեր կնքած մշտնջենական հաշտութեան դաշնագրի, եթէ խաղաղ ու հանգիստ մնան, մեր զօրքի կողմից իրենց ոչ մի վտանգ չի կարող սպառնալ»:

1722 թ. յունիս 30-ին Մեծն Պետրոսի հրամանով բանակը առաջ է շարժւում: Օգոստոս 22-ին հասնում է Աղեքսանդր Մակեդոնացու օրօք հիմնուած Դերբենդ քաղաքը, Կասպից Մովի ափին: Այդտեղ Մեծն Պետրոսը սպայ Լուենին ուղարկելով Բագու, առաջարկում է տեղական իշխանութեանը առանց կրօնի անձնատուր լինել: Սակայն բագուեցիները Լուենինին պատասխանում են որ ռուսական օգնութեան կարիքը չունին, եւ որ աւազակներից կարող են իրենց ուժերով պաշտպանուել:

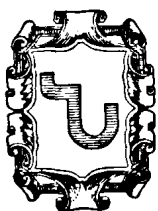
Այդ օրերին տեղեկութիւն է ստացւում, որ Վախթանգ թագաւորը վրացական զօրքով եւ մեծ քանակութեամբ հայ կամաւորներով հասել է Ալազան գետի մօտ եւ իրեն հպատակութիւնը յայտնելով ռուսական իշխանութեանը, սպասում է նրա հրամանին: Այս պատճառով ռուս զօրքը Դերբենդից առաջանում է մինչեւ Ռուբաս գետը. բայց Մեծն Պետրոսի հրամանով, սեպտեմբեր 6-ին ռուսական զօրքը բռնում է նահանջի ճամբան, իբր թէ թշնամի հրոսախմբերը սպառնում են թիկունքից զարնել:

Միւս կողմից Մեծն Պետրոսը որոշում է շտապ վերադառնալ Պետերբուրգ, որտեղ ծերակուտականների միջեւ ծագած վէճի պատճառով լուրջ վտանգ էր սպառնում պետական վարչաձեւին: Մեծն Պետրոս մի շարք գրաւուած վայրերում զինուորական վարիչներ նշանակելով, 1722 թ. սեպտեմբեր 29-ին մեկնում է Կովկասից եւ այլեւս չի վերադառնում:

ԿԵԱՆՔԻՍ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐԻՑ

Գրեց՝ ՏԻԳՐԱՆ ԴԵՒՈՅԵԱՆՑ

XII

ԱնՈՐԴ գրութիւնովս խոստացել էի տալ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատերազմական Նախարարութեան Հետախուզական Բաժանմունքի թիւ 15 եւ 17 զեկուցումների շահեկան մասերը: Պատահաբար գտայ երկու ուրիշ թիւեր եւս, թիւ 14 եւ 18:

Այս չորս հետախուզական զեկուցումները եղել են 1920 թ. ապրիլից մինչեւ յունիս 3 եղած զաղտնի անցքերի մասին: Որովհետեւ այս փաստաթղթերը գալիս են մասամբ պարզելու Հետագայ Հայաստանի գրաւումը Մեծամասնականների եւ տաճիկների կողմից, կ'աշխատիմ տալ այդ փաստաթղթերի կարեւորագոյն մասերը ըստ շրջանների:

ԱՊՐԻԼ 5, 1920 թ. թ. 14. Գաղտնի. Թուրքիա:

«Տաճիկների, թաթարների ու մեծամասնականների միջեւ կայացած համաձայնութեան հետեւանքով բազմաթիւ տաճիկ բժիշկներ, սպաներ, ուսուցիչներ, աստիկանական կոմիսարներու պաշտօնեաներ մեկնեցին Պոսից Ալերբէճան:

Մեծամասնականները առաջարկել են տաճիկներին անմիջապէս սկսել պատերազմական դործողութիւնները Կովկասի մէջ հայերի դէմ, իսկ Կիլիկիոյ մէջ՝ Փրանսացիների դէմ: Հաւաստի աղբիւրներից հաղորդում են, որ Դադիստանի մէջ կազմուած կանաչ բանակը, որը կառավարւում է Նուրի եւ Ոսլիլ փաշաների կողմից, ձեւական, կեղծ դիմադրութիւնից յետոյ Ազերբէճանի կողմից, պիտի մտնի Բաքու: Այդ ժամանակ Ազերբէճանը զրդապատճառ ստեղծելով կոմֆիլիտի համար, Հայաստանի հետ կանաչ բանակի միջոցաւ, տաճիկան 15-րդ կորպուսի հետ միասին պիտի սկսի

պատերազմական դործողութիւնները Հայաստանի դէմ»:

Ուրեմն Հայաստանի պատերազմական նախարարութիւնը եւ Փարիզի Հայաստանի Պատուիրակութիւնը դեռ 1920 թ. ապրիլին գիտէին Հայաստանի վրայ գալիք տաճիկ-մեծամասնական յարձակումների մասին:

Այս թիւ 14, 15, 17 եւ 18 հետախուզական ամփոփումները կրում են իմ ստորագրութիւնը:

Թիւ 14-ի զեկուցումը շարունակում է.—

«15-րդ Կորպուսի հրամանատար Քեազիմ փաշան (էրզրում) բանակցում է մեծամասնականների հետ վերը յիշած եւ ուրիշ շատ կարեւոր միւս հարցերի մասին: Մուստաֆա Քեմալի սպայակոյտը գտնւում է Անդորայում: Վանայ լճի հիւսիսային գաւառների քիւրդերի ցեղապետ Քէօռ Հիւսէին փաշան գտնւում է Սվազի մէջ. նա զբաղւած է քիւրդ գաղթականներից կամաւորական խմբեր կազմելով, որոնց ուղարկում է Կիլիկիոյ եւ էրզրումի (Հայաստանի սահմանները) ուղղութեամբ:

«Տաճիկական բանակի մէջ այժմ գտնւում է 51,476 զինուոր. 15-րդ Կորպուսի (էրզրում) մէջ գտնւում է ընդամէնը 13,338 զինուոր: 15-րդ Կորպուսի մասերից՝ 12-րդ Փրկայի (դիվիզիայի) սպայակոյտը գտնւում է Ուրասանի մէջ, 35-րդ գունդը գտնւում է Քէօիբիւ-Քէօյի մէջ, 36-րդ գնդի սպայակոյտը գտնւում է Զիվիինի մէջ: Հասան Կալէի մէջ կայ մէկ բատարէա 4 թնդանօթով: 15-րդ Կօլօրդուի (կորպուսի) իւրաքանչիւր բէօլուկի (բօտա) մէջ կան 40 մինչեւ 70 զինուորներ:

«Մէկ ուրիշ գաղտնի աղբիւրից հաղորդում են, որ 15-րդ տաճիկական կօլօրդուն պատրաստւում է սկսել պատերազմական դործողութիւններ Հայաստանի սահմանագլխի վր-

րայ, նպատակ ունենալով դուրս չպրտել հայերին Ղարսի նահանգից, վերականգնել Հարաւ-Արեւմտեան Հանրապետութիւնը եւ կապ հաստատել Ազերբեյճանի հետ:

«Պոլսոյ կառավարութիւնը առաջարկել է կորպուսի հրամանատար Քեազիմ փաշային մինչեւ տաճկական հարցի լուծումը խուսափել որեւէ պատերազմական գործողութիւններից, որպէսզի այդպիսով չխանգարուի այդ հարցի լուծումը ի նպաստ թուրքիոյ: Տաճկական հարցի քննութիւնից յետոյ Կոնֆերանսի կողմից, հաւանական է, որ Կոյորդուն անցնի ակտիւ գործողութեանց: Այս ուղղութեամբ առանց ջանք խնայելու աշխատում են էրզրումի մէջ Ազերբեյճանի ներկայացուցիչները, որոնք ամէն գնով աշխատում են ստեղծել Հարաւ-Արեւմտեան Հանրապետութիւն:

Քեազիմ փաշայի կոյորդուի մասերը ստացել են ամէն մէկը իր կատարելիք գործողութեանց հրամանները: Ուալի բէյի Ֆրկան (դիւլիդիան) պիտի գործէ Մերդենէկ-Արդահան շրջանի դէմ՝ գրաւելու համար Արդահանի ու Ղարսի գաւառները. միւս Ֆրկաները պէտք է գործեն Սարիղամիշի դէմ: Տաճկական իշխանութիւնը բաժանեց Զարաբխանի Շուրային 700 բերդան հրացաններ, 400-ական փամփուռներով»:

Նոյն թիւ 11 հետախուզական ամփոփումի մէջ ասուում է Ղարսի նահանգի մասին հետեւեալը.

«Գաղտնի գործակալների տուած զեկուցման համաձայն Զալդերի ապստամբութեան միջոցին թրքական մէկ ալայ (գունդ), հետեւակ, 700 սուին զօրք ուղարկուեց Կալադուգաս՝ Մերդենէկի դէմ գործելու, նոյն իսկ այդ գնդից 300 ասկերներ եկան Օլթի, բայց այդ միջոցին Դերսիմի անսպասելի քիւրդերի ապստամբութիւնը ընդարձակուելու շնորհիւ, ստիպում է տաճիկներին այդ ուժը յետ քաշել էրզինսան»:

Իզո բէկին (մեր կողմնակից) ընկեր տաճկական մէկ սպայ գրում է նրան, որ 15-րդ կոյորդուի յառաջխաղալու հարցը Հայաստանի վրայ վերջնականապէս որոշուած է— եւ յարձակման սկիզբը ժամանակի խնդիր է...: Նոյն

տաճկական սպան յայտնում է իզո բէկին, որ իրան Տաճկաստանի մէջ համարում են դաւաճան: Որպէսզի իզո բէկը կարողանայ ապացուցել հակառակը, առաջարկում է նրան 15-րդ կոյորդուի գործողութեանց անցնելուց առաջ հաւաքել իր հետեւորդներից մէջ ուժ, դուրս քշել հայերին Միւրդենիկից ու կոտորել այդ շրջանի յոյն ազգաբնակչութիւնը: Միայն այս ձեւով նա՝ իզո բէկը, կարող է պարզերես դուրս գալ թուրքիոյ առջեւ...

Իզո բէկը, Ազերբեյճանի եւ տաճկական սպանների ու զինուորների հետ ունեցած զրոյցներից, երեւան է հանել եւ այն, որ անկախ ծրագրուած ընդհանուր ապստամբութիւնից, որը պէտքէ բռնկուի գալիք գարնան սկիզբը, Զալդերի, Աղբաբայի եւ Զարուշատի շարժումները զիտութեամբ են առաջ բերուած, Կոնֆերանսի մէջ հայկական հարցի լուծման նախօրեակին, որպէսզի հայերը ստիպուին ձեռք առնել աւելի խիստ միջոցներ ապստամբութիւնը ճնշելու համար եւ զրանով Կոնֆերանսի աչքում վար գարնեն հայկական կառավարութիւնը եւ մասամբ խանգարեն հայկական հարցի լուծումը:

Զալդերի թուրքերի ապստամբութեան նախօրեակին էլիւք փաշան կանչել են էրզրում, ուր նրան խոստանալով գնդացիներ, թնդանօթներ, իստրուկտորներ, հրահանգել են հաւաքել չետնիկներին եւ սկսել յարձակել Սարիղամիշի հայկական զօրամասի շրջանում:

Մէկ ուրիշ գործակալի զեկուցման հիման վրայ, երրորդ կովկասեան հետեւակ Ֆրկայի նախկին հրամանատար Ուալի բէյը մի խումբ տաճկական ալայների ու ասկերների հետ Օլթիի շրջանում 18-ից մինչեւ 40 տարեկանների զօրաշարժ է կատարում, որը անցնում է յաջող:

Նորհաւաքներին արագ բերելով մարզում են եւ ուղարկում հայկական գիւղերի դիմաց, օհամանաղլիում:

Օլթիի շրջանում լուր է տարածւում, որ իբր թէ հայերը մտել են Օլթի: Սկսւում է շրջանում իրարանցում տաճիկ ազգաբնակչութեան մէջ: Թուրքմէնների եւ քիւրտերի մեծ

մասը ուրախ է հայերի գալուստն համար: Փոխարարներու թիւնները քիւրդերի եւ թիւրքմէնների մէկ կողմից, եւ տաճիկներինը միւս կողմից, վատանում են: Տաճիկները սպառնում են քիւրտներին ու թիւրքմէններին ջարդել, երբ սկսի 15-րդ տաճիկական կոլորդուի յառաջխաղացումը:

Արդահանի շրջանի քիւրդերին ուղարկուել են թարգմանութիւնները այն համաձայնութեան, որը կատարուել է Նուպար փաշայի եւ Շերիֆ փաշայի միջեւ: Քիւրդ ժողովուրդը համակրութեամբ ընդունել է այդ համաձայնութիւնը:

Կողքի շրջանը գտնուում է ամբողջապէս Շամիլ բէյ Այրումլինսկու գերիշխանութեան տակ. նրա սպայակոյտը գտնուում է Կողքում: Վերջերս նա ստացել Ալաշկերտի Ղարաքիլիսէից երկու թնդանօթ, 4 գնդացի եւ 13 ուղտերի վրայ գնդակներ: Ձէնքի պահեստը ներանց գտնուում է Պարնաուտի մէջ: Շամիլ բէկից բացի, այն տեղի զինուորական ուժերը (600 ասկեարներ) գտնուում են տաճիկական սպայ Ալի բէկի հրամանատարութեան տակ: Ջարարխանում կան 100, իսկ Աբաս Գեօլի մէջ (Իւսուֆ բէկ) — 200 զինուած ձիաւորներ ու 300 հետեւակ ասկեարներ:

Այս հետախուզական գեկուցումը եղած է ապրիլ 5, 1920 թւին, երբ 'Իսլանկիցները' չբաղուած էին հայկական հարցով:

Մեծ պետութիւնները՝ Անգլիան, Չրան-

սան, Ամերիկան ու Իտալիան մրցում էին իրար հետ, ցանկանալով ամէն մէկը իր վրայ վերցնել անկախ Հայաստանի հովանաւորութիւնը: Մենք կպել էինք այն ժամանակ Ամերիկային, ուր գլխաւորութեամբ նախագահ Ուիլսոնի, ուժեղ շարժում կար ժողովրդի, նրաներկայացուցիչների եւ կառավարական շրջանակներում՝ ի նպաստ անկախ միացեալ Հայաստանի, Ամերիկայի հովանաւորութեան տակ:

Անցել է 26 տարի եւ այսօրուայ պաշտօնական Ամերիկան այսօր էլ ողջագուրում է Թուրքիայի հետ, որը 1915 թուին բնաջնջեց Թրքահայաստանի ամբողջ հայութիւնը: Այդ բաւական չէ նա զինում է այդ զազանների սրդիական զէնքերով:

Թրքական մամուլից իմանում ենք որ դեռ անցեալ տարի Ամերիկեան մասնագէտներ այցելել էին Թուրքիոյ զանազան կէտերը, ուր պէտք է շինուէին խոշոր օդակայաններ Թուրքիոյ հետեւեալ քաղաքների մէջ — Անգարա, Պոլիս, Էրզրում, Իգդիր, Ադանա, Էլազիզ, Աֆիօն-Կարահիսար եւ Սամսոն: Այս օդակայանները կարող են գործել թէ՛ ձմեռը եւ թէ՛ ամառը եւ կարող են ընդունել օդանաւեր եւ գիշեր ժամանակ: Թուրքիան այդ նպատակի համար ստացել է 4.5 միլիոն տոլար փոխառութիւն: Անգլիական քննիչներ դեռ անցեալ տարի կը գտնուէին Թուրքիոյ մէջ:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՔՐԵՈՐԴ ԴԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գրեց՝ ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԽԹԱՐԵԱՆ,

Գահիրէ, 1946. 401 էջ: Գին \$3.50

Դիմաստուերների գրականութիւնը սկսել է յատուկ տեղ գրաւել մեր մատենագրութեան մէջ: Մինչեւ այժմ երկու հեղինակներ տուել էին մի շարք գրագէտների եւ հանրային գործիչների դիմաստուերները, — մէկը Շիրվան-զատէն էր, որ յուշերի ձեւով տուել է գէմքերը

Րաֆֆու, Խրիմեան Հայրիկի, Գ. Սունդուկեանի, Գամառ Քաթիպայի, Ղ. Աղայեանի, Պ. Պոռչեանի եւ Սիւմանթոյի, — միւսը Հրանտ Ասատուրն էր, որ տուել էր դիմաստուերները Գր. Օտեանի, Ն. Ռուսինեանի, Յ. Պարոնեանի եւ ուրիշների:

Այս երկու հեղինակների գործերի վրայ անցեալ տարուան ընթացքում աւելացան Ա. Իսահակեանի «Իմ Յուշերից» փոքրիկ հատորը Ղ. Աղայեանի, Պ. Պոռչեանի, Յովհ. Յովհաննիսեանի, Յովհ. Թումանեանի եւ մի շարք ուրիշների մասին, եւ Գ. Մխիթարեանի ներկայ հատորը, որի մէջ տրուած են դիմաւորութիւնները Գր. Զօհրապի, Եղիշէ Պատրիարք Դուրեանի, Ա. Ահարոնեանի, Լ. Շանթի, Դ. Վարուժանի, Սիամանթոյի, Յ. Օշականի, Է. Ակնունու, Հ. Արսէն Ղազիկեանի, Հր. Ասատուրի եւ բազմաթիւ ուրիշ գրագէտների եւ արուեստագէտների, ինչպէս նաեւ գրախօսականներ մի քանի հեղինակների այս կամ այն գրքի մասին:

Մինչ Շիրվանզատէն իր յուշերի մէջ տուել է իր նկարագրած անձերի անհատական դիմագծերը միայն, Հր. Ասատուրը եւ Ա. Իսահակեանը իրենց նկարագրած անձերի բընոյթագծերին միացրել են նաեւ նրանց գործի գնահատութիւնը: Արուեստագէտը եւ իր կատարած գործի գնահատութիւնն են կազմում նաեւ Գ. Մխիթարեանի այս ստուար հատորի բովանդակութիւնը:

Թէեւ Գ. Մխիթարեանն իր հատորի յոռաջարանի մէջ ասում է, թէ «ունիմ այն համոզումը՝ թէ անձերը աւելի կ'արժեն, քան իրենց կատարած գործը», — (մի յայտարարութիւն, որի հետ չենք կարող համաձայնել), — սակայն իր հատորը անձերից աւելի խօսում է այդ անձերի կատարած գործի մասին (մի պարագայ, որ թերութիւն չենք նկատում):

«Քառորդ Դար Գրականութիւն» հատորի մէջ Գ. Մխիթարեանն ամփոփել է վերջին քսանհինգ տարիների ընթացքում այս կամ այն գրագէտի կամ արուեստագէտի մասին իր գրած եւ պարբերականներում հրատարակուած համառօտ յօդուածները: Նոր, անտիպ եւ բաղդատարար ընդարձակ տեսութիւններ են Լ. Շանթի, Յ. Օշականի եւ Ահարոնի մասին գրուածները: Միջանկեալ ասենք, որ վիպագիրների, բանաստեղծների եւ հրապարակագիրների այս շարքի մէջ՝ տեղ են գտել նաեւ մեր տաղանդաւոր դերասաններից երկուսը՝ Յովհ. Զարիֆեան եւ Վահրամ Փափազեան:

Որքան էլ այս երկուսը իրրեւ արուեստագէտներ ամէն գնահատանքի արժանի են, այնուամենայնիւ ամբողջապէս գրականութեան նուիրուած այս հատորի մէջ տեղ չպիտի տրուէր նրանց:

Ի՞նչ է հետապնդել հեղինակը իր այս հատորով: Այս հարցի պատասխանը նա տուել է իր յառաջարանի մէջ:

«Տալ այս մարդերը՝ իրենց կեանքին, իրենց շքեղ անձնաւորութիւններուն, իրենց խառնուածքին, խօսքին ու գործին եւ մանաւանդ, մանաւանդ ոգիին մէջ. վերակերտել անոնց գործօն պատկերը հայ կեանքին ու մշակոյթին մէջ. սիրելի դարձնել անոնց կերպարանքը եւ պահել կենդանի անոնց շունչը, գեղեցկութիւններու մատնանշումով առաւելապէս. — գործ մըն է աս, որ գրականութենէն դուրս ու վեր այլ հեռանկարներ ալ կը բանայ»: Եւ այս բոլորը հեղինակը ջանացել է կատարել «ո՛չ մասնաւոր, ծրագրուած մտադրութեամբ մը. այլ տարիներու խանդավառութեամբ մը եւ ատոր համար ալ թերեւս աւելի՛ հարազատ ու հետաքրքրական, իրրեւ առաջին, աննենգ ու անհաշիւ բխում»:

Հեղինակի մատնանշած այդ խանդավառութիւնը զգացւում է հատորի առաջին տողից մինչեւ վերջինը: Այդ խանդավառութիւնը կազմում է այս հատորի եւ՛ առաւելութիւնը՝ սիրով ու ջերմութեամբ լեցնելով բոլոր տողերը, բայց եւ տկարութիւնը, որովհետեւ խանդավառութիւնը կարող է տանել դէպի անձի եւ գործի արժէքի գերազնահատութիւն, ինչ որ երբեմն նկատելի է հեղինակի մօտ: Այդ գերազնահատութիւնը այս հատորի մէջ եղած է երբեմն գործի արժէքի եւ ոչ թէ անձի վերաբերմամբ: Անձերը՝ դատելով մեր ճանաչածներից՝ ճշգրիտ, հարազատ եւ գրաւիչ ձեւով են ներկայացուած: Հիմ չունենք ենթադրելու, որ նոյնը չէ պարագան նաեւ նրանց վերաբերմամբ, որոնց ճանաչելու բախտը չենք ունեցել:

Ահա Գր. Զօհրապը, որին կեանքում չեմ ճանաչել եւ որով բացւում է Գ. Մխիթարեանի հատորը:

«Հակասութիւններու մարդը եղաւ ան,

այսինքն՝ ներդաշնակութիւնը հակասութիւններու, եթէ կարելի է ըսել: Նման ճարտարապետական ճիշտ այն կառույցներուն, որոնք բազմաթիւ պատկերներու, զիրար հակասող դէմքերու եւ տէքորներու միախառնումով ընդհանուր գեղեցկութիւն կը ցայտեն:

«Իրաւաբանութիւն ըրաւ, թէ եւ երկրաշափի վկայականով աւարտեց իր դպրոցը. իսկ իր կեանքին ու զրականութեան մէջ չդրաւ ոչ փաստաբանի երկարաբան տրամաբանութիւնը եւ փետաւնիզմը, ոչ ալ երկրաշափի մը ցամաք հաշիւն ու չափուածքը:

«Շատ շահեցաւ ու շատ ծախսեց. իր տեղ ուրիշ մը հարստութիւն պիտի դիզէր, ինք պարտքեր դիզեց, առանց պարտապահանջներու եւ սնանկութեան սպառնալիքին, որովհետեւ — կ'ըսեն — մարդոց համար հաճելի էր առնելիք ունենալ Զօհրապին վրայ:

«Շատ սիրեց եւ շատ դատեց կիները, բայց չեղաւ դատաւոր. սիրուեցաւ անոնցմէ, թէ եւ իր գրականութեամբ յուսախարութիւններ պատմեց աւելի: Իր երիտասարդութեանը չափահաս եղաւ ան, չափահասութեանը՝ դարձանալիօրէն երիտասարդ...»

«Առաջին դէմքը իբրեւ գրող, փաստաբան, երեսփոխան, հոեւոր եւ շահող. բայց երբեք առաջին հարուստներէն, որովհետեւ շահեցաւ իբրեւ փաստաբան ու ծախսեց իբրեւ արուեստագէտ՝ այսինքն առանց հաշիւի:

«Զայնով կանացի քիչ մը, խառնուածքով առնական, գերազանց մտաւորական մը եղաւ ան, որ վեր մնաց ամբողջէն, թէ եւ կուռքը դարձաւ իր ժամանակի մտաւորականութեան ու... ամբողջին:

«Մնաց արի... եղաւ վսեմ, օրէնքի մարդ, ինքնավստահ ու հպարտ, մերժելով փախուստը, մնալով մահուան հետ դէմ առ դէմ...»

Գր. Զօհրապին տեսնելու, ճանաչելու բախտը չեմ ունեցել, ասացի, բայց որքան որ լսել ու կարդացել ենք իր մասին, որքան գիտենք իր գրականութիւնը, Գ. Մխիթարեանի սեղմ, խտացած տողերի մէջ իր ամբողջ հասակով վեր է ցցուում Զօհրապը: Եւ այնքան զրաւիչ ու հարազատ է իր դէմքը, մարդը՝ անհատը, արուեստագէտը եւ հանրային գործիչ

մարդը իր մէջ, որ չես կարող չսիրել այդ դէմքը Գ. Մխիթարեանի տողերի մէջ: Ամբողջ մի հատորով դժուար թէ կարելի լինէր աւելի լաւ ներկայացնել Գր. Զօհրապին, քան որ արել է Գ. Մխիթարեանը իր սեղմ տողերով: Ահա նաեւ Լ. Շանթը, որին ճանաչելու բախտն ունեցել եմ:

«Իր անունին պէս նոր, աշխոյժ, երիտասարդ: Երիտասարդ՝ հոգիով, խօսքով, շարժուածքներով:

«Արագ ու աշխոյժ քալուածք, նիստ ու կաց:

«Եօթնասունը՛հինգը անց է, սակայն Շանթ:

«Ուրախ մարդ մըն է սակայն Շանթ, լաւատես, հաւատացող, սրամիտ: Հաճելի, թէ եւ ոչ հաճոյասէր. ընկերական, թէ եւ առանձնասէր. բանաստեղծ, բայց խորհրդածող կեանքին հանդէպ. իմաստասէր, չգործածելու համար խոշոր բառ մը, փիլիսոփայ, առանց մոռալութեան, ժպիտն աչքերուն, պատրաստ անմիջապէս ծիծաղելու:

«Շանթի մէջ, անոր մօտ՝ ամէն բան խօսուն է. — շարժում, նայուածք, ծիծաղ, լըռութիւն, բայց կարճ ու կտրուկ միշտ, յըստակ, պայծառ, անսեթեւեթ: Պայծառութեան մարդն է ան, պարզութեան հետ, որ սակայն զիտէ չդառնալ հասարակ. զիտէ բարկանալ, խաղաղիլ ու տաքնալ ալ, չիկնումի հովը դէմքին: Տարօրինակ մարդ մը վերջապէս, որ միշտ կը յեղաշրջուի, միշտ նոյնը մնալով, — ժպիտէն ծիծաղ, խոհէն խօսք, լուրթենէն ուրախ բացազանչութիւն, ապա ընկղմելու համար դարձեւ խոհանքի ստուերին մէջ, գլխու հազիւ զգալի երերումով մը»:

Շատ ճիշտ է: Եւ վստահ եմ, որ Լ. Շանթը իրեն պիտի ճանաչի վերի այդ հայելիի մէջ:

Գր. Զօհրապի եւ Լ. Շանթի դէմքերի նման Գ. Մխիթարեանը գծել է նաեւ իր հոտորի մէջ տեղ գտած միւս դէմքերը: Գեղարուեստական գործի սահմանները թեւակոխող գործ է Գ. Մխիթարեանի այս հատորը, — զրական վերլուծումից աւելի մէկ մէկ գեղարուեստական պատկերներ են այս կամ այն դէմքին նուիրած իր էջերը: Եւ որովհետեւ այդ-

պէս է իր հատորը, այդ պատճառով երբեմն խանդավառ չափազանցութեան է հասնում իր գնահատութիւնը: Այդպէս է որ Գ. Մխիթարեանը գերազնահատել է, օրինակ Յ. Օշականի դրականութեան արժէքը: Գ. Մխիթարեանի րացատրութեամբ Յ. Օշականի գրականութիւնը «թերեւ երբեք չհասնի զանգուածներուն»: Եւ Յ. Օշականի գրականութեան այդ յատկութիւնը Գ. Մխիթարեանի համար ամենից դրական գծերից մէկն է Օշականի ստեղծագործութեան:

Մեր կարծիքը դրա ճիշտ հակառակն է: Եթէ Յ. Օշականի ստեղծագործութիւնն ընթանար նրա «Յոնարհներ» հատորի ուղիով, այդ գրականութիւնը «կը հասնէր զանգուածներուն»: Մինչդեռ Յ. Օշականի վերջին տարիների գրականութիւնը ոչ միայն զանգուածներին, այլ նոյնիսկ գրական— աւելի համեստ բառ գործածելու համար ասենք գրասէր ընտրանիի համար իսկ անընդունելի է: Գ. Մխիթարեանին ոչ միայն չի խրտչեցնում Յ. Օշականի լեզուի, ոճի եւ պատկերների բարդութիւնը, այլ ընդհակառակը նա տափակութիւն է համարում պարզութիւնը գրականութեան մէջ: Այդպէս չեն մտածում մեծագոյն արուեստագէտները: Այդպէս չեն մտածում մենք՝ համեստ ընթերցողներս: Հասկանալի է, երբ գրողի յայտնած մտքերը, գծած պատկերները մտածել են տալիս ընթերցողին — բայց երբ հեղինակի արծարծած գաղափարները, գծած պատկերները հասկանալու համար ճիշդ պիտի անի ընթերցողը, էհ, այդ պարագային ոչ միայն զանգուածին, այլ եւ զանգուածից վեր

զտնուող ընթերցողի համար տառապանք է այդ հեղինակին կարդալը: Այդպիսի դէպքերում դժուար է ըմբռնել, թէ ո՞ւմ համար է գրում հեղինակը:

Արժէքի գերազնահատութեան մի ուրիշ օրինակ է Գ. Մխիթարեանի հատորում բանաստեղծ Ահարոնին տրուած տեղը մեր գրականութեան մէջ: Գ. Մխիթարեանը խանդավառուած է Ահարոնով (ասենք ումո՞ւմ չի խանդավառուած մեր հեղինակը), որի մօտ գտնում է «գոյն ու պատկեր, ներդաշնակութիւն, նուազ ու կշռոյթ, երբեմն աւելի»... «քան Վարուժանին մօտ իսկ (°)»: Գ. Մխիթարեանի համար «բանաստեղծ է Ահարոն», «բանաստեղծ մը, որուն քերթողութիւնը պատարադի նման բան մըն է», «Ահարոն երազ ունեցող բանաստեղծ մըն է», «Ահարոն դեռ լսելիք ունեցող բանաստեղծ մըն է»:

Հակառակ Գ. Մխիթարեանի այս պնդումներին Ահարոնը «կամօքն Աստուծոյ» գրիչ ձեռք առած բանաստեղծներից չէ, ճիշդով բանաստեղծ է Ահարոնը, որ կարող է գեղեցիկ բառերով ոտանաւորներ գրել, բայց որին պակասում է «երկնային հուրը»:

Իր գնահատութիւններին համամիտ գլուխուէք թէ ոչ, Գ. Մխիթարեանի հատորը գրաւիչ է հեղինակի խանդավառութիւնով, անսահման սիրով դէպի հայ գրականութիւնը, իր էիրթ ճաշակով, իր պերճ հայերէնով, ինքնատիպ ոճով եւ, մի անգամ էլ կրկնենք՝ գեղարուեստական գրականութեան սահմանները թեւակոխող պատկերներով:

ՎԱՐԴԳԷՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

